

Να δει κανείς ή να μη δει;

Μια υπαρξιακή αναζήτηση με τα φώτα της
φυσικής και της ψυχολογίας

Κερασίδης Στέλιος

Φυσικός, Διδάκτωρ του Ιατρικού Τμήματος
του Πανεπιστημίου της Κρήτης.

Διευθυντής του Αναξαγόρειου Λυκείου Νέας Ερυθραίας
(kerassidis@gmail.com).

Λωτός

Βιβλιοπωλείο: Ηροδότου 31, Μαρούσι, (τηλ. 2108021333)

ISBN: 978-618-80155-0-0

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ:
POINT ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ
Τηλ.: 210 9589775, e-mail: point@otenet.gr

Εικόνα εξωφύλλου

Νεφέλωμα Helix που βρίσκεται στο αστερισμό του Υδροχόου, σε εκτιμώμενη απόσταση 700 ετών φωτός. Συχνά αναφέρεται ως το «Μάτι του Θεού». Φωτογραφία από το διαστημικό τηλεσκόπιο Hubble (<http://www.spacetelescope.org/extras/posters/helix/>)

Περιεχόμενα

- Αποσπάσματα από συνέντευξη του Woody Allen
- Εισαγωγή

Μέρος πρώτο

Υπαρξιακές θεωρίες

- **Το Σύμπαν του Jacques Monod**
- **Η ηθική της Γνώσης**
 1. «Αντικειμενικές δυσκολίες»
 2. Υποκειμενικά προβλήματα, προσωπική νοητική ανεπάρκεια
 3. “Αληθινή γνώση”
 4. Πληροφοριακό φράγμα
 5. Περιορισμένες απαντήσεις
 6. Η γνώση δεν υποδεικνύει έναν υπαρξιακό δρόμο, μια συνταγή ευζωίας
 7. Εμπειρική- πρακτική και επιστημονική γνώση

Άλλα τα κίνητρα

- **Οι μη επιστημονικές υπαρξιακές θεωρίες**
- **Μια άλλου τύπου υπαρξιακή θεωρία και στάση ζωής**
 1. Αποδοχή της υπαρξιακής αβεβαιότητας
 2. Έλεγχος του φόβου
 3. Αναγνώριση της λυτρωτικής ελαφρότητας του Εγώ
 4. Μετριασμός της απαίτησης Νοητικής Τάξης
- **Περί του σκοπού της ζωής**
- **Η επινόηση της ευτυχίας**
 - Το «θεώρημα»: ευζωία για όλους
 - Προσωπικό επίπεδο ευτυχίας (set point)
 - Εξοικείωση- «λίγο»

Περιεχόμενα

Μέρος δεύτερο

Το άτομο ως ύπαρξη που καλείται να επιλέξει

- Η υπαρξιακή αναζήτηση
- Για την «ελευθερία της βούλησης»
- Αυτοματισμοί
- Βιοκοινωνικά αυτόματα
- Απόψεις αίολες μα καθοριστικές
- Κι η συναισθηματική διάθεση
- Νοητική τάξη
- Κάρα και αντιδραστήρες

Μέρος τρίτο

Κίνητρα

- Αυτοεπιβεβαίωση και Αυτουπέρβαση
- Αμφισβήτηση της τάσης για Αυτουπέρβαση
- Αμφισβήτηση της τάσης για Αυτοεπιβεβαίωση
- Οι αυταπάτες
- «Ψυχική δύναμη» και «αυταπάτη» μπρος στο θάνατο και τη ζωή

Παράρτημα 1:

DNA: κώδικας της ζωής;

Παράρτημα 2:

«Τελικές» βιολογικές θεωρίες: Δαρβινική, Ευφυής Σχεδιασμός.

Αποσπάσματα από συνέντευξη του Woody Allen

«Ο κινηματογράφος μου είναι σαν την απόδραση του δειλού»

Γ.Ζ. Ποιο είναι το νόημα της ζωής αυτή την εποχή για τον Woody Allen;

W.A. Αυτό που ήταν πάντα νομίζω. Να κάνω τη δουλειά μου και να μην σκέφτομαι κοιτάζοντας ψηλά τον ουρανό...

Όταν σκέφτεσαι, αντιλαμβάνεσαι πόσο οδυνηρά είναι όλα γύρω σου και πόσο αδύναμος είσαι στο να αντιδράσεις και να κάνεις κάτι για την καλύτερευση των πραγμάτων. Το κόλπο μου, η προσωπική μου πλάνη, είναι να εργάζομαι συνέχεια και έτσι να δραπετεύω...

Ακολουθώ την αρχή του Νίτσε, ο οποίος έλεγε ότι «είναι ανάγκη να έχεις φαντασιώσεις, διότι αν κοιτάξεις τη ζωή πολύ προσεχτικά γίνεται αβάσταχτη». Το είπε αργότερα ο Φρόιντ και έπειτα από αυτόν ο Ευγένιος Ο' Νιλ, ο οποίος έγραφε θεατρικά έργα με αυτό το θέμα. Είναι μια σκέψη στην οποία καταλήγουν αυτομάτως πολλοί σκεπτόμενοι άνθρωποι ύστερα από χρόνια σκέψης. Η ζωή είναι φρικτή, επίπονη, επώδυνη και τρομακτική και, αν δεν έχεις τρόπους διαφυγής, δεν θα τα βγάλεις πέρα. Οι καλλιτέχνες πιστεύουν ότι η δουλειά τους θα ζήσει για πάντα, κάποιοι γονείς βλέπουν την αθανασία στα παιδιά τους. Αυτά όμως είναι όλα φαντασιώσεις, διότι η αλήθεια είναι ότι γεννιέσαι, ζεις μια σύντομη ζωή και πεθαίνεις. Άρα δεν υπάρχει κάποιο πραγματικό νόημα σε τίποτε από όλα αυτά, αφού όλα κάποια στιγμή είναι καταδικασμένα να τελειώσουν. Ο ήλιος χάνει σιγά-σιγά τη δύναμή του, η Γη κάποια ημέρα δεν θα υπάρχει, τα αστέρια φεύγουν. Αν κοιτάξετε πολλά εκατομμύρια χρόνια στο μέλλον, δεν θα δείτε τίποτε. Δεν θα δείτε ούτε Σαίξπηρ, ούτε αρχαίους τραγωδούς, ούτε τίποτε.

Γ.Ζ. είναι σα να λέτε ότι, επειδή όλα κάποια στιγμή τελειώνουν, δεν μπορεί να υπάρξει νόημα στην ίδια τη ζωή. Είναι όμως έτσι;

W.A. Ως ανθρώπινο ον αναζητείς το νόημα, είναι φτιαγμένο μέσα σου το να ψάχνεις ένα νόημα. Τα ανθρώπινα όντα δεν θέλουν να νιώθουν ότι ζουν μερικά χρόνια χωρίς νόημα σαν τα φυτά ή τα ζώα... Αν όμως κοιτάξεις την κατάσταση της ζωής προσεχτικά και χωρίς φαντασιώσεις, θα δεις ότι όντως δεν υπάρχει πουθενά νόημα. Και τότε σε πιάνει κατάθλιψη, γι' αυτό συνιστώ να μην την κοιτάζουμε πολύ προσεχτικά...

Γ.Ζ Ποιος είναι τότε ο ρόλος του καλλιτέχνη μέσα σε όλη αυτή την άσκοπη κατάσταση;

W.A. *Να προσπαθήσει να καταλάβει για ποιο λόγο η ύπαρξή μας αξίζει τον κόπο. Πώς θα μπορούσες να ζήσεις μια καλή ζωή γνωρίζοντας ότι κάποτε όλα θα τελειώσουν; Όπως είπα, ο κόσμος ξεφεύγει με τις φαντασιώσεις, αλλά θα ήταν πολύ πιο όμορφο να αποδεχθείς την πραγματικότητα χωρίς φαντασιώσεις και παρ' όλα αυτά να τα βγάζεις πέρα. Αυτό θα ήταν το ιδανικό και αυτό προσπαθούν να καταφέρουν οι καλλιτέχνες, ο καθένας με τον τρόπο του. Βέβαια, δε νομίζω ότι τα έχουν καταφέρει. Ο Ο' Νιλ, ο Φρόιντ και ο Νίτσε είχαν τελικά δίκιο. Ο μόνος τρόπος για να τα καταφέρεις είναι να κοροϊδέψεις τον εαυτό σου.*

Εισαγωγή

«Πώς θα μπορούσες να ζήσεις μια καλή ζωή γνωρίζοντας ότι κάποτε όλα θα τελειώσουν;... Ο μόνος τρόπος για να τα καταφέρεις είναι να κοροϊδέψεις τον εαυτό σου... Θα ήταν πολύ πιο όμορφο να αποδεχθείς την πραγματικότητα χωρίς φαντασιώσεις και παρ' όλα αυτά να τα βγάζεις πέρα.»

Τι γνωρίζουμε για την πραγματικότητα που καλούμαστε να αποδεχθούμε; Μπορούμε να τα βγάλουμε πέρα χωρίς φαντασιώσεις; Πότε τα βγάζουμε πέρα και πότε όχι; Σε τι συνίσταται η κοροϊδία; Ποιος είναι ο εαυτός που κοροϊδεύει και ποιος ο εαυτός που κοροϊδεύεται; Πόσο είμαστε σε θέση να δούμε; Πόσο μας συμφέρει να δούμε; Πόσο είμαστε σε θέση να δρούμε και να χαράσσουμε πορεία; Πώς μπορεί να είναι η πορεία μιας ζωής;

Με τέτοιου είδους ερωτήματα ασχολείται αυτή η εργασία.

«Οι άνθρωποι είμαστε ισχυρώς, κυρίως, ίσως μάλιστα και εντελώς προσηλωμένοι στην επιδίωξη της ευτυχίας» γράφει ο Daniel Gilbert, στο βιβλίο του «Αναζητώντας την ευτυχία». «Όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν την ευτυχία. Επ' αυτού δεν υπάρχουν εξαιρέσεις. Όσο διαφορετικά μέσα κι αν χρησιμοποιούν, όλοι έχουν τούτο το σκοπό... Αυτό είναι το κίνητρο κάθε ενέργειας, κάθε ανθρώπου, ακόμα και εκείνων που αυτοκτονούν», αναφέρει ο Blaise Pascal.

Όμως:

«Ευτυχισμένοι είναι μόνο εκείνοι που αφοσιώνονται σε κάποιο αντικείμενο, αντί για την προσωπική τους ευτυχία: στην ευτυχία των άλλων, στη βελτίωση του ανθρώπινου είδους, ακόμη και σε μια τέχνη ή μια προσπάθεια, που ακολουθούνται όχι ως μέσα, αλλά σαν να αποτελούν από μόνα τους ένα ιδανικό τέλος. Έχοντας έτσι, ως στόχο κάτι πέραν του εαυτού τους, βρίσκουν την ευτυχία παρεμπιπτόντως» (John Stuart Mill). «Το θέμα του νοήματος της ζωής είναι καλύτερα να προσεγγίζεται πλαγίως είναι καλύτερα να μην κυνηγά κανείς επί τούτου ένα νόημα για τη ζωή του αλλά να το αφήνει να αναδυθεί μέσα από την αυθεντική και την ουσιαστι-

κή συμμετοχή, από την καταβύθιση σε μια ενασχόληση που μας διευρύνει, μας γεμίζει και μας κάνει να υπερβούμε τον εαυτό μας. « (Irvin Yalom)

Οι παραπάνω απόψεις, που είναι εμφανώς παρεμφερείς, λένε με άλλα λόγια, αυτό που λέει κι ο Woody Allen, πως οι άνθρωποι μπορούμε να βρούμε νόημα στην ζωή μόνο «πλαγίως» και να επιδιώξουμε την ευτυχία μόνο «παρεμπιπτόντως». Πως υπάρχουν σκέψεις τις οποίες ο άνθρωπος οφείλει να απωθεί βυθιζόμενος σε λυτρωτικές αυταπάτες, αν θέλει να ευτυχίσει. «Μέσα σε ένα σύμπαν στερημένο ξαφνικά από ψευδαισθήσεις και φώτα, ο άνθρωπος νιώθει σαν ξένος» έχει πει ο Albert Camus, και γι' αυτό, «Η ζωή είναι καλή όταν έχουμε ένα λογικό αριθμό από αυταπάτες» δήλωνε ο William James.

Στην πράξη, οι παραπάνω διαπιστώσεις σημαίνουν πως ο άνθρωπος θα πρέπει να υιοθετήσει τον τρόπο ζωής της μητέρας Τερέζας, ή του ακτιβιστή, ή του πολιτικού «αγωνιστή», ή του αφοσιωμένου στο έργο του καλλιτέχνη ή στην έρευνα επιστήμονα, ή του δοσμένου στο μέγλωμα των παιδιών του γονιού, ή εκείνου που μάχεται να συσσωρεύσει πλούτο ή να κατακτήσει ένα ρεκόρ ή οποιοδήποτε στόχο..., αλλά δεν πρέπει με κανένα τρόπο να αναρωτηθεί «προς τι όλα αυτά;»

Για κάποιους ανθρώπους, αυτό δεν είναι εύκολο επιτεύξιμο. Δεν μπορούν εύκολα να παρακάμψουν τη διαβρωτική υποψία ότι ο «σπουδαίος στόχος» δεν είναι παρά «υπαρξιακή εργασιοθεραπεία», διά του οποίου γεμίζει με δράση η μέρα για να απελευθερωθεί από αγωνία η νύχτα. Κι όπως παύει να λειτουργεί το placebo αν είναι γνωστό πως πρόκειται για πλιγούρι σε συσκευασία θαυματουργού χαπιού, έτσι κι η «αφοσίωση στο μεγάλο σκοπό» παύει να είναι λυτρωτική αν υπάρχουν αμφιβολίες για το πόσο μεγάλος είναι ο σκοπός.

«Γράφω γιατί είμαι δυστυχισμένος. Είναι ο τρόπος μου να πολεμήσω τη δυστυχία» έχει πει ο Mario Vargas Llosa (Νόμπελ Λογοτεχνίας 2010). Ο δε Alain De Botton: «Τα γραπτά μου συνδέονται απολύτως με τη ζωή μου, με την έννοια ότι με εμπνέει να γράφω για τα προβλήματα και τις καταστάσεις που αντιμετωπίζω... Θέλω να μάθω για να ζήσω καλύτερα.» «Ο βασικός ασθενής που με απασχολεί είναι ο εαυτός μου» δήλωνε ο Φρόιντ. Προσωπικά, γεννήθηκα σε μια φτωχογειτονιά από γονείς που δεν τελείωσαν το δημοτικό. Η χριστιανική πίστη, που μου εδόθη, δεν μπορούσε να μου προσφέρει απαντήσεις, από την εφηβεία ακόμα, στα

μεγάλα υπαρξιακά ερωτήματα που ένιωθα να με κατακλύζουν. Ούτε η με αυταπάρνηση στράτευσή μου, στη συνέχεια, για ένα δικαιότερο κόσμο. Δυστυχώς, ακόμα και το τελευταίο οχυρό, η αφοσίωση στην επιστήμη, δεν φάνηκε να μπορεί να κρατήσει έως το τέλος. Καμιά ενασχόληση, όσο βαθιά κι αν δινόμουν σε αυτήν, δεν μπορούσε να διασκεδάσει την απαίτηση απαντήσεων. Η εργασία αυτή είναι η καταγραφή της προσπάθειας δημιουργίας της προσωπικής μου υπαρξιακής τάξης. Πήρε τη μορφή συγκροτημένου γραπτού λόγου γιατί ένιωσα ηθικά υποχρεωμένος να κοινοποιήσω τις σκέψεις μου. Είμαι ευγνώμων για ανθρώπους, τους οποίους δεν γνώρισα ποτέ ως φυσικές παρουσίες, γιατί μπήκαν στον κόπο να κοινοποιήσουν τις δικές τους αναζητήσεις. Με έκαναν να νιώσω φίλος και συνοδοιπόρος τους και φώτισαν πλευρές των δικών μου αναζητήσεων, αποκαλύπτοντας οπτικές που δεν είχα δει. Η εργασία αυτή λοιπόν, αποτελεί ταυτόχρονα υποχρέωση και ελπίδα συνεισφοράς.

Η παραπάνω ομολογία οδηγεί αβίαστα στην επόμενη: η εργασία αυτή δεν έχει στόχο να απαντήσει σε κάθε πρόβλημα της υπαρξιακής φιλοσοφίας, ούτε να τακτοποιήσει τα ατακτοποιήτα της κοσμολογίας. Δεν αναζητά επίσης ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες ή γενικές αρχές ύπαρξης για τον καθένα. Χρειαζόμουν ένα υπαρξιακό μοντέλο, εφόσον οι κάθε λογής αφοσιώσεις σε «υψηλούς σκοπούς» δεν ήταν ικανές να διασκεδάσουν την αγωνία μου. Το μοντέλο που χρειαζόμουν δεν το εύρισα έτοιμο στην αγορά ιδεών και προσπάθησα να επεξεργαστώ ο ίδιος κάτι που θα μου επέτρεπε «να τα βγάλω πέρα» χωρίς να έχω σταθερά την αίσθηση της αυταπάτης. Η μόνη φιλοδοξία του γραπτού αυτού κειμένου είναι να βρουν κάποιοι αυτή την προσπάθεια χρήσιμη για τον κατευνασμό της δικής τους αγωνίας.

Γνωρίζοντας πως κανένας ισχυρισμός δεν μπορεί να αποδειχθεί αν τεθούν πολύ αυστηρές απαιτήσεις, καθώς και πως τίποτε δεν μπορεί να τύχει ολοκληρωμένης επεξεργασίας, δεν προσπαθώ να αποδείξω εξαντλητικά (της υπομονής κι όχι του θέματος) τους ισχυρισμούς μου. Στην εργασία αυτή προσπαθώ να βγάλω συμπεράσματα από εκεί που είναι δυνατό να εξαχθούν, να μην εξάγω βεβαιότητες από εκεί που δεν είναι δυνατό να εξαχθούν και να αποδέχομαι την άγνοια όπου

υφίσταται. Δεν προσπαθώ επίσης να επισκοπώ με πληρότητα τη βιβλιογραφία τη σχετική με κάθε θέμα που θίγεται. Οι αναφορές από τη βιβλιογραφία έχουν στόχο την ανάδειξη συγκεκριμένων απόψεων και στοιχείων που βοηθάνε τη δόμηση του προβληματισμού. Τα ζητήματα είναι πάρα πολλά, απέραντα το καθένα από μόνο του, και η εξαντλητική παρουσίαση ενός εκάστου είναι τόσο ανέφικτη, όσο και ανεπιθύμητη. Όσοι μάλιστα θεωρήσουν ότι πιθανώς αλλού θα έπρεπε να δοθεί η έμφαση ή να έχουν συμπεριληφθεί ή παραλειφθεί θέματα, πιθανώς θα συμφωνούσα μαζί τους, την επόμενη φορά που θα διάβαζα αυτά που έχω γράψει. Το έκανα πολλές φορές, δημιουργώντας ένα πλήθος διαφορετικών μορφών και παραλείποντας τελικά ένας σωρό θέματα. Η παρούσα μορφή είναι αυτή στην οποία σταμάτησα τις διαρκείς αναθεωρήσεις, πριν καταντήσουν εμμονή.

Ξέρω αρκετούς επιστήμονες που έχουν καταφύγει στη λογοτεχνία, ως τέχνασμα, προκειμένου να εκφράσουν απόψεις οι οποίες θα απαιτούσαν απέραντη, δαιδαλώδη επιχειρηματολογία πολλών πεδίων προκειμένου να δομηθούν. Προσωπικά, δεν κατέφυγα στη λογοτεχνία, όχι μόνο γιατί δεν είχα την ικανότητα να το κάνω, όσο κυρίως γιατί ένιωθα υποχρεωμένος για μια στα ίσια και κυριολεκτική τοποθέτηση στα τεράστια υπαρξιακά ερωτήματα, κι όχι «πλαγίως», υπαινικτικά και αμφίσημα.

Μέρος 1^ο

Υπαρξιακές θεωρίες

Το Σύμπαν του Jacques Monod

Το βιβλίο «Η τύχη και η αναγκαιότητα» του πολύ μεγάλου βιολόγου και νομπελίστα Jacques Monod έχει ασκήσει τεράστια επιρροή από την εποχή της έκδοσής του, στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Πιθανώς, γιατί συνόψιζε τη νέα υπαρξιακή θεωρία που φαινόταν να αναδύεται από το συγκεκριμένο επίπεδο γνώσεων της ανθρωπότητας. Ο τίτλος του βιβλίου αναφέρεται συχνά σε συζητήσεις, ως γνωμικό κατάλληλο για την ερμηνεία των πάντων: «όλα είναι αποτέλεσμα της τύχης και της αναγκαιότητας». Η θεωρούμενη ως απορρέουσα εξ' αυτού υπαρξιακή θεώρηση: «everything is dust in the wind», είναι και στις μέρες μας η κατά το μάλλον επικρατούσα, εξαιρουμένων των θρησκευτικών δοξασιών. Οι απόψεις του Woody Allen που αναφέρθηκαν, όπως «Ο ήλιος χάνει σιγά-σιγά τη δύναμή του, η Γη κάποια ημέρα δεν θα υπάρχει, τα αστέρια φεύγουν», είναι καταφανώς στηριγμένες στις σχετικές επιστημονικές απόψεις.

Στο «Η τύχη και η αναγκαιότητα», ο Monod αποφαινεται, ανάμεσα σε άλλα, πως ο άνθρωπος «ξέρει πια, ότι, σαν το Γύφτο, βρίσκεται στο περιθώριο του σύμπαντος όπου είναι υποχρεωμένος να ζήσει. Ενός σύμπαντος που κωφεύει στη μουσική του, αδιάφορο για τις ελπίδες του καθώς και για τα βάσανά του ή για τα εγκλήματά του... ο άνθρωπος ξέρει επιτέλους ότι είναι μόνος μέσα στην αδιάφορη απεραντοσύνη του σύμπαντος, απ' όπου ξεπήδησε τυχαία.»

Η εξαιρετικά ισχυρή αυτή πρόταση θέτει δύο πολύ σημαντικά ζητήματα προς εξέταση. Το πρώτο είναι η αλήθεια της και το δεύτερο η κατηγορηματικότητά της.

Η άποψη του «κωφού στη μουσική Σύμπαντος» οπωσδήποτε δεν αποτελεί μια αυθαίρετη υπόθεση του Monod χωρίς στήριξη σε ενδείξεις. «Όλα όσα ξέρουμε από την επιστήμη δείχνουν ότι το Σύμπαν το διαπερνά ο «ιστός του τυχαίου». Το βλέπουμε από τον τρόπο που γεννιούνται και πεθαίνουν οι ήλιοι, με έναν εντελώς τυχαίο τρόπο, και αυτός είναι ένας κύκλος που συνεχίζεται εδώ και δισεκατομμύρια χρόνια. Γιατί εμείς να είμαστε εξαίρεση;» Δηλώνει ο Σταμάτης Κριμιζής, αστροφυσικός που μετείχε σε κάθε ερευνητική αποστολή της NASA τις τελευταίες δεκαετίες,

όπως γράφεται στο περιοδικό που δημοσιεύεται η συνέντευξή του. Το άγονο φεγγάρι δίπλα μας κι οι άψυχοι πλανήτες παραπέρα, οι κομήτες με πάγους και αέρια, οι μετεωρίτες που αναφλέγονται στην ατμόσφαιρα, οι αστεροειδείς που ταξιδεύουν βουβά, η ίδια η Γη που βράζει στον πυρήνα της, με τα ηφαίστεια, τους σεισμούς και τις διαρκείς ανακατατάξεις, δεν φαίνεται να είναι τίποτε περισσότερο από παιχνίδι της τύχης με τους φυσικούς νόμους. Μια αέναη και άσκοπη κινητικότητα, το τέλος της οποίας πιθανώς θα επέλθει με την απόλυτη αύξηση της εντροπίας και το θερμικό θάνατο.

Κι η ανάδυση της ζωής, στα πλαίσια της ίδιας αντίληψης, δεν φαίνεται επίσης να είναι τίποτε περισσότερο από ένα περιεργό παιχνίδι της τύχης και των ηλεκτροστατικών αλληλεπιδράσεων και μιας εξελικτικής πορείας, που ομοίως καθορίστηκε από τυχαίους περιβαλλοντικούς παράγοντες, χωρίς κανένα ιδιαίτερο νόημα. Μια τοπική παραξενιά, στο κολασμένο συμπαντικό παιχνίδι της στροβιλιζόμενης εναλλαγής των μορφών της ύλης και της ενέργειας.

Ενστερνιστήκαμε τόσο την εικόνα του Μονοδ για το Σύμπαν, ως τη μόνη συμβατή με τα επιστημονικά δεδομένα, ώστε ξαφνιαζόμασταν εξαιρετικά κάθε φορά που ερχόμασταν σε επαφή με τις απόψεις που μεγαλοφυείς φυσικοί είχαν πριν πολύ λίγα σχετικά χρόνια. Ο Θεός πρέπει πού και πού να επαναδιευθετεί τις τροχιές, πίστευε ο μέγας Newton, ή να *«κουρδίζει το ουράνιο ρολόι»* για να μη σταματήσει να λειτουργεί. Ως σύμβολα της *«πολύμορφης τάξης του βασιλείου Του»* Θεού έβλεπε ο Maxwell τα πεδία, ηλεκτρικό και μαγνητικό, που γεμίζουν τις *«τεράστιες διαπλανητικές και διαστρικές περιοχές»*, οι οποίες, *«δεν θα θεωρούνται πλέον ως έρημοι τόποι στο Σύμπαν»*.

Η μεταστροφή της κυρίαρχης κοσμοαντίληψης, από την πολύμορφη τάξη του βασιλείου του Θεού του Maxwell, στο κουφό Σύμπαν του Μονοδ, σε λιγότερο από 150 χρόνια, είναι τεράστια. Δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τη θεωρία της σχετικότητας, την κβαντομηχανική, τα τεχνολογικά και διαστημικά επιτεύγματα που επακολούθησαν. Δεν οδηγεί η επιστήμη σε φωτογραφίες του Σύμπαντος. Είναι η ψυχολογική ανάγκη του ανθρώπου για τελικές - καθολικές θεωρίες που οδηγεί σε σκαριφήματα και καρικατούρες. Τέτοια είναι τόσο η εικόνα

ενός Θεού που κουρδίζει το Σύμπαν, όσο κι η εικόνα των πάντων ως σκόνης στον άνεμο.

Η θεωρία του Monod για το Σύμπαν, παρουσιάζει την ίδια μεγάλη αδυναμία που είχαν όλες οι πάμπολλες μέχρι σήμερα «τελικές» και «καθολικές» θεωρίες τις οποίες οι άνθρωποι έχουν κατασκευάσει ανά τους αιώνες: δεν δικαιούται να είναι «τελική» και «καθολική». Τα σημερινά θρησκευτικά δόγματα χλευάζουν τα παλαιότερα και είναι απολύτως εχθρικά μεταξύ τους. Η σημερινή επιστημονική γνώση προσπέρασε όλες τις τελικές - καθολικές θεωρίες, από εκείνες του Αναξίμανδρου, του Αναξίμενη και του Αριστοτέλη, έως τις πιο πρόσφατες του μηχανιστικού σύμπαντος- ρολόι και της ολοκλήρωσης της φυσικής ως επιστήμης. Κανείς σήμερα δεν πιστεύει στην άποψη του Αναξίμανδρου «ότι όλα τα πράγματα προέρχονται από μια πρωταρχική ουσία, και επιστρέφουν σε αυτήν, μην τυχόν και *«πληρώσουν πρόστιμο για την αδικία που προκάλεσαν»*. Ούτε στου Θωμά Ακινάτη: *«είναι ξεκάθαρο ότι τα άψυχα αντικείμενα εκπληρώνουν το σκοπό τους όχι τυχαία αλλά εκ προθέσεως»*. Ούτε του Γιοχάνες Κέπλερ *«ότι οι πλανήτες διαθέτουν αισθητήρια αντίληψη και ακολουθούν συνειδητά τους νόμους της κίνησης»*.

Παρά ταύτα, ως φαίνεται, καμιά θεωρητική «συντριβή» δεν είναι ικανή να αποτρέψει την επόμενη πλάνη. Αντίθετα, οι νέες θεωρίες γίνονται οι ίδιες «πλήρεις» και νέες «αποδείξεις» πως «αυτή τη φορά τα είδαμε όλα». Η ιστορία δείχνει πως οι άνθρωποι σπανίως έχουμε τη δυνατότητα να πούμε «ως εδώ φτάνουν οι γνώσεις μας», ας μην βγάλουμε το συμπέρασμα πως ο ελέφαντας είναι σαν φίδι, όπως ο τυφλός που ψηλαφεί την ουρά του. Τα όρια της γνώσης αναγνωρίζονται συχνά με καθαρότητα και παρρησία, στους επιμέρους επιστημονικούς τομείς και για ειδικά θέματα, όχι όμως για τα πάντα. Οι θεωρίες, οιπίστεις για το πώς έχουν τα πράγματα στο Σύμπαν, έχουν συνήθως καθολικό χαρακτήρα. Φαίνεται πως μπορούμε να αναγνωρίσουμε τι δεν ξέρουμε σε επιμέρους θέματα, αλλά όχι για τα πάντα. Γιατί συμβαίνει αυτό;

Ο Jacques Monod θεωρεί πιθανό πως η *«...η αξίωση για μια ολοκληρωτική, πειθαναγκαστική ερμηνεία είναι έμφυτη»*.

Πρόκειται για μια εξαιρετική άποψη. Αν και ίσως, η αξίωση για ολο-

κληρωτική ερμηνεία δεν χρειάζεται να είναι έμφυτη. Θα μπορούσε να προκύπτει ως συνέπεια της προσπάθειας αναγνώρισης του περιβάλλοντος και της ανάγκης «Νοητικής Τάξης». Ως έκφραση της προσπάθειας προσανατολισμού στο χώρο, ως η ανάγκη το επόμενο βήμα να είναι σε στέρεο έδαφος κι όχι στο κενό, να είναι ενταγμένο σε μια σίγουρη κι όχι σε μια τυφλή πορεία που μπορεί να οδηγήσει στο γκρεμό. Όπως και να έχει, όλα δείχνουν πως οι άνθρωποι έχουμε τόσο μεγάλη ανάγκη καθολικής θεωρίας που να λέει πώς είναι ο Κόσμος στον οποίο βρεθήκαμε να ζούμε, ώστε κάθε φορά μοιάζει να είμαστε πεπεισμένοι, με όποια και όσα στοιχεία διαθέτουμε, πως είμαστε ικανοί να βγάλουμε ασφαλή «τελικά» συμπεράσματα για τα πάντα. Κι αυτό δεν το κάνουμε μόνο ως πιστοί του θρησκευτικού δόγματος, αλλά και ως οπαδοί της επιστημονικής θεωρίας. Κι αν θεωρήσουμε πως οι θρησκείες από τη φύση τους έρχονται να παρηγορήσουν κι όχι να κατανοήσουν, τι μπορούμε να πούμε για την επιστημονική σύνεση που κάθε φορά αφανίζεται μπροστά στην ψυχολογική ανάγκη για καθολικές θεωρίες;

Όπως είναι γνωστό, οι θεωρίες για τη γένεση και τη μορφή του Σύμπαντος ερείδονται σε κάποιες ασθενείς ηλεκτρομαγνητικές ακτινοβολίες, στη γενίκευση των όσων νομίζουμε ότι συμβαίνουν στη «γειτονιά» μας και στη λύση εξισώσεων. Όμως: **α.** οι εκδοχές που απορρέουν από τις εξισώσεις μπορεί να είναι -και είναι- πάμπολλες. «*Η θεωρία Μ διαθέτει λύσεις που αφήνουν περιθώριο σε μια πλειάδα διαφορετικών εσωτερικών χώρων, ίσως και 10^{500} σε πλήθος*» διαπιστώνουν οι Hawking – Mlodinow, πράγμα που ωστόσο δεν τους εμποδίζει να «αποκαλύψουν» «Το μεγάλο σχέδιο». Ο νομπελίστας Hannes Alfvén πίστευε ότι το πρόβλημα με τη θεωρία του Big Bang είναι ότι οι αστροφυσικοί προσπαθούν να εξάγουν την προέλευση του σύμπαντος από μαθηματικές θεωρίες. Πίστευε πως πρόκειται για επιστημονικό μύθο: «*Το Big Bang είναι πράγματι μια κοσμολογία όμοια με του Πτολεμαίου: απολύτως άγονη*» **β.** η εξαγωγή συμπερασμάτων για το όλο από ένα ελάχιστο μέρος του, προϋποθέτει απόλυτη ομοιογένεια -πράγμα που κάθε άλλο παρά δεδομένο είναι για το Σύμπαν. «*Τα σημερινά παρατηρησιακά δεδομένα αποκαλύπτουν μια ακραία ετερογένεια*» αναφέρει ο Ευτύχης Μπιτσάκης σε άρθρο του με τίτλο: «Μεγάλη Έκρηξη: Ένας σύγχρονος

κοσμογονικός μύθος;» **γ.** η ποιότητα και η ποσότητα της πληροφορίας από τις κοσμικές ακτινοβολίες είναι τόσο ανεπαρκής που μόνο όντα παθιασμένα για καθολικές θεωρίες θα μπορούσαν να σκεφτούν πως μπορεί να χρησιμοποιηθούν για ασφαλή καθολικά συμπεράσματα. Εξ' άλλου, με βάση αυτές τις ακτινοβολίες, υποστηρίζονται διαφορετικά κοσμολογικά μοντέλα από διαφορετικούς συγγραφείς¹.

Η παραπάνω παράγραφος, θα μπορούσε να αναλυθεί σε ένα ξεχωριστό βιβλίο από μόνη της. Θα αναφέρουμε ελάχιστα μόνο επιχειρήματα, γνωρίζοντας πως είναι δύσκολο να πειστεί όποιος δεν κατανοεί ότι αν το ισχυρό φως από το διπλανό σπίτι δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε τι συμβαίνει εκεί, πολύ περισσότερο το αμυδρότατο φως από ασύλληπτα μακρινές αποστάσεις δεν μπορεί να μας πληροφορήσει τα πάντα, για το τι συμβαίνει παντού, και πριν 14 δις χρόνια. Δεν γνωρίζουμε «τελικά», ούτε τη Γη στην οποία κατοικούμε. Δεν έχουμε διερευνήσει παρά μια εξώτατη φλούδα της. Δεν ξέρουμε από πού προέρχεται το μαγνητικό πεδίο της, πού οφείλονται οι αναστροφές του κι αν αυτές είναι υπεύθυνες για τις μεταβολές του κλίματος που παρατηρούμε. Οι ειδικοί δεν μπορούν να συμφωνήσουν σε κάτι τόσο «απλό», όπως το αν η αύξηση του διοξειδίου του άνθρακα προκαλεί υπερθέρμανση του πλανήτη ή αν έπεται αυτής. Πώς γίνεται όμως να συμφωνούν τόσο πολλοί για την προέλευση και την κατάληξη του Σύμπαντος;

Ακόμα όμως κι αν η θεωρία της προέλευσης του σύμπαντος είναι μια καλή και νόμιμη εικασία, δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να βεβαιωθεί σαν γεγονός. Γιατί άραγε μας το παρουσιάζουν ως τέτοιο, και ακόμα περισσότερο γιατί εμείς το αποδεχόμαστε; Φυσικά δεν πρόκειται για καμιά συνομωσία. Όλοι θέλουμε να πιστεύουμε ότι ξέρουμε.

Ο Σταμάτης Κριμιζής που αναφέραμε παραπάνω, στην ίδια συέντευξή του, σε ερώτηση αν ξέρει πού θα βρίσκεται το Voyager σε 40.000 χρόνια, απαντάει πως ξέρει «με απόλυτη βεβαιότητα». Λίγο πιο κάτω, ο ίδιος αναφέρει πως «*Τα μοντέλα μας για το τι γίνεται στο Διάστημα έχουν τρομερές ελλείψεις και τελικά οι «επί τόπου» παρατηρήσεις μας είναι αυτές που καθορίζουν την πρόδό μας.*» Πώς μπορεί οι απόλυ-

1. Δες π.χ. V.G. Gurzadyan, R.Penrose, 2010, Concentric circles in WMAP data may provide evidence of violent pre-Big-Bang activity

Η Γη και η Σελήνη, όπως φαίνονται από τον διπλανό μας Άρη. Τι θα μπορούσε να μας πει ο Άρειανός γείτονάς μας, για τα όσα συμβαίνουν στη Γη, με βάση αυτή την τόσο καθαρή και κοντινή εικόνα; (<http://www.planetary.org/explore/topics/earth/spacecraft.html>)

τες βεβαιότητες για μια κίνηση 40.000 χρόνια μετά και η καθολική θεωρία για το τι συμβαίνει παντού στο Σύμπαν να είναι συμβατά με τρομερά ελλιπή μοντέλα και εξαιρετικά περιορισμένες χωροχρονικά παρατηρήσεις; Δεν είναι. Η αναφορά του Leonard Suuskind φαίνεται απόλυτα δικαιολογημένη: «Λέγεται ότι οι κοσμολόγοι συχνά κάνουν λάθος, αλλά ουδέποτε αμφιβάλλουν».

Το «Μεγάλο Σχέδιο» επιγράφουν το βιβλίο τους οι Stephen W. Hawking και Leonard Mlodinow», και μας έκαναν να τρέξουμε στα βιβλιοπωλεία με την ελπίδα πως επιτέλους οι μεγάλοι σοφοί απεκάλυψαν το σχέδιο του Κόσμου. Βέβαια, κι άλλες φορές είχαμε ακούσει ανάλογους τίτλους, όπως: «Πώς λειτουργεί η Φύση», «Σχέδιο και σκοπός στη Φύση», «Η θεωρία των πάντων», «Ένας πλήρης οδηγός των νόμων του Σύμπαντος», «Θεός και Φυσική», «Το χρονικό του χρόνου» και πολλά άλλα. Παρότι δεν αποκομίσαμε καμιά τελική θεωρία, δεν πάψαμε ποτέ να ελπίζουμε. «Αν θέλουμε να κατανοήσουμε το Σύμπαν μέχρι και τα βαθύτερα επίπεδά του, δεν αρκεί να γνωρίσουμε μόνο το πώς συμπεριφέρεται, αλλά και το γιατί... Πρόκειται για το έσχατο ερώτημα της Ζωής, του Σύμπαντος και των Πάντων. Στο ανά χείρας βιβλίο θα επιχει-

ρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό», γράφουν οι Hawking-Mlodinow στον πρόλογο του βιβλίου τους. Ωστόσο, στον επίλογο σημειώνουν: «**Αν** η θεωρία επιβεβαιωθεί και από τα δεδομένα της παρατήρησης... **τότε**, θα έχουμε ανακαλύψει το Μεγάλο Σχέδιο». Μιλώντας για το «Είναι» και την προέλευση των πάντων, ο Frank Wilczek (βραβείο Νόμπελ φυσικής, 2004), δεν παραλείπει τελειώνοντας το βιβλίο του να μας υπενθυμίσει: «Σας έδειξα το αγαπημένο μου λείο βότσαλο, το ομορφότερό μου κοχύλι και ένα ανεξερεύνητο ωκεανό».

«Όσο περισσότερα ανακαλύπτουμε τόσο λιγότερα φαίνεται να γνωρίζουμε. Αυτή ακριβώς είναι η φυσική με δυο λόγια» συνοψίζει στωικακά την κατάσταση ο Susskind.

Δεν διαθέτουμε τελική και καθολική θεωρία, ούτε τώρα, ούτε το 70 που ο Monod έγραψε το βιβλίο του για την τύχη και την αναγκαιότητα. Δεν ξέρω αν θα έχουμε ποτέ. Δεν με ενδιαφέρει να κάνω υποθέσεις περί αυτού. Εγώ, θα έχω πεθάνει σε λίγα χρόνια. Κι αν ο Hawking, όπως έχει δηλώσει, το ότι θα έχει πεθάνει τον εξασφαλίζει από τη διάψευση των θεωριών που διατυπώνει, για μένα που δεν αποκτώ φήμη και χρήματα από τη διατύπωση εικασιών, αυτό που με ενδιαφέρει είναι να κατανοήσω πού βρίσκομαι και πώς να πορευτώ τώρα. Θεωρώ απόλυτο δικαίωμα του καθένα, και είναι ίσως υπέροχη ενασχόληση, το να αναζητά το Άγιο Δισκοπότηρο. Δεν μου αρέσει όμως να μου παρουσιάζουν, συγγραφείς και εκδότες που στοχεύουν σε τεράστια προσωπικά οφέλη και αδαείς πιστοί που έχουν ανάγκη το μύθο, ως Άγιο Δισκοπότηρο χοντροκομμένες κούπες του καφέ. Ακόμα περισσότερο με ενοχλεί ο εαυτός μου, όταν ανακαλύπτω πως σε τέτοιες κούπες προσκυνώ κι εγώ.

«Πώς δημιουργήθηκαν οι γαλαξίες; Πώς συμπεριφέρονται ύλη και ακτινοβολία σε συνθήκες ισχυρής βαρύτητας; Ως χθες πιστεύαμε ότι γνωρίζαμε την απάντηση στην πρώτη ερώτηση αλλά ότι χρειάζεται η ανάπτυξη νέων οργάνων για να βρεθεί η απάντηση στη δεύτερη. Πρόσφατες έρευνες ανέτρεψαν ριζικά και τις δύο αυτές πεποιθήσεις... Εκεί που οι επιστήμονες νομίζουν ότι έχουν συνταιριάζει όλα τα πειραματικά δεδομένα σε μια ολοκληρωμένη θεωρία, έρχονται τα αποτελέσματα ενός νέου πειράματος να ανατρέψουν τα πάντα και να ρίξουν

νέες σκιές αμφιβολίας στην αντίληψή μας για τον γύρω κόσμο. «, γράφει ο Χάρης Βάρβογλης. Τι συμβαίνει με την σκοτεινή ύλη και ενέργεια; Πριν ελάχιστα χρόνια δεν υπήρχαν καν για τη Φυσική, στη συνέχεια θεωρήθηκαν ως συντριπτική ανακάλυψη του 95% του συμπαντικού υλικού². Είναι το νέο σωματίδιο, που βρέθηκε στο Fermi Lab, φορέας μιας νέας μορφής αλληλεπίδρασης; Καταρρίπτουν την σχετικότητα, κι ένα μεγάλο μέρος του οικοδομήματος της σύγχρονης φυσικής, τα νέα ευρήματα για ταχύτητες των νετρονίων μεγαλύτερες αυτής του φωτός, που λέγεται ότι έχουν καταγραφεί σε 16000 μετρήσεις; «Αν είναι αλήθεια, τότε πραγματικά δεν έχουμε καταλάβει τίποτε για τίποτε. Ακούγεται πολύ μεγάλο, για να είναι αληθινό», σχολίασε ο φυσικός Alvaro de Rujula του Cern. Κανείς δεν μπορεί να πει ποια είναι η σημασία της κβαντικής διαπλοκής, δια της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συσχετίζονται όλα τα σώματα του Σύμπαντος, αν αυτά έχουν πράγματι προκύψει από μια αρχική κοινή κατάσταση. Τι σημαίνει η εκδοχή των παράλληλων κόσμων³ που πλέον όχι μόνο δεν λοιδορείται, αλλά θεωρείται πολύ πιθανή; Τι σημαίνει η ολογραφική εκδοχή του σύμπαντος; Η σύγχρονη φυσική υποσκάπτει θεμελιωδώς το «Σύμπαν του Monod» που η ίδια θεωρείται ότι δημιούργησε. Αν π.χ. ισχύει η εκδοχή της ισχυρής Ανθρωπικής Αρχής, που διατυπώνεται πλέον από διάσημους φυσικούς κι όχι από θρησκευτικούς ηγέτες, ο κόσμος μας, αυτός ανάμεσα σε ένα ασύλληπτο αριθμό άλλων κόσμων, όχι μόνο δεν είναι κουφός στη μουσική του ανθρώπου, αλλά παίζει και ακούει αποκλειστικά την ανθρώπινη μουσική. «Έτσι, μέσα από την απέραντη ακολουθία, η παρουσία μας «ξεδιαλέγει», τρόπον τινά, μονάχα όσα σύμπαντα είναι συμβατά με την ύπαρξή μας... το παραπάνω γεγονός μας καθιστά, κατά μία έννοια, άρχοντες της Δημιουργίας», γράφουν οι Hawking και Mlodinow. Το Σύμπαν δημιούργησε μόνο του τη δική του βιοφιλικότητα, μέσω οπισθοδρομικής αιτιότητας, κατά τον Paul Davies.

2. Την εποχή που γράφονται αυτές οι γραμμές, κάποιοι αμφισβητούν πάλι την ύπαρξή τους.

3. Σύμφωνα με τον Ευτύχη Μπιτσάκη ο όρος «παράλληλα σύμπαντα» που γράφεται συνήθως, είναι λάθος. Θα έπρεπε να λέμε «παράλληλοι κόσμοι». Οι κόσμοι μπορεί να είναι πολλοί, το Σύμπαν όμως είναι ένα, εφόσον περιλαμβάνει τα πάντα. Για τη διευκρίνιση της άποψης αυτής του συγγραφέα είχα και προσωπική επικοινωνία μαζί του. Την υιοθέτησα και τον ευχαριστώ.

Αν θεωρήσουμε πως η κβαντική φυσική κυρίως, γκρέμισε το Σύμπαν -καλοκουρδισμένο ρολόι και έθεσε στη θέση του το τυχαίο Σύμπαν, είναι η ίδια η κβαντική που έρχεται να το γκρεμίσει κι αυτό και να εγείρει στη θέση του την απόλυτη άρνηση του τυχαίου, την εκδοχή του ανθρωπίνως σκόπιμου Σύμπαντος. Η πρώτη μετάβαση έγινε κυρίως δια της θεσμοθέτησης του ρόλου του τυχαίου, ενώ η δεύτερη δια της παραδοχής ότι οι πολλαπλές εκδοχές μπορούν να συναληθεύουν κι όχι να αποκλείονται αμοιβαία, καθώς και ότι μια πράξη του παρόντος μπορεί να διαμορφώνει το παρελθόν (οπισθοδρομική αιτιότητα).

Είναι πολύ χαρακτηριστικό, πως ένας από τους πρωτεργάτες της κβαντικής φυσικής και θεμελιωτής της άποψης συναλήθευσης των διαφορετικών εκδοχών, ο Richard Feynman, έχει δηλώσει: «*Νομίζω πως μπορώ να πω με σιγουριά ότι ουδείς καταλαβαίνει την κβαντική μηχανική*». Και πρόσθεσε: «*Όσο περισσότερο βλέπουμε πόσο παράξενα συμπεριφέρεται η Φύση τόσο δυσκολότερο είναι να διαμορφώσουμε ένα μοντέλο το οποίο θα εξηγήει τη λειτουργία ακόμα και των απλούστερων φαινομένων. Έτσι η θεωρητική φυσική έχει παραιτηθεί από αυτό*». «*Άραγε, θα φτάσει ποτέ αυτή η πορεία σε κάποιο τέρμα, σε μια τελική θεωρία του Σύμπαντος, η οποία να συμπεριλαμβάνει όλες τις δυνάμεις και να προβλέπει το αποτέλεσμα κάθε παρατήρησης που μπορούμε να κάνουμε, ή θα συνεχίσουμε εσείς να βρίσκουμε ολοένα και καλύτερες θεωρίες, αλλά ποτέ την μία και μοναδική εκείνη θεωρία που δεν θα επιδέχεται περαιτέρω βελτίωση;*» αναρωτιούνται οι Hawking και Mlodinow. Κι όσο κι αν ελπίζουν πως έχουν μια υποψήφια τελική θεωρία, η απάντησή τους είναι: «*Δεν έχουμε ακόμη κάποια οριστική απάντηση στο ερώτημα αυτό*». Και αλλού: «*Ίσως έχει φτάσει η ώρα να εγκαταλειφθεί η αρχική ελπίδα των φυσικών ότι θα μπορούσαμε να δημιουργήσουμε μια θεωρία που να εξηγεί τους φαινόμενους νόμους του Σύμπαντός μας, ως τη μοναδική απόρροια μερικών απλών παραδοχών*».

Ανάλογα, όσον αφορά στη γνώση για τη ζωή, καθημερινά προστίθενται νέα συντριπτικά στοιχεία, που κάνουν τις «τελεσιδίκες» γνώσεις γι' αυτήν μάλλον αστείες κουβέντες. Και δεν πρόκειται μόνο για την αναθεώρηση των «δογμάτων» της βιολογίας, η οποία έχει ήδη συντελεστεί. Η παντοκρατορία του γονιδιώματος (genome) έχει ήδη

υποχωρήσει μπροστά στην έλευση του proteome, του interactome, του microbiome και του phenome⁴. Ποιος δεν θυμάται τους διθυράμβους, με τη συμμετοχή πλανηταρχών, για την χαρτογράφηση του ανθρώπινου γονιδιώματος, που παρουσιάστηκε σχεδόν ως η αρχή του τέλους της βιολογικής γνώσης; Η πολυπλοκότητα της λειτουργίας των πρωτεϊνών, που έχει να κάνει με την εξόχως πολύπλοκη τρισδιάστατη δομή τους στο χώρο, οι αλληλεπιδράσεις πρωτεϊνών - νουκλεϊκών οξέων και ακόμα περισσότερο οι μεταξύ πρωτεϊνών αλληλεπιδράσεις, που οδηγούν σε ένα πλήθος χαρακτηριστικών και συμπεριφορών σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, αναγνωρίζονται πλέον ως τεράστια πεδία που θέτουν εξαιρετικά νέα ερωτήματα και αφήνουν ανοιχτές νέες πιθανές εκδοχές (Δες Παράρτημα 1). Τα μικρόβια εντός μας είναι δέκα φορές περισσότερα από τα κύτταρά μας, κάνοντας κάποιους να αναρωτιούνται μήπως είμαστε ένα όχημα επιβίωσης και μεταφοράς τους. Αποκαλύφθηκαν δε βακτήρια που ανταλλάσσουν ηλεκτρόνια σε «ηλεκτρική συμβίωση», λειτουργώντας πιθανώς ως υπεροργανισμός. Τι σημαίνουν άραγε αυτά;

Είναι η Δαρβινική θεωρία η τελική θεωρία της εξέλιξης; Αυτό είναι απολύτως απίθανο (Δες Παράρτημα 2). Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των νοεδαρβινιστών είναι πλέον προφανές ότι η θεωρία της φυσικής επιλογής δεν μπορεί να εξηγήσει τη δημιουργία βασικών δομών και λειτουργιών των εμβίων. Κι αν η Δαρβινική θεωρία δεν είναι ικανή για επαρκείς εξηγήσεις, η θεωρία του Ευφυούς Σχεδιασμού, ότι όλα δηλαδή δημιουργήθηκαν από μια υπερδιάνοια, για τη οποία αγνοούμε τα πάντα, δεν είναι καν εξήγηση, δεν είναι καν θεωρία, είναι μόνο πίστη. Αντί να διαλέξει κανείς ανάμεσα σε μια προφανώς ανεπαρκή θεωρία και σε μια αυθαίρετη πίστη, δεν είναι καλύτερα να αναγνωρίσει ότι δεν έχει τουλάχιστον ολοκληρωμένη απάντηση;

Ακόμα περισσότερο και χωρίς αμφιβολία από κανενός είδους πιστό: *«Μια επιστημονική θεώρηση του κόσμου, που δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του συνειδητού νου, δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης. Η συνείδηση είναι τμήμα του Σύμπαντος, έτσι κάθε φυσική θεω-*

4. Οι όροι αυτοί είναι τόσο καινούργιοι ώστε δεν έχουν ακόμα καθιερωθεί ελληνικοί ανάλογοι και γι αυτό δεν επιχειρούμε μετάφρασή τους.

ρία που δεν διαθέτει μια θέση γι αυτήν δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια γνήσια περιγραφή του κόσμου.» Το επιχείρημα αυτό του Roger Penrose είναι από μόνο του αρκετό ώστε να μη μένει ίχνος αμφιβολίας ότι δεν μπορούμε να θεωρούμε ότι κατέχουμε μια πλήρη θεωρία του κόσμου.

Στο λόγο που είχε εκφωνήσει ο νομπελίστας Albert A. Michelson το 1894, στα εγκαίνια του Ryerson Physical Lab του Παν/μιου του Σικάγου, δήλωνε ότι είναι ανέφικτη οποιαδήποτε νέα ανακάλυψη στη φυσική: «Οι σημαντικότεροι θεμελιώδεις νόμοι και τα σημαντικότερα θεμελιώδη φαινόμενα της φυσικής επιστήμης έχουν ήδη ανακαλυφθεί. Και έχουν τόσο γερά θεμέλια, που η πιθανότητα να ανατραπούν κάποτε από νέες ανακαλύψεις είναι αμελητέα... Οι μελλοντικές ανακαλύψεις μας θα πρέπει να αναζητηθούν στο 6^ο δεκαδικό ψηφίο». Ομοίως, ο Λόρδος Kelvin έγραφε γύρω στα 1900: «Η φυσική έχει πια λύσει τα θεμελιακά της προβλήματα. Από τώρα και μπρος δεν θα είναι παρά απλή εφαρμογή των γενικών νόμων. Μένουν βεβαίως μερικά θεματάκια που δεν τα έχουμε κατανοήσει πλήρως». Πριν αλέκτωρ λαλήσει τρις, επήλθαν ως γνωστόν οι επαναστάσεις της σχετικότητας και της κβαντομηχανικής, κάνοντας τις παραπάνω εκτιμήσεις να φαντάζουν τραγικά κοντόθωρες στα δικά μας μάτια που έχουμε δει τη «συνέχεια του έργου».

Αναμφίβολα, οι ανωτέρω αναφερθέντες εξαιρετικοί φυσικοί κάθε άλλο παρά αφελείς ήταν. Φαίνεται όμως πως όλοι γινόμαστε αφελείς, διαρκώς και κατ' εξακολούθηση, με τις γενικευτικές μας πεποιθήσεις. Ακόμα κι αν καταλαβαίνουμε την παγίδα, δεν είμαστε ικανοί να μην πέσουμε σε αυτήν. Όπως ο Monod, που παρότι αναγνωρίζει πως η ανάγκη για ολοκληρωτική ερμηνεία είναι πειθαναγκασμός δεν καταφέρνει να αποφύγει τελικές κρίσεις και καθολικές θεωρίες. Περιγράφει τη γενική εικόνα για το πώς είναι ένα παζλ που αποτελείται από αναρίθμητα κομμάτια, παρότι έχει δει (;) μόνο ελάχιστα από αυτά. Για μια ακόμα φορά είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε πως η ανάγκη για καθολική θεωρία εξαφανίζει την επιστημονική σύνεση.

Δεν θα πρέπει να αφήσουμε ασχολίαστο στο σημείο αυτό το γεγονός πως ενώ συνήθως η απλοϊκή πίστη σε ένα φιλεύσπλαχνο Θεό-προστάτη δρα προς όφελος της ψυχής του ανθρώπου που την πιστεύ-

ει, η «επιστημονική» κοσμοθεωρία, όπως αυτή του Monod, κάνει ακριβώς το αντίθετο. Πέρα από μια δόση ελιτίστικης νοητικής υπεροχής, που μπορεί να προσφέρει στον οπαδό της, μια που αυτός δεν καταδέχεται ψεύτικες παρηγόριες, οδηγεί την ψυχή του στα ερέβη: «τώρα πια ξέρεις, όλα είναι άσκοπα και μάταια». Ο αφελής θρησκευόμενος έχει μάλλον λάθος κοσμοθεώρηση, αλλά σώζει την ψυχή του. Ο δυστυχής διανοούμενος έχει επίσης μάλλον λανθασμένη κοσμοθεώρηση, αλλά υποφέρει βαθιά. Ο Ludwig Eduard Boltzmann ίσως έπασχε από διπολική διαταραχή που δεν διαγνώστηκε στην εποχή του. Όμως, η αυτοκτονία του είναι δύσκολο να μην είχε σχέση με τις φιλοσοφικές του θέσεις και δη την άποψή του για την καθολική αποδιοργανωτική ισχύ του Δεύτερου Θερμοδυναμικού νόμου. Πέραν της εικασίας για τον Boltzmann, θυμάμαι πόσο είχαμε τρομάξει όλοι οι νέοι φυσικοί όταν διδαχθήκαμε τη φοβερή προοπτική του «θερμικού θανάτου» του Σύμπαντος, ως απόρροια της αρχής της αύξησης της εντροπίας στα κλειστά συστήματα, που αποτελεί μια άλλη διατύπωση του Δεύτερου Θερμοδυναμικού Νόμου. Η ιδέα ότι όλο το Σύμπαν θα καταλήξει αναπόδραστα σε μια ομογενή αδιατάρακτη «κρύα σούπα» σωματίων, χωρίς σύνθετες δομές και συναρπαστικές κινήσεις, πάγωνε ήδη τη δική μας ψυχή. Η διαβεβαίωση πως αυτό αφορούσε ένα εξαιρετικά μακρινό μέλλον, δεν ήταν καθησυχαστική. Αν τα πάντα ήταν προορισμένα να χαθούν στο μέλλον, κάθε δραστηριότητα στο παρόν φάνταζε μάταιη. Κανείς δεν αντέχει να πορεύεται σε μια πορεία που τελικά οδηγεί στο πουθενά. Αντίθετα, δρούσε καθησυχαστικά η διατύπωση της επιφύλαξης ότι δεν είναι επιστημονικά νόμιμο να επεκτείνεται σε κάθε γωνιά του Σύμπαντος, σε οποιοδήποτε χρόνο και υπό οιοσδήποτε συνθήκες, ως καθολική, η αποδιοργανωτική αρχή της αύξησης της εντροπίας, που παρατηρούμε στην περιοχή μας. Ευτυχώς, κανείς δεν μπορούσε να βεβαιώσει ότι ο Δεύτερος Θερμοδυναμικός νόμος, ως αύξηση της εντροπίας στα κλειστά συστήματα, μπορούσε να διατυπωθεί για κάθε γειτονιά του Σύμπαντος και για το Σύμπαν συνολικά.

Αυτή ήταν μια πολύ σημαντική διαπίστωση που φανέρωνε μια νέα προοπτική: ίσως η αποδοχή απίθανων πίστσεων και φενακισμένων βεβαιοτήτων δεν αποτελεί μονόδρομο για τη «σωτηρία της ψυχής μας».

Η αποδοχή της αβεβαιότητας, ως αναγνώρισης του ότι είναι πιθανές πολλές και διαφορετικές εκδοχές, αφήνει ανοιχτή διέξοδο προς την ελπίδα.

Ο Jacques Monod έπεσε στην παγίδα, που ο ίδιος ήξερε πως υπάρχει, εφόσον αναφέρεται σε πειθαναγκαστική ανάγκη του ανθρώπου για ολοκληρωτική ερμηνεία. Είτε μας αρέσει είτε όχι, οφείλουμε να παραδεχθούμε πως δεν διαθέτουμε καμιά τέτοια. Και δεν είμαστε σε θέση ούτε καν να κάνουμε κρίσεις για το αν θα είμαστε, κάποτε στο μέλλον, ικανοί να έχουμε.

«Δεν είναι το τέλος. Δεν είναι καν η αρχή του τέλους», είχε πει ο Winston Churchill, το Μάρτιο του 1944. Θα μπορούσαμε να πούμε ακριβώς το ίδιο για τη συνολική προσπάθεια του ανθρώπου για τελικές - καθολικές θεωρίες. Δεν μας ταιριάζει, ωστόσο, το ίδιο και η φράση με την οποία συνέχιζε: «Είναι όμως, ίσως, το τέλος της αρχής». Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη πως βρισκόμαστε στο τέλος της αρχής της προσπάθειας κατανόησης. Προσωπικά πιστεύω πως οι προσπάθειές μας είναι ακόμα εφηβικού χαρακτήρα και δεν έχουν περάσει στην ωριμότητα.

Ο Leonard Suuskind, σε δύο αναφορές που κάναμε παραπάνω σε κείμενά του, εκφράζει έναν ανάλογο σκεπτικισμό. Είναι όμως πολύ διαφωτιστικό το γεγονός ότι ο ίδιος έχει συγγράψει ένα βιβλίο 600 σελίδων, στην ελληνική του μετάφραση, με τίτλο «Ο πόλεμος της μαύρης τρύπας». Στο βιβλίο πραγματεύεται κυρίως τη διαμάχη για το αν είναι δυνατό να διαφεύγει κάποια πληροφορία από μια μαύρη τρύπα. Ομολογεί την εμμονή του για το θέμα, που άγγιξε τα όρια της νεύρωσης, την οποία περιγράφει. Όταν αναφέρεται στη σημασία της σχετικής έρευνας, αναγνωρίζει πως δεν έχει καμιά απολύτως πρακτική αξία. Το σχετικό ζήτημα μάλλον δεν θα τεθεί ποτέ, και αν τεθεί αυτό θα γίνει μετά από 10⁶⁸ χρόνια, διάστημα πολύ μεγαλύτερο από την ηλικία του Σύμπαντος. Ο Suuskind έχει το θάρρος να αναρωτηθεί μήπως κι αυτοί οι θεωρητικοί φυσικοί, έχουν πέσει θύματα ψευδαισθήσεων, όπως οι άνθρωποι των απλοϊκών πίστευων που έχουν την πανίσχυρη τάση «να δημιουργούν συστήματα παράλογων πεποιθήσεων». Προσπαθώντας να δικαιολογήσει το ενδιαφέρον για το θέμα που πραγματεύεται, λέει πως «η απάντηση είναι πολύ εγωιστική. «Θέλουμε να ικανοποιήσουμε την περιέργειά μας σχετικά

με το πώς λειτουργεί το Σύμπαν και για τον τρόπο που συνδυάζονται μεταξύ τους οι νόμοι της φυσικής». Προφανώς, η τολμηρή αυτοκριτική του ματιά δεν πήγε έως στο τι συνιστά «εγλωτιστική» ενασχόληση. Δεν έφτασε δηλαδή στην παραδοχή ότι πρόκειται κυρίως για παιχνίδι των κοσμολόγων, μέσω του οποίου υπάρχουν οι ίδιοι, κατακτούν ερευνητικές θέσεις και κύρος, και ναι, ελπίζουν να κατανοήσουν κάτι για το Σύμπαν. Ένα παιχνίδι που σε καμιά περίπτωση δεν είναι επιλήψιμο. Εδώ οι άνθρωποι παίρνουν τόσο σοβαρά πράγματα, όπως το να πετάνε ένα μπαλάκι ο ένας στον άλλον, θαυμάζονται εξαιρετικά από άλλους γι' αυτό, οι οποίοι γεμίζουν στάδια για να τους βλέπουν να το κάνουν. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα στις μαθηματικές θεωρίες για τις μαύρες τρύπες, ούτε και στην ελπίδα να αποκαλύπτουν κάτι από την πραγματικότητα. Ούτε και με το θαυμασμό για τους ανθρώπους που είναι ικανοί να διατυπώνουν περίπλοκες θεωρίες μέσα από δύσκολα μαθηματικά. Όταν όμως αυτό θεωρείται τελική κατανόηση του πώς λειτουργεί το Σύμπαν, το πράγμα γίνεται, γελοίο, τραγικό ή απλά ψευδαισθηση.

Ίσως, σε μια δεύτερη ανάλυση, δεν είναι δίκαιο να επισυνάπτεται κανενός είδους μομφή σε εκείνους που προτιμούν να κάνουν τη δουλειά τους με το πάθος που μπορεί να τους προσφέρει ο μύθος και η ψευδαισθηση. Θα αναφερθούμε διεξοδικά στο θέμα των κινήτρων της έρευνας και του ρόλου του μύθου, αλλού. Εδώ ας σημειώσουμε ακόμα, παρεμπιπτόντως, πως οι σχετικές θεωρίες και διαμάχες «πουλάνε» κοινωνικά, όχι φυσικά γιατί έως σήμερα πρόσφεραν κατανόηση για το πώς λειτουργεί το Σύμπαν, αλλά γιατί ο κόσμος έχει ανάγκη να πιστεύει ότι είναι δυνατή η κατανόηση. Ο κόσμος, επίσης, έχει ανάγκη από αστέρες της επιστήμης. Όπως έχει ανάγκη από αστέρες της τέχνης και του αθλητισμού. Οι αστέρες της επιστήμης από τη μεριά τους, συχνά κάνουν ό,τι μπορούν για να πουλήσουν τον προσωπικό ή της ειδικότητάς τους μύθο, για προσωπικά και της ειδικότητάς τους οφέλη. Άλλοτε πιστεύοντας και οι ίδιοι, άλλοτε με σαφή επίγνωση και κυνισμό, ενίοτε όμως με κριτική στάση και σκεπτικισμό: «*Το να θεωρούμαι το πιο σπουδαίο μυαλό στη Γη είναι απλώς μια υπερβολή των μέσων ενημέρωσης... Θέλουν έναν ήρωα της επιστήμης... Ταιριάζω στο στερεότυπο ενός «αναπήρου - ιδιοφυΐα» έχει δηλώσει ο Steven Hawking.*

Δεν ξέρουμε σήμερα. Είναι όμως μύθος ότι μπορούμε να μάθουμε κάποτε πως λειτουργεί το Σύμπαν; Οι επαγγελματίες φιλόσοφοι, πιθανώς για να έχουν δουλειά, δηλαδή λόγους να συζητάνε και να αντιπαρατίθενται, εύκολα προσχωρούν σε στρατόπεδα, όπως αυτά των αγνωστικιστών και μη. Όμως, αυτό που ξέρουμε σήμερα είναι ότι δεν έχουμε τελική - καθολική θεωρία. Το τι θα γίνει αύριο, απλά δεν το ξέρουμε. Κι είναι ανόητο να προβαίνουμε σε προβλεπτικές εικασίες, για τις οποίες δεν έχουμε κανένα εφόδιο. Τίποτε δεν αποκλείει, σαν το σκύλο που δεν μπορεί να καταλάβει λογαρίθμους, να μην έχουμε τα εφόδια να κατανοήσουμε την πολυδαίδαλη πραγματικότητα στην οποία έχουμε βρεθεί. Τίποτε όμως δεν αποκλείει επίσης, πράγματα που σήμερα θεωρούνται απρόσιτα να μπορέσουν να γίνουν αύριο προσιτά, με τελείως απρόσμενο τρόπο. Ίσως λόγω νέων εκπληκτικών ανακαλύψεων, ίσως από ευγονικές ή τεχνολογικές παρεμβάσεις που θα αυξήσουν τη νοητική μας ισχύ ή θα επιμηκύνουν θεαματικά τα χρόνια καλής ζωής και επομένως τη σοφία, ίσως γιατί θα μας αποκαλύψουν μυστικά εξωγήινοι με τους οποίους θα έρθουμε σε επαφή... Προσωπικά, έπληττα πάντα από τις ιστορίες επιστημονικής φαντασίας και δεν έχω πρόθεση να αραδιάζω «εκδοχές», ακόμα κι αν ήταν να έχουν τόσο καλή τύχη, όσο εκείνων του Ιουλίου Βερν. Ας μείνουμε λοιπόν στο γεγονός ότι σήμερα δεν διαθέτουμε τελική και καθολική θεωρία και στο ότι δεν έχουμε τελική θεωρία ούτε για το αν είμαστε σε θέση να έχουμε τελική και καθολική θεωρία.

Τελειώσαμε λοιπόν με το «Σύμπαν του Monod»; Σίγουρα όχι. Πολύ φοβάμαι πως, όλοι όσοι δεν μπορούμε να δούμε τον κόσμο ως δημιουργημένο και προστατευόμενο από έναν πανάγαθο Θεό, έχουμε κατά βάθος «μολυνθεί» από την τελική θεωρία πως τα πάντα είναι μια τυχαία και άσκοπη εναλλαγή μορφών. Όταν ξυπνάμε τα βράδια, νιώθουμε στο περιθώριο του κωφού Σύμπαντος, ακριβώς όπως το περιέγραψε ο Monod. Μπορεί να καταλαβαίνουμε πως αυτή η εδραιωμένη γκρίζα και παγερή εικόνα δεν είναι φωτογραφία αλλά σκαρίφημα, αλλά συχνά, δεν φαίνεται πως είμαστε ικανοί να πάμε παραπέρα. Πιθανώς, γιατί έχουμε την ανάγκη συνολικής εικόνας και δεν υπάρχει καμιά άλλη που να έχει αναδυθεί από τα πράγματα. Ας μην ξεχνάμε πως η

«βολική» ισχυρή ανθρωπική αρχή, δεν είναι παρά μια αδύναμη εικασία, που αδυνατεί να καταρρίψει το υπάρχον σκηνικό. «Και προφανώς, όταν τα πλάσματα ενός πλανήτη που υποστηρίζει τη ζωή εξετάσουν τον κόσμο γύρω τους, θα βρουν ότι το περιβάλλον τους πληροί τις απαιτούμενες συνθήκες για την ύπαρξή τους»⁵. Η ανθρωπική αρχή στηρίζεται σε υποθέσεις της κβαντομηχανικής που είναι αμφίβολο αν μπορούν να εφαρμοστούν έξω από τα μικροκοσμικά πλαίσια στα οποία θεωρείται ότι ισχύουν. Ακόμα και η βασική υπόθεση, ότι οι παγκόσμιες σταθερές έχουν τιμές που εξυπηρετούν την ανθρώπινη παρουσία, αμφισβητείται, με την έννοια ότι αμφισβητείται ακόμα κι αυτή η σταθερότητα των σταθερών⁶.

Δεν ξέρουμε αν το Σύμπαν είναι «κωφό», αν έχει αυτιά, και τι λογής είναι. Χρειαζόμαστε όμως μια εικόνα του. Ή καλύτερα, χρειαζόμαστε επειγόντως μια εικόνα του εαυτού μας μέσα στον Κόσμο. Πριν όμως ξεκινήσουμε την προσπάθεια να δημιουργήσουμε ένα δικό μας σκαρίφημα του Κόσμου, ας δούμε πώς πρότεινε ο Μονοδ ότι μπορούμε να αντέξουμε στο αβάσταχτο Σύμπαν που ο ίδιος σκιαγράφησε.

5. Hawking Stephen, Mlodinow Leonard. Το μεγάλο σχέδιο

6. Δες π.χ. Webb J. K. , King J. A. , Murphy M. T. , Flambaum V. V. , Carswell R. F. , Bainbridge M. B. , Jacques Evidence for spatial variation of the fine structure constant

Η ηθική της Γνώσης

«Η ηθική της γνώσης θα μπορούσε, ίσως, να ικανοποιήσει αυτή την ανάγκη να ξεπεράσουμε τον εαυτό μας. Ορίζει μίαν υπερβατική αξία, την αληθινή γνώση, και προτείνει στον άνθρωπο όχι να εξυπηρετηθεί από αυτήν, αλλά, στο εξής να την υπηρετήσει με θαρραλέα και συνειδητή εκλογή.⁷»

Ομοίως, ο Arthur Koestler έχει γράψει: «Πιστεύω πως τα προβλήματα του Σύμπαντος είναι κρυμμένα μέσα σε κάποιο καλά προσδιορισμένο μυστικό, ανάλογο με την κλειδαριά ενός χρηματοκιβωτίου, τη φιλοσοφική λίθο ή το ελιξίριο της ζωής. Το ν' αφιερώνει κανείς τη ζωή του στη λύση αυτού του μυστικού μου φαίνεται σαν ο μόνος άξιος σκοπός για τον οποίο μπορεί να ζει κανείς και κάθε βήμα της έρευνας είναι γιομάτο διέγερση και γοητεία.⁸»

Είχα αποδεχθεί αυτή τη στάση τόσο ολοκληρωτικά, ακόμα και πριν την διαβάσω από τους μεγάλους σοφούς, που θα έδινα ευχαρίστως όλη την υπόλοιπη ζωή μου ως αντάλλαγμα για μια στιγμή απόλυτης φώτισης. Για μια στιγμή στη οποία θα κατανοούσα τα πάντα, στην οποία όλα τα ερωτήματα θα μπορούσαν με μιας να απαντηθούν. Χωρίς αμφιβολία, ανήκω και εγώ σ' εκείνη την ομάδα των ανθρώπων για τους οποίους η ζωή αποτελεί πολύ περισσότερο μυστήριο προς λύση, παρά δώρο προς απόλαυση. Ένιωθα βέβαιος πως η ζωή μπορούσε να θεωρείται «βορά προς κατανάλωση» μόνο για το ζώο ή για τον πτωχό τω πνεύματι άνθρωπο. Δεν είχα αμφιβολία πως αυτός που ζει μόνο για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από ένας «καημένος»:

Ο καημένος
Στο λιβάδι ξεχασμένος
ένας γάιδαρος βοσκούσε·
τίποτ' άλλο δε ζητούσε
ο καημένος...
Το χορτάρι του μασούσε
Κι ήταν τρισευτυχισμένος

Και τον κόσμο αγαπούσε
Ο καημένος
Το Θεό παρακαλούσε
για να μείνει εκεί δεμένος
και να βόσκει όσο θα ζούσε
ο καημένος.

7. Monod, , Η τύχη και η αναγκαιότητα

8. Arthur Koestler, Ένα βέλος στον ουρανό

Σταδιακά, άρχισα να βλέπω με συμπάθεια, αργότερα, ακόμα και με θαυμασμό για τη γαλήνη του, το γάιδαρο, του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Γιατί απλά, αντιλήφθηκα ότι στο σύμπαν του Monod, στο οποίο πίστευα, δεν είχε καμιά σημασία η γνώση, ενώ αποτελούσε μια δύσκολη υπόθεση να μην φοβάσαι και να μην καταθλίπτεσαι. Σε ένα σύμπαν-καζάνι που βράζει, δομώντας τυχαίες μορφές τις οποίες αναπόδραστα θα αποδομήσει όταν η φωτιά του σβήσει, τι σημασία έχει η γνώση ή το οτιδήποτε; Η αφοσίωση στη γνώση απαιτεί πίστη στην αξία της, πίστη στη ζωή και είναι απολύτως ασύμβατη με τη βεβαιότητα ότι αυτή είναι μόνο μια παραξενιά σε ένα κουφό σύμπαν.

Όπως προαναφέραμε, ο John Stuart Mill έχει πει: *«Είναι καλύτερα να είσαι άνθρωπος ανικανοποίητος παρά γουρούνι ικανοποιημένο, να είσαι Σωκράτης και δυσσαρεστημένος παρά μωρός και ευχαριστημένος»*. Πράγματι, ίσως είναι καλύτερα για εκείνον που, παρά τη δυσαρέσκειά του, νιώθει ότι ανήκει στην ίδια ομάδα με τον Σωκράτη. Τι γίνεται όμως με εκείνον που είναι δυσσαρεστημένος γιατί, ανάμεσα στα άλλα, δεν νιώθει καθόλου Σωκράτης αλλά μάλλον γουρούνι; Μπορεί ο καθημερινός άνθρωπος, όλοι εμείς, τα δισεκατομμύρια της ανθρωπότητας, που δεν έχουν ευνοηθεί από τις συγκυρίες, να καταφέρει να άρει την αγωνία του με την τοποθέτηση της γνώσης στο κέντρο και ως νόημα της ζωής του; Φοβάμαι πως για τους πολλούς ανθρώπους, κι αν ακόμα κατάφεραν να πιστέψουν πως η προσπάθειά τους είναι σπουδαία, παρά το μάταιο του σύμπαντος, ένα τέτοιο εγχείρημα, θα ενέτεινε την απογοήτευσή τους. Γιατί δεν μπορούν να έχουν όλοι ανάλογες ευκαιρίες και δυνατότητες με τον Jacques Monod ή τον Arthur Koestler. Δεν μπορεί να έχουν όλοι ως επάγγελμα την έρευνα και την πνευματική δημιουργία, να πληρώνονται με χρήματα και κοινωνική αποδοχή από αυτές. Οι περισσότεροι άνθρωποι, αυτό που θα βίωναν αν έθεταν τη γνώση ως νόημα της ύπαρξής τους, θα ήταν μια πνιγνή αίσθηση ανεπάρκειας, ενώ είναι πολύ αμφίβολο αν θα κατάφεραν να συνεισφέρουν έστω και το ελάχιστο ως παραγωγοί νέας γνώσης. Θεωρώ, πως ακόμα και οι άνθρωποι που το έκαναν, άντλησαν ικανοποίηση (όσο, και αν, άντλησαν) κυρίως από την επαγγελματική θέση που εξασφάλισαν, την κοινωνική καταξίωση, από τις

χαρές της δράσης και των επιμέρους επιτυχιών, σίγουρα όμως όχι από την υπαρξιακή γαλήνη που μπορούσε να εξαχθεί από την γνώση που παρήγαγαν. Ούτε τα αλλοστερικά ένζυμα του Monod, ούτε οι εμπνευσμένες εργασίες του Koestler, όπως και καμιά άλλη γνώση οιασδήποτε κατηγορίας, οδήγησαν ποτέ μέχρι σήμερα σε κάποια επαρκή υπαρξιακή τακτοποίηση.

Προφανώς ο Monod προτείνοντας στον άνθρωπο να υπηρετήσει την αληθινή γνώση κι όχι να εξυπηρετηθεί από αυτήν, είναι φανερό πως αναφέρεται στην «καθαρή» επιστημονική γνώση, κι όχι στην γνώση που προκύπτει από την εμπειρία, από το πλάσιμο του πηλού, το μαγείρεμα, το χτίσιμο ή εκείνη που στοχεύει στις εφαρμογές και την τεχνολογία. Η πρακτική γνώση είναι γνώση η οποία αφορά στον κάθε άνθρωπο. Δεν θα μπορούσε όμως να προταθεί αυτή από τον Monod ως η υπερβατική αξία που έχει ανάγκη ο άνθρωπος, εφόσον κάθε πράξη στο σύμπαν του είναι τελικά μάταιη. Αυτό όμως που δεν φαίνεται να έχει αντιληφθεί είναι πως και η άλλη γνώση, η θεωρητική, η επιστημονική, η «καθαρή», η τακτοποιητική οφείλει να έχει τουλάχιστον ένα ουσιαστικό αντικείμενο. Στο δικό του όμως σύμπαν, που είναι γνωστό πώς είναι, τι κάνει, και ότι θα καταστραφεί, η γνώση δεν μπορεί να αποκαλύψει παρά μόνο αδιάφορες λεπτομέρειες περί του πώς λειτουργούν κάποια πράγματα. Είναι σαν το έργο που έχεις δει το τέλος. Δεν υπάρχει ελπίδα για καμιά έκπληξη, για τίποτε σημαντικό.

Η γνώση που θα μπορούσε να τεθεί ως αυτοϋπερβατική αξία, θα όφειλε να είναι ανοιχτή σε εξαιρετικά ενδεχόμενα, όπως η ανακάλυψη μυστικών που οδηγούν σε αθανασία, σε συντριπτική επέκταση των δυνατοτήτων της ανθρώπινης νόησης, στην αποκάλυψη νέων άγνωστων νόμων που θα βάζουν το παιχνίδι της ζωής σε τελείως νέα πλαίσια. Η γνώση, στο σύμπαν του Monod όχι μόνο δεν μπορεί να προτείνεται ως αυτοϋπερβατική αξία, αλλά κι ως εργασιοθεραπευτική δράση ακόμα, δύσκολα θα μπορούσε να σταθεί, εφόσον είναι, τελικά, απολύτως άσκοπη.

Η άποψή μου πλέον είναι πως τίθενται ανυπέμβλητα εμπόδια για την πλειονότητα των ανθρώπων, προκειμένου η επιστημονική γνώ-

ση να αποτελέσει την αυτοϋπερβατική αξία που έχουν ανάγκη. Τα εμπόδια είναι μεγάλα, ακόμα και για εκείνους που δραπετεύουν από το σύμπαν του Monod. Φυσικά η επιστημονική γνώση δεν μπορεί να είναι η αυτοϋπερβατική αξία για κάποιον που αγωνίζεται ολημερίς για την επιβίωση. Ακόμα όμως και όσοι καταφέρνουν να πάρουν μια θέση επαγγελματία ερευνητή, είναι κυρίως τα ζητήματα της καριέρας και των κοινωνικών σχέσεων εκείνα που τους απασχολούν. Δυστυχώς, υπάρχουν πάρα πολλές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, οι οποίες βρίσκονται εν πολλοίς έξω από το πεδίο αρμοδιοτήτων του ατόμου, προκειμένου αυτό να καταφέρει να νιώσει την υπέρβαση που έχει ανάγκη, μέσω της προσπάθειας για επιστημονική γνώση. Δίπλα στις άλλες επιφυλάξεις δηλαδή, αν η «ηθική της γνώσης» αφορά σε μια στάση ζωής που είναι καλό να υιοθετήσει το άτομο, είναι εν πολλοίς μια πρόταση στο κενό αν δεν μπορεί το άτομο να την υλοποιήσει. Θα αναφερθούμε στα εμπόδια που συναντά η πρόταση του Monod, για την «ηθική της γνώσης» μάλλον συνοπτικά, μια που τα θέματα που θα θιχτούν θα απαιτούσαν, για άλλη μια φορά, ξεχωριστά βιβλία για να αναπτυχθούν διεξοδικά. Η σπουδαιότητα της γνώσης, για σύμπαντα διαφορετικά από εκείνο του Monod, θα μας προβληματίσει αργότερα.

1. «Αντικειμενικές» δυσκολίες

Για όποιον έχει γεννηθεί στο Αφγανιστάν ή στη Ρουάντα, για όποιον δεν έχει να φάει, για όποιον πρέπει να δουλεύει από το πρωί ως το βράδυ για να καταφέρει να επιβιώσει ο ίδιος και άλλοι άνθρωποι τους οποίους φροντίζει, για όποιον βρίσκεται εν μέσω πολεμικών συγκρούσεων, για όποιον δεν συνάντησε ποτέ βιβλίο στο περιβάλλον του, είναι μάλλον κενό γράμμα η πρόταση για «ηθική της γνώσης». Ίσως μάλιστα, δεν χρειάζονται τόσο δραματικά απαγορευτικές συνθήκες. Για να μείνεις έξω από τη γνώση, όπως τουλάχιστον την εννοεί ο Monod, αρκεί το να έχεις γεννηθεί σε μια περιφερειακή χώρα από αμόρφωτους ή «άσχετους» γονείς. Προσωπικά, δεν έχω ποτέ συναντήσει, ούτε ακούσει κάτι για τσιγγάνο επιστήμονα, αν και οι άνθρωποι αυτοί δεν φαίνεται πως υπολείπονται σε ικανότητες και ευφυΐα.

2. Υποκειμενικά προβλήματα, προσωπική νοητική ανεπάρκεια

Οι περιορισμένες νοητικές δυνατότητες, ανεξάρτητα αν οφείλονται σε μια τρισωμία στο χρωμόσωμα 21, σε λοιμώξεις, σε τραυματισμούς ή σε καταστροφικές επιδράσεις κατά την ανάπτυξη του εγκεφάλου, αποτελούν υποκειμενικές αδυναμίες που θα μπορούσαν κάλλιστα να χαρακτηριστούν και αντικειμενικές. Σε κάθε περίπτωση, είναι μάλλον χωρίς νόημα η πρόταση να θέσει ως κέντρο της ζωής του την επιστημονική γνώση ένα άτομο που δεν μπορεί να γράψει το όνομά του, που διαβάζει μια σειρά και κουράζεται, χωρίς να καταλαβαίνει το νόημα της.

Τα υποκειμενικά προβλήματα όμως δεν αφορούν μόνο τα άτομα που παρουσιάζουν κάποιου τύπου νοητική υστέρηση. Πέραν των ανεπαρκειών και στρεβλώσεων του ανθρώπινου Νου γενικά, βεβαιωμένων και πιθανολογούμενων, ο κάθε νοήμων άνθρωπος βιώνει χωριστά το δικό του σταυρό μαρτυρίου, όσον αφορά στους περιορισμούς της δικής του νόησης. Όπως π.χ. τις προσωπικές αδυναμίες στην εγρήγορση, στην κόπωση, στους εκνευρισμούς, στην επεξεργασία πολλών δεδομένων, στην αδύνατη, επιλεκτική και συχνά στρεβλωτική μνήμη, στην παρατήρηση και περιγραφή του συγκεκριμένου, στη γενίκευση, στην αφαίρεση, στην επίλυση προβλημάτων, στην παραγωγή μοντέλων, στη φαντασία, στην πρωτοτυπία, στη δημιουργικότητα κλπ. κλπ.

Ο αληθινός διανοητής είναι σχεδόν αδύνατο να μην νιώθει «ιδανικός κι ανάξιος εραστής» της γνώσης και να μην βιώνει διαρκώς το «ουδέν οίδα». Κι αυτός ακόμα ο μεγαλοφυής Newton ένιωθε σαν ένα παιδί που παίζει στη στεριά βρίσκοντας ενίοτε κάποιο όμορφο βότσαλο ή κοχύλι, ενώ ο μεγάλος ωκεανός της αλήθειας βρισκόταν ανεξερεύνητος μπρος του. Ο δε Einstein δήλωνε πως δεν έχει κανένα ιδιαίτερο ταλέντο.

3. «Αληθινή γνώση»

Έχουμε ήδη αναφερθεί στο πόσο προβληματικός είναι ο ορισμός της πραγματικότητας, της αλήθειας, και φυσικά της «αληθινής γνώσης», την οποία προτείνει ο Monod να υπηρετήσουμε ανιδιοτελώς. Κανείς δεν μπορεί να βεβαιώσει ότι ο νους, ως μηχανή, είναι ικανός να κατανοεί την πραγματικότητα. Ας μην ξεχνάμε το σκύλο απέναντι

στους λογαρίθμους. Κανείς δεν μπορεί να βεβαιώσει ούτε την εγκυρότητα της λογικής, ως του βασικού εργαλείου του νου. Ακόμα και θεμελιώδεις αρχές της, όπως η αρχή της ταυτότητας, ή ότι το αίτιο προηγείται χρονικά του αποτελέσματος, έχουν ήδη κλονιστεί από τη σύγχρονη φυσική. Μπορεί να έχουν δίκιο όσοι διατείνονται ότι ο νους δεν είναι ένα όργανο ικανό να κατανοεί, εφόσον εξελίχθηκε μόνο για να τα φέρνει βόλτα με την επιβίωση και την αναπαραγωγή και τα επιτεύγματά μας δεν είναι ικανά παρά μόνο να παράγουν τεχνολογία κι όχι κατανόηση. Έχουμε επίσης αναφερθεί στην εκδοχή της εικονικής πραγματικότητας στην οποία δεν αποκλείεται να έχουμε στηθεί. Κατ' αυτήν, θα μπορούσε ό,τι θεωρούμε ως γνώση να είναι μόνο «νόμοι» του εικονικού παιχνιδιού κι όχι της Πραγματικότητας.

Ο David Bohm έχει πει πως οτιδήποτε λέει η θεωρία για την πραγματικότητα δεν είναι στ' αλήθεια η συγκεκριμένη πραγματικότητα, επειδή κάθε θεωρία είναι μια αφαίρεση και επομένως, από μια άποψη, είναι αυταπάτη. Όπως αναφέραμε, όταν δυο φυσικές θεωρίες, ή μοντέλα προβλέπουν επακριβώς τα ίδια γεγονότα, η μία δεν μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο αληθινή από την άλλη και «δεν υπάρχει ορθολογική βάση για την πίστη στην αντικειμενική πραγματικότητα». Προφανώς, η ολοκληρωτική αφοσίωση στην «αληθινή γνώση» μοιάζει με την αναζήτηση του Άγιου Δισκοπότηρου× προϋποθέτει την πίστη ότι υπάρχει και μπορεί να βρεθεί. Απ' ότι φαίνεται, ο ερευνητής που δεν θέλει να λάβει ως δεδομένο το ζητούμενο, οφείλει ίσα-ίσα να απαρνηθεί τη δέσμευση της κατάκτησης της «αληθινής γνώσης» και να αρκεστεί στην ομορφιά του παιχνιδιού του.

4. Πληροφοριακό φράγμα

Θα κόμιζα γλαύκας ες Αθήνας αν προσπαθούσα να περιγράψω τι είναι το πληροφοριακό φράγμα. Δεν μπορεί να υπάρχει νοήμων άνθρωπος που να μην έχει νιώσει τις συνέπειές του. Είναι το αίσθημα ανεπάρκειας, η ζάλη, η δυσφορία ή ακόμα κι ο πανικός μπροστά στα γεμάτα ράφια μιας βιβλιοθήκης, ή στις παραπομπές και τους συνδέσμους μιας ηλεκτρονικής βιβλιοθήκης, μπροστά στα τόσα κείμενα που δεν θα μπορούσαν να διαβαστούν, στις ατέλειωτες πληροφορίες που δεν

μπορούν να αποθησαυριστούν, ούτε αν διέθετε κανείς εκατοντάδες ζώων μόνο για να διαβάσει.

Αν παρακάμψουμε το γεγονός ότι τα πάντα μπορούν να θεωρηθούν χρήσιμα από κάποια ειδική σκοπιά, το «ξεσκαρτάρισμα», το πού δηλαδή κρύβεται χρήσιμη πληροφορία για το άτομο και την έρευνά του και πού όχι, είναι μια δουλειά εξαιρετικά δύσκολη, αν κανείς θελήσει να την κάνει ο ίδιος, χωρίς να στηριχθεί στο τι θεωρείται σπουδαίο από τους άλλους και τα impact factors. Ας θυμηθούμε πως αν ο Hugo de Vries δεν έψαχνε ο ίδιος «παραπεταμένες» εργασίες κι έμενε στις καταξιωμένες, δεν θα μαθαίναμε ποτέ την αξία της εργασίας του Gregor Mendel στη γενετική. Γιατί παραπεταμένη ήταν η εργασία τού πολύ μετά θάνατον ονομασθέντος «πατέρα της γενετικής», που είχε δημοσιευθεί το 1866 και είχε μνημονευθεί 3 φορές στα επόμενα 35 χρόνια. Αυτό σημαίνει πως αν ο ερευνητής θελήσει να ψάξει διεξοδικά όλα τα σχετικά κείμενα, παλαιά και νεότερα, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων τα οποία έχουν περάσει απαρατήρητα και όσων δημοσιεύονται διαρκώς, πιθανώς και σε άλλες γλώσσες απ' αυτές που γνωρίζει, το έργο της αποθησαύρισης όλης της πληροφορίας, ακόμα και για κάτι ειδικό, είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο. Καθίσταται δε απολύτως ανέφικτο, αν ο στόχος είναι η σφαιρική γνώση πολλών πεδίων και καταθλιπτικογενές αν στις απαιτήσεις του μορφωμένου ατόμου συμπεριληφθούν και η μελέτη λογοτεχνίας κι η επαφή με άλλες μορφές τέχνης.

Ας αναρωτηθούμε ακόμα: όταν προτείνεται η «ηθική της γνώσης» τι από τα δύο εννοείται; Να γίνει ο κάθε άνθρωπος ειδικός ερευνητής ή εγκυκλοπαιδικά ενημερωμένος πολίτης; Το πρώτο είναι αδύνατο για πολλούς προφανείς λόγους, πέραν του ότι η ειδική γνώση δεν μπορεί να αποτελέσει «γνώση για την ύπαρξη». Το δεύτερο είναι εφικτό, αλλά όχι ικανοποιητικό, εφόσον η εγκυκλοπαιδική μόρφωση είναι ρηχή και τελεί υπό την επιρροή των εκάστοτε επιστημονικών συρμών και στρεβλωτικών απλουστεύσεων.

Αν η «ηθική της γνώσης», από την άλλη μεριά, προτείνεται για την ανθρωπότητα στο σύνολό της, που είναι αυτή που την παράγει και που μπορεί να την κατέχει, το ερώτημα που γεννάται είναι: πώς

απαντά στην προσωπική αγωνία του ατόμου, εφόσον προτείνεται ως αυτοϋπερβατική διέξοδος; Η πρόταση για υπηρεσία της γνώσης από το άτομο, δεν μπορεί παρά να αφορά σε ό,τι αυτό μπορεί να κατακτήσει και να παράγει, ό,τι το ίδιο μπορεί να κατανοήσει, κι όχι με το σύνολο των γνώσεων που βρίσκονται στις βιβλιοθήκες, σε κάθε μεριά του πλανήτη.

5. Περιορισμένες απαντήσεις

Ο Steven Kuffler έχει πει «όταν θέτεις ένα μεγάλο ερώτημα παίρνεις μια μικρή απάντηση». Θεωρείται λάθος των άπειρων επιστημόνων το να θέτουν μεγάλα ερωτήματα, πράγμα που οι εμπειρότεροι σθεναρά αποθαρρύνουν. Όμως, κάποιος μπορεί, δικαιολογημένα, να μην ενδιαφέρεται να θέσει μικρά ερωτήματα. Είτε γιατί δεν είναι επαγγελματίας ερευνητής, οπότε δεν έχει λόγο να πασχίζει για δημοσιεύσεις που δεν απαντάνε σε κάτι ουσιαστικό αλλά βοηθάνε στην καριέρα του, είτε γιατί δεν μπορεί να διακρίνει ποια μικρά ερωτήματα οδηγούν στην απάντηση του μεγάλου που τον ενδιαφέρει, είτε γιατί η ζωή του είναι πολύ μικρή και η τακτική των μικρών βημάτων φαντάζει απελπιστικά χρονοβόρα.

Επιπλέον, όπως μπορεί να δειχθεί με πολλά παραδείγματα, ακόμα κι οι μεγάλες απαντήσεις που προκάλεσαν ενθουσιασμό και θεωρήθηκαν τελικές, πολύ σύντομα φάνηκε ότι ήταν πολύ περιορισμένες. Τουλάχιστον όσον αφορά στο σκέλος της επαρκούς κάλυψης του ερωτήματος και της μη δημιουργίας νέων ερωτημάτων που δεν ετίθεντο πριν. Όπως κατά την είσοδο σε ένα δωμάτιο που φανερώνει δεκάδες νέες πόρτες που καλούν προς διερεύνηση. Ο Poul Anderson έχει δηλώσει: *«Δεν έχω συναντήσει ακόμα ένα οποιοδήποτε περίπλοκο πρόβλημα που όταν το αντιμετωπίζουμε με το σωστό τρόπο να μη γίνεται ακόμα περισσότερο περίπλοκο.»*⁹

Στα Παραρτήματα, παρατίθενται κάπως πιο διεξοδικά, το πόσο περιορισμένες ήταν ακόμα και οι σπουδαιότερες και πιο «τελικές» επιστημονικές απαντήσεις του προηγούμενου αιώνα, κι σίγουρα όλης της ιστορίας της βιολογίας, η ανακάλυψη της δομής του DNA, του «κώδικα της ζωής», και η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου.

9. Στο Arthur Koestler, Ένα φάντασμα στη μηχανή

«Λίγο πριν πεθάνει, ο Γαλιλαίος δηλώνει ότι, όσον αφορά στην ουσία του φωτός, ο ίδιος εξακολουθεί να βρίσκεται στο σκοτάδι. Τρεις αιώνες μετά, και αφού πρώτα είχε καθοριστικά συμβάλει στην κατανόηση του φωτός, το ίδιο περίπου θα δηλώσει κι ο Αλβέρτος Αϊνστάιν», γράφει ο Γιώργος Γραμματικάκης, χωρίς κι ο ίδιος να έχει μπορέσει να κάνει μια διαφορετικής υφής δήλωση στην «αυτοβιογραφία του φωτός» που επιχείρησε. Η γνώση είναι σαν την απόλυτα ωραία γυναίκα, την οποία αναζητά παντού ο Γραμματικάκης και ως το τέλος δεν ξέρει αν υπήρξε ή ήταν μόνο μια οπτασία. Ο έρωτας γι αυτήν είναι μάλλον καταδικασμένος να μην βρει ανταπόκριση, κι όποιος το κατανοεί αυτό είναι δύσκολο να παραμερίσει τη θλίψη και να της δοθεί αυτοϋπερβατικώς ολοκληρωτικά.

6. Η γνώση δεν υποδεικνύει

έναν υπαρξιακό δρόμο, μια συνταγή ευζωίας

Όπως όλοι γνωρίζουν, μεταξύ των επιστημόνων, οποιουδήποτε είδους, υπάρχουν άνθρωποι άθεοι και θρησκευόμενοι, περισσότερο και λιγότερο ευτυχισμένοι και δυστυχείς. Οι επιστήμονες δεν έχουν μονοσήμαντες υπαρξιακές απαντήσεις και δεν κατέχουν κανένα «επιστημονικό δρόμο» προς την ευτυχία. Οι επιστήμονες δεν υπήρξαν, και δεν είναι, απαραίτητα οι πιο ευτυχισμένοι άνθρωποι. Συχνά οι «μακάριοι πτωχοί τω πνεύματι» διάγουν ευτυχέστερο βίο από επιστήμονες, ενώ δεν είναι καθόλου λίγοι εκείνοι ανάμεσα στους τελευταίους που πέρασαν τη ζωή τους μέσα στην ψυχοπαθολογία και τη δυστυχία. Κι επειδή το σημαντικότερο ζήτημα για έναν άνθρωπο είναι τι κάνει με τη ζωή του, η υπηρεσία της γνώσης ως τρόπος ζωής, δεν φαίνεται να είναι μια δειλεαστική, ούτε καν σαφής, πρόταση για τους ανθρώπους.

7. Εμπειρική - πρακτική και επιστημονική γνώση

Η πρόταση του Monod για την ηθική της γνώσης, υπονοεί την συστηματική - επιστημονική γνώση, όπως προείπαμε. Είναι όμως εκπληκτικό πόσο μικρή αξία έχει αυτού του είδους η γνώση στην καθημερινή ζωή. Όλοι οι άνθρωποι, ακόμα και οι λιγότερο ικανοί πνευματικά, είναι ικανοί να μάθουν πράγματα, να κάνουν τις δικές τους ανακαλύ-

ψεις και να δημιουργούν τα δικά τους προσωπικά νοητικά μοντέλα της πραγματικότητας. Ωστόσο, οι άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων και των επιστημόνων, δεν χρησιμοποιούμε την επιστημονική γνώση στην καθημερινή μας πρακτική, όσο κι αν κάνουμε έμμεση χρήση της, αλλά κυρίως την πρακτική γνώση που αποκτούμε δια της εμπειρίας. Ας δούμε από πιο κοντά αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα, που δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε σε έναν προβληματισμό για την ηθική της γνώσης.

Από μικροί μούμαστε στο μύθο ότι η επιστήμη, δια της οποίας κατανοούμε τα φαινόμενα ανακαλύπτοντας τους υφιστάμενους νόμους, είναι ένας εξαιρετικός βοηθός ανεξάντλητης χρησιμότητας στην καθημερινότητα. Όμως, κανένας άνθρωπος δεν έμαθε ποτέ να περπατά, να ποδηλατεί ή να παίζει μπάσκετ εφαρμόζοντας τους νόμους της Φυσικής, ούτε ακόμα να οδηγεί το αυτοκίνητο του εφαρμόζοντας τις αρχές λειτουργίας των μηχανών εσωτερικής καύσης. Αντίθετα, είναι προφανές πως οι επιδεξιότεροι στην κίνηση, οι καλύτεροι ποδηλάτες ή οδηγοί αυτοκινήτων, δεν είναι οι φυσικοί ή οι τεχνικοί, αλλά άνθρωποι που μαθαίνουν στην πράξη, «με το σώμα και τις αισθήσεις τους». Αυτό που κατακτούν με την εμπειρία, τη δοκιμή και την εξάσκηση είναι δεξιότητες, κι όχι συστηματικές επιστημονικές γνώσεις. Με άλλα λόγια, κανείς δεν έχει εξισώσεις ή συστηματικές οδηγίες δια των οποίων κάποιος άλλος θα μπορούσε να κάνει ποδήλατο χωρίς ο ίδιος να εξασκηθεί.

Επιπλέον, δεν έμαθε κανείς από το Νεύτωνα ότι ένα μήλο πέφτει κι ούτε κανείς άλλαξε την καθημερινή του πράξη εφαρμόζοντας τη σχέση $F = G \cdot m_1 \cdot m_2 / R^2$ που αποτελεί τη μαθηματική έκφραση του νόμου της βαρύτητας. Πολύ περισσότερο δεν ενδιαφέρθηκαν οι χιμπατζήδες ή τα πουλιά που χρησιμοποιούν τη βαρύτητα με εκπληκτική δεξιοτεχνία. Δεν άλλαξε κάτι στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων ούτε καν η γνώση ότι η Γη είναι σφαιρική ούτε πως αυτή είναι που περιφέρεται γύρω από τον Ήλιο κι όχι ο Ήλιος περί αυτής. Μάλιστα, παρά τη σχετική γνώση, η εντύπωση της κίνησης του Ήλιου γύρω από τη Γη παραμένει ατόφια, χωρίς καμιά σοβαρή συνέπεια. Λέμε όλη την ώρα ότι ο Ήλιος σηκώνεται, πέφτει, μιλάμε για την κίνησή του, για την ανατολή

και τη δύση του, νιώθοντας πως εκείνος είναι που στρέφεται γύρω μας. Η ζωή μας επηρεάζεται φυσικά από τη δυνατότητα να μιλάμε μέσω τηλεπικοινωνιακών δορυφόρων, οι οποίοι μπαίνουν σε τροχιά γύρω από τη Γη με υπολογισμούς που χρησιμοποιούν το νόμο της βαρύτητας. Οι άνθρωποι όμως, ως χρήστες των σχετικών τεχνολογιών δεν χρειάζεται να ξέρουμε τίποτε από την επιστημονική γνώση που κατέστησε εφικτή τη σχετική τεχνολογία. Αρκεί να πατάμε κάποια κουμπιά σε συσκευές.

Διερευνώντας γιατί οι άνθρωποι δεν εφαρμόζουν τις επιστημονικές γνώσεις στην καθημερινότητα τους¹⁰, δεν αποκαλύπτουμε αμόρφωτους, ανίκανους ή τεμπέληδες ανθρώπους, αλλά ανεπάρκεια της επιστημονικής γνώσης! *«Τα μαθηματικά είναι μια φειδωλή μελέτη απλοποιημένων και τυποποιημένων δομών (δοσμένων σε φορμαλιστική μορφή) που μάλλον τις επιβάλλουμε στην πραγματικότητα παρά τις ανακαλύπτουμε μέσα σε αυτήν... Τα μαθηματικά δεν μελετούν δομές με κάποιον τρόπο εγγενείς στα αντικείμενα και φαινόμενα γύρω μας, αλλά οι φυσικές επιστήμες περιορίζουν απλά τον εαυτό τους σε τέτοιες πλευρές των φαινομένων που μπορούν να συμπειστούν σε μαθηματικά καλούπια¹¹»*

Μια εξωφρενική απόδειξη της ανωτέρω άποψης, αποτελεί το γεγονός ότι ακόμα και το «πρόβλημα» ποιος τρώει περισσότερη πίτσα αν δεν έχει κοπεί συμμετρικά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να λυθεί επιστημονικά¹². Γι' αυτό κανείς δεν λύνει εξισώσεις για να κόψει μια πίτσα και είτε είναι δεινός μαθηματικός, είτε είναι αμόρφωτος χωριάτης παίρνει το μαχαίρι και απλά κόβει. Είναι σίγουρα πιο εύκολο και πρακτικό.

Ως νεοφώτιστος φυσικός είχα γράψει ένα άρθρο σε ένα περιοδικό φυσικής «Γιατί δεν πέφτει το ποδήλατο»¹³. Οπωσδήποτε είχα αντίληψη της ανεπάρκειας του άρθρου που απευθύνονταν και σε μαθητές, όμως ποτέ δεν φανταζόμουν ότι πολλά χρόνια μετά θα έβλεπα άρθρο στο Science με αυτό το «εύκολο» θέμα¹⁴. Το πιο σοκαριστικό μάλιστα ήταν ότι οι φυσικοί που υπογράφουν το άρθρο ομολογούν ότι τελικά δεν ξέ-

10. Εκτός των ειδικών επιστημόνων και τεχνικών στο χώρο της ειδικότητάς τους και μόνο. Και αυτοί, εκτός των ειδικών πεδίων όπου εργάζονται, στην καθημερινότητά τους, δεν λύνουν εξισώσεις για να δράσουν.

11. Κουστελίδης Ιωάννης Ο μηχανισμός της νόησης

12. Ornes Stephen "The perfect way to slice a pizza"

13. Κερασιδής Στέλιος «Γιατί δεν πέφτει το ποδήλατο;»

14. J. D. G. Kooijman, J. P. Meijaard, Jim M. Papadopoulos, Andy Ruina4, and A. L. Schwab A Bicycle Can Be Self-Stable Without Gyroscopic or Caster Effects

ρουμε την απάντηση. Είναι όμως ακόμα πιο ενδιαφέρον πως στο εξώφυλλο του επιστημονικού ένθετου όπου παρουσιάζεται η παραπάνω ομόφωνη γνώμη των φυσικών, ότι δεν ξέρουμε, αναγράφεται ως κύριος τίτλος: «Η εξίσωση που κάνει το ποδήλατο να τρέχει από μόνο του!» Φυσικά δεν υπάρχει καμιά τέτοια εξίσωση και στο άρθρο δεν υπάρχει καμιά σχετική αναφορά. Οι άνθρωποι όμως θέλουν να υπάρχει η εξίσωση, πιστεύουν ότι υπάρχουν οι εξισώσεις και οι πηχουαίοι τίτλοι λένε σταθερά αυτό. Η λαϊκή πεποίθηση για την ισχύ της επιστήμης είναι φυσικά αποτέλεσμα του μύθου που πουλάνε οι επιστήμονες, βασίζεται όμως κυρίως στην ασφάλεια που παρέχει η σκέψη «μπορεί εγώ να μην το ξέρω, το ξέρουν όμως αυτοί που πρέπει».

Δεν ξέρουμε γιατί δεν πέφτει το ποδήλατο, όμως μαθαίνουμε να ποδηλατούμε. Ας τολμήσουμε να σκεφτούμε λίγο βαθύτερα πώς μαθαίνει ένας άνθρωπος να κάνει ποδήλατο. Μαθαίνει πώς πρέπει να στήνει το σώμα του, πώς πρέπει να συνεργούν οι μύες του, ποιες κινήσεις πρέπει να κάνει και ποιες να αποφεύγει, πόσο να γείρει στη στροφή, να υπολογίζει την υφή του εδάφους που βρίσκεται κλπ. Είμαι ποδηλάτης αλλά έχω σπουδάσει και Φυσική. Ξέρω πολύ καλά πως δεν είμαι σε θέση να υπολογίσω δια της Φυσικής τίποτε απ' όσα πραγματικά κάνω στο ποδήλατο. Πόσο π.χ. πρέπει να γείρω το σώμα μου σε μια στροφή έτσι ώστε να καταφέρω να στρίψω, χωρίς να γλιστρήσουν οι ρόδες; Για ένα τέτοιο υπολογισμό, θα έπρεπε να βρω, κατ' αρχήν, την κεντρομόλο δύναμη που απαιτείται για μια στροφή συγκεκριμένης ακτίνας και ταχύτητας. Την κεντρομόλο αυτή θα την παράσχει η τριβή των τροχών στο δρόμο. Η τριβή αυτή, δεν είναι μια δύναμη (Coulomb) μεταξύ δύο σημειακών φορτίων, αλλά το αποτέλεσμα ενός ασύλληπτα μεγάλου αριθμού ηλεκτρικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μορίων του ελαστικού των τροχών και των μορίων του δρόμου. Στην πραγματικότητα, είναι απολύτως αδύνατο να υπολογιστεί θεωρητικά και γι' αυτό, για τους υπολογισμούς της τριβής στα προβλήματα της φυσικής, λαμβάνουμε κάποιο συντελεστή που έχει προκύψει από πειραματισμούς. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση, θα αναζητούσαμε ένα συντελεστή για υλικά: ελαστικό - ασφαλτο. Όπως καταλαβαίνει εύκολα και ο πλέον αδαής, ούτε τα ελαστικά είναι ίδια, ούτε οι ασφαλτοί. Αν θέλαμε κάποια ακρίβεια, θα έπρεπε να κατα-

φύγουμε εμείς σε πειραματισμό με βάση τα δικά μας ελαστικά (τύπο, ειδικές φθορές, παλαιότητα κλπ.) και την άσφαλτο στο σημείο που θέλουμε. Παρακάμπτοντας το γεγονός πως αφήσαμε τη θεωρία και περάσαμε στην πράξη, οι μετρήσεις αυτές εκτός του ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο να είναι ακριβείς, είναι και αμφιβόλου αξίας. Γιατί ούτε τα ελαστικά είναι ίδια σε όλα τα σημεία της περιφέρειας των δύο τροχών και ακόμα περισσότερο δεν είναι ομογενής η άσφαλτος. Η άσφαλτος είναι διαφορετική από το ένα σημείο στο άλλο, με διαφορετικό ανάγλυφο, σκόνη, χώμα, πετραδάκια, νερό κλπ. Οι δυσκολίες δεν τελειώνουν εδώ, αφού ούτε η ταχύτητα μας μπορεί να είναι ακριβής και δεδομένη καθώς παίρνουμε τη στροφή, ούτε κι η ακτίνα στροφής, εφόσον πολλά πράγματα μπορεί να μας υποχρεώσουν σε πολλές, μεγαλύτερες ή μικρότερες αλλαγές καθώς στρίβουμε. Άρα ούτε η τιμή της κεντρομόλου δύναμης είναι δυνατό να υπολογιστεί με ακρίβεια. Φυσικά, η τριβή ασκείται στους τροχούς, ενώ η κεντρομόλος θεωρείται πως ασκείται στο κέντρο μάζας του σώματος, που σημαίνει πως οι δύο τους δημιουργούν ζεύγος δυνάμεων και οι υπολογισμοί θα πρέπει να πάρουν υπ' όψιν ροπές και τάση στρέψης, πράγμα που βάζει ένα πλήθος ακόμα δυσκολιών... αλλά φτάνει έως εδώ. Το συμπέρασμα μπορεί να βγει εύκολα: πρόκειται για μια κόλαση υπολογισμών, που μάλιστα δεν είναι αμιγώς θεωρητικοί, και οι οποίοι θα πρέπει να επαναλαμβάνονται διαρκώς και αενάως σε κάθε επόμενη στιγμή. Εγώ δεν έμαθα ούτε διόρθωσα τίποτε στον τρόπο που ποδηλατώ, με βάση τις γνώσεις μου στη φυσική, κι ούτε ξέρω κανένα να το κατάφερε ποτέ. Όλα τούτα δεν αφορούν μόνο στην ποδηλασία, αλλά στο σύνολο σχεδόν των πραγματικών προβλημάτων που τίθενται στην πράξη. Ας θυμηθούμε ακόμα πως ζητήματα τόσο «απλά», από πλευράς φυσικών νόμων, όπως η έκβαση από τη ρίψη ενός νομίσματος είναι τρομακτικά πολύπλοκα στην πράξη. Ο «δαίμονας της πολυπλοκότητας» υπεισέρχεται παντού όπου περισσότερα των δυο σωμάτων αλληλεπιδρούν ακόμα και με απλό τρόπο.

Τελικά, δεν δρούμε στη καθημερινότητα κάνοντας μαθηματικούς υπολογισμούς με τη χρήση των νόμων της Φυσικής γιατί αυτό είναι μια τρομακτικά πολύπλοκη διαδικασία, πολύ πέρα από τις δυνατότητες μας και απολύτως άχρηστη στην πράξη.

Ας δούμε μια άλλη διάσταση μέσω ενός άλλου παραδείγματος. Στο βιβλίο του *Strangers to ourselves*, ο Timothy Wilson περιγράφει την περίπτωση φίλων του ψυχολόγων που ήθελαν να διαλέξουν σπίτι. Για να κάνουν πιο μεθοδικά την επιλογή, συμπλήρωναν μια λίστα 7 σημείων για κάθε σπίτι που έβλεπαν. Στο τέλος όμως, αντί να βοηθηθούν από τη συστηματική καταγραφή των στοιχείων, ένιωσαν να βρίσκονται σε απόλυτη σύγχυση. Πέταξαν τη λίστα και αποφάσισαν αυθαίρετα και συναισθηματικά («with our gut feelings») για το ποιο σπίτι προτιμούσαν.

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το παράδειγμα στα πλαίσια των προβληματισμών του για τις ασυνείδητες εκτιμήσεις. Άλλοι, αναφέρονται σε τέτοιου είδους συμπεριφορές προκειμένου να σχολιάσουν τις σχέσεις λογικής - συναισθήματος. Εμείς εδώ θα σημειώσουμε μόνο την ήττα της λογικής, ως αναλυτικής, αναγωγικής και σειριακής επεξεργασίας των δεδομένων. Αυτή που νικάει είναι η συνολική εκτίμηση πολλών και διαφορετικών πραγμάτων, λεπτομερειών και αποχρώσεων, την οποία το άτομο αντιλαμβάνεται τελικά ως «επιθυμία/ αποστροφή». Τέτοιου είδους επιλογές, μέσω αυτοματοποιημένων εκτιμήσεων που δεν συνειδητοποιούνται, δεν είναι καθόλου η εξαίρεση, είναι μάλλον ο κανόνας, για όλους εμάς. Μέσα σε ελάχιστα δευτερόλεπτα, λένε οι ειδικοί, «έχουμε αποφασίσει» για το αν μας αρέσει ένας άνθρωπος του άλλου φύλου που πρωτοσυναντάμε.

Θα μπορούσε βέβαια να αντιτείνει κάποιος, δικαιολογημένα, ότι πολλές εκτιμήσεις και συμπεριφορές μπορούν να είναι επηρεασμένες από επιστημονικές γνώσεις. Ένας πολιτικός μηχανικός, οπωσδήποτε θα δει άλλα πράγματα σε ένα σπίτι από έναν ψυχολόγο, ο οποίος, ψυχολόγος, θα μπορέσει να διακρίνει ευκολότερα τα σημάδια των νευρώσεων στον άνθρωπο που πρωτοσυναντά. Τα κριτήρια που θα χρησιμοποιήσουν στις εκτιμήσεις τους έχουν διαμορφωθεί από τις επιστημονικές γνώσεις τους. Η καλλιέργεια, όπως θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την διαδικασία διαμόρφωσης των αξιολογικών κριτηρίων ενός ανθρώπου, μέσω της μόρφωσης, είναι πιθανώς προς το συμφέρον του ατόμου, εφόσον: α. προκύπτει ως αποτέλεσμα αργής και κοπιώδους πορείας, που αξιοποιεί επιστημονικές γνώσεις και εμπει-

ρία και παρακάμπει την ημιμάθεια, η οποία μπορεί να είναι χειρότερη από την ενστικτώδη αυτορρύθμιση και β. αφορά σε πολλούς τομείς δράσης της καθημερινής ζωής, και υπερβαίνει τη μονομερή γνώση του ειδικού. Μπορεί να κάνει κανείς ένα απέραντο κατάλογο από ωφέλιμες χρήσεις της επιστημονικής γνώσης στη ιατρική που σώζουν ή βελτιώνουν ζωές. Μπορεί να κάνει έναν ακόμα μεγαλύτερο κατάλογο από τεχνολογικές εφαρμογές της επιστημονικής γνώσης, όπως αυτές του ηλεκτρικού ρεύματος, του τηλεφώνου, των υπολογιστών και του διαδικτύου οι οποίες έχουν τεράστιες επιπτώσεις στη καθημερινή ζωή όλων. Η τεράστια σημασία των επιστημονικών εφαρμογών στη ζωή του ανθρώπου είναι τόσο προφανής που δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογηθεί επί μακρού¹⁵. Όμως, δεν θα πρέπει να μας διαφύγει πως οι άνθρωποι, βασικά, δεν κάνουμε απ' ευθείας χρήση της επιστημονικής γνώσης, αλλά διαμεσολαβημένη από επιστήμονες - ειδικούς, είτε από τεχνολόγους - κατασκευαστές. Το μωρό στο οποίο γίνεται η διάγνωση της φαινυλκετονουρίας, κι ως ενήλικας που συνεχίζει τη σχετική δίαιτα, δεν χρειάζεται να ξέρει πως πρόκειται για κληρονομικό μεταβολικό νόσημα που κληρονομείται με αυτοσωματικό υπολειπόμενο χαρακτήρα κι έχει ως αποτέλεσμα την ανεπάρκεια του ενζύμου υδροξυλάση της φαινυλαλανίνης, που με τη σειρά του έχει ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση της ουσίας φαινυλαλανίνη που δρα τοξικά. Όπως δεν χρειάζεται να ξέρει τις βιοχημικές αντιδράσεις που οδηγούν σε εκφυλισμό του νευρικού συστήματος, ούτε ακόμα το διαγνωστικό βιοχημικό Guthrie test που του έσωσε τη ζωή. Αναλόγως, δεν χρειάζεται να ξέρει ο διαβητικός, που κάνει μια ένεση και ζει πλέον φυσιολογική σχεδόν ζωή, τα μυστικά για τη δράση της ινσουλίνης ή τον τρόπο παραγωγής της, που δεν απαιτεί πια τη σύνθλιψη του παγκρέατος ζώων. Οπωσδήποτε, δεν είναι επιστήμη το πάτημα κουμπιών ή η εκτέλεση κάποιων οδηγιών για τη χρήση της οιασδήποτε τεχνολο-

15. Υπάρχουν βέβαια αρκετοί που αμφισβητούν την αξία των τεχνολογικών επιτευγμάτων, και σε πολλές περιπτώσεις όχι αβάσιμα. Ως γονέας όμως που το παιδί του σώζεται χάρη σε ένα τηλεφώνημα και την έγκαιρη ιατρική παρέμβαση, είτε ως επιστήμονας που αποκτά μια εξαιρετικά μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση και επικοινωνίας με άλλους επιστήμονες μέσω του διαδικτύου, μάλλον κανείς δεν σκέφτεται ως δικαιολογημένη τη συνολική αμφισβήτηση της αξίας των επιστημονικών εφαρμογών. Οπωσδήποτε, ο σκεπτικισμός για τις κακές χρήσεις ή τις υπερβολές, όπως το αυτοκίνητο στις πόλεις, είναι επιβεβλημένος, αλλά σπάνια συνοδεύεται πλέον από προτάσεις ολοκληρωτικής απάρνησης των επιστημονικών εφαρμογών, που σε τελευταία ανάλυση αποτελεί αναπόδραστο ιστορικό δεδομένο.

γίας. Ας θυμηθούμε, ότι ακόμα κι ο επιστήμονας - ειδικός σε κάποιο πεδίο, πιθανότατα δρα ως επιστήμονας μόνο κατά την άσκηση του επαγγέλματός του, ενώ γίνεται ποδηλάτης, καπνιστής, παχύσαρκος, νευρωσικός, που κάνει ελάχιστη ή καθόλου χρήση της επιστημονικής γνώσης, όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι, στην καθημερινή του πράξη. Ας θυμηθούμε, ότι ο γέρος ψαράς μπορεί να είναι τόσο σοφός και αξιόσέβαστος στη ζωή, όσο κι ο επιστήμονας, ενώ ο επιστήμονας μπορεί να είναι τόσο ανόητος, όσο ένας αμόρφωτος. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι οι χρήσιμες στην καθημερινότητα γνώσεις, που προτείνει ο Monod, στην υπαρξιακή του διέξοδο, όταν προτρέπει τον άνθρωπο όχι να εξυπηρετείται από την γνώση, αλλά, να την υπηρετεί.

Ο Jonah Lehrer, στο βιβλίο του «Ο Προυστ ήταν νευροεπιστήμονας» δείχνει πώς συχνά άνθρωποι που δεν ήταν νευροεπιστήμονες κατόρθωσαν να διατυπώσουν προτάσεις ανάλογης επιστημονικής εμπρίθειας με τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η συστηματική νευροεπιστημονική έρευνα. Φυσικά, αυτό δεν αμφισβητεί τη μεθοδική επιστημονική έρευνα. Αποτελεί όμως μια ακόμα ένδειξη της δυνατότητας να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο λειτουργίας των πολύπλοκων συστημάτων έξω από τα εξειδικευμένα ερευνητικά εργαστήρια. Αυτό κάνουμε διαρκώς, άλλοι λιγότερο κι άλλοι περισσότερο πετυχημένα.

Συμπερασματικά, η ανεπάρκεια της επιστήμης στην πολυπλοκότητα της καθημερινής πράξης αμφισβητεί στο εδώ και τώρα την ηθική της γνώσης του Monod, όπως την αμφισβητεί διαχρονικά η έλλειψη οποιουδήποτε ρόλου ή αξίας της γνώσης σε ένα σύμπαν που αναπόδραστα θα χαθεί.

Άλλα τα κίνητρα

Δεν θα μπορούσαμε να κλείσουμε την κριτική στην πρόταση του Monod χωρίς αναφορά στα κίνητρα που έχει ο άνθρωπος που αφοσιώνεται, ή προκειμένου να αφοσιωθεί, με ανιδιοτέλεια στην υπηρεσία της γνώσης.

Ο Gregor Mendel παράτησε τις ερευνητικές του ενασχολήσεις όταν κανείς δεν τις θεώρησε σημαντικές και γύρισε στα θρησκευτικά του

καθήκοντα. Ο Einstein ήταν βαθιά δυστυχισμένος πριν αναγνωριστεί επιστημονικά. Δεν θα ήταν πολύ ριψοκίνδυνο να εικάσουμε από τις βιογραφίες του, πως ο «προβληματικός ψυχικά» Newton, πετύχαινε δια της επιστημονικής έρευνας (πιθανώς μαζί με άλλα) την κοινωνική αποδοχή που τόσο στερήθηκε από παιδί. Σίγουρα πάντως, τον ένοιαζε πολύ αν θα αποδίδονταν σε αυτόν η πατρότητα του απειροστικού λογισμού κι όχι στο Gottfried Leibniz, κι έχουν μείνει στην ιστορία της επιστήμης οι μάχες τους περί αυτού.

Τα παραπάνω ελάχιστα παραδείγματα δεν αναφέρονται προκειμένου να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ίδια η γνώση δεν μπορεί να αποτελεί κίνητρο για τον επιστήμονα ερευνητή. Θα αναφερθούμε και παρακάτω πως η ανάγκη για γνώση μπορεί να ξεκινά από το ένστικτο προσανατολισμού στο χώρο, την απαίτηση Νοητικής Τάξης και την επιθυμία ελέγχου του περιβάλλοντος. Ο τρόπος που λειτουργεί ο νους ενός ανθρώπου μπορεί να προδιαθέτει έντονα για έρευνα και νοητική τακτοποίηση, αποφέροντας μεγάλη χαρά όταν επιτυγχάνεται και δυσφορία αλλιώς. Οι κοινωνικοί μύθοι προβάλλουν έντονα την ερευνητική διάθεση του επιστήμονα, όχι τόσο ως αγωνία ελέγχου του περιβάλλοντος, όσο ως δραστηριότητα στην οποία αυθόρμητα οδηγείται το ευφυές άτομο. Αποκρύπτουν δε, συνήθως, ότι το άτομο μέσω αυτής της δραστηριότητας προσπαθεί να υπάρξει και να διακριθεί κοινωνικά, που είναι το κύριο κίνητρο και της ερευνητικής δραστηριότητας, όπως κάθε άλλης δραστηριότητας εξάλλου. Οι νέοι ερευνητές που «κολλάνε» δίπλα σε οποιονδήποτε καθηγητή τους προσφέρει μια θέση και σε οποιαδήποτε ερευνητική δραστηριότητα, μάλλον δεν το κάνουν γιατί δι' αυτού του τρόπου απαντάνε στα ερωτήματά τους, αλλά για να βρουν μια δουλειά, και δη, δουλειά κύρους. Βέβαια, είναι πιθανό αυτό να αποτελεί ένα συμβιβασμό για έναν άνθρωπο που αναζητά να ανοίξει ένα δρόμο για να δουλέψει ερευνητικά, στο μέλλον, σε ερωτήματα που τον απασχολούν, σε κάθε περίπτωση όμως οι κοινωνικές επιδιώξεις είναι κυρίαρχες ή εξαιρετικά μεγάλες. Απ' όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει στην ιστορία της ανθρωπότητας καμιά περίπτωση επιστήμονα που να «δώρισε» ανωνύμως τα ευρήματά του, όπως κάνουν οι άνθρωποι με άλλου είδους ευεργετήματα. Κανείς επίσης δεν απέδωσε σε άλλον

δικά του ευρήματα. Αντιθέτως, η ιστορία της επιστήμης, βρίθει μαχών για αναγνωρίσεις πατρότητας, πρωτιάς, δόξας και διακρίσεων.

«Ο *Hawking* είναι αλαζονικός, αυτάρεσκος, εξαιρετικά εγωκεντρικός. Αλλά πάλι, το ίδιο ισχύει για τους μισούς τουλάχιστον ανθρώπους που γνωρίζω, συμπεριλαμβανομένου του εαυτού μου», ομολογεί ο Leonard Susskind. «...η φιλοδοξία, η ανταγωνιστικότητα και η αίσθηση επαγγελματικής αυταξίας είναι ίσως τα πιο πιθανά κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς -και όχι, ας πούμε, η ανιδιοτελής προαγωγή του μαθηματικού κλάδου» σημειώνει η Masha Gessen. Μαθηματικός η ίδια. Στη βιογραφική έρευνά της για τον ρώσο μαθηματικό Grigori Yakovlevich Perelman, δείχνει πώς ένας από τους μεγαλύτερους μαθηματικούς της εποχής μας, οδηγήθηκε από κληρονομικότητα και περιβάλλον να γίνει μια μηχανή λύσης προβλημάτων. Αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει είναι πως ο Perelman δεν αρνήθηκε το βραβείο Fields ή το βραβείο της Χιλιετίας, που του προσφέρθηκαν, γιατί δεν τον ενδιέφερε η κοινωνική αποδοχή και διάκριση όντας ολοκληρωτικά αφοσιωμένος στην πνευματική του δραστηριότητα, αλλά για το ακριβώς αντίθετο. Δικαιολογώντας ο ίδιος την απόφασή του να παρατήρει τελείως τα μαθηματικά είπε πως αυτό οφείλεται στην ανηθικότητα του χώρου των μαθηματικών. Ουσιαστικά, επρόκειτο για τη μη αδιαμφισβήτητη αναγνώριση της συνεισφοράς του στην τοπολογία και την προσπάθεια σφετερισμού, κατά τη γνώμη του, της δικής του λύσης επί της εικασίας του Poincare.

Αν λόγοι κοινωνικής αποδοχής είναι ικανοί να κάνουν έναν εξαιρετικό μαθηματικό να παρατήσει τα μαθηματικά, ή τον «πατέρα της γενετικής» να παρατήσει τις έρευνές του, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε αυτό που επίσης δείχνουν τα βιογραφικά δεδομένα από ένα πλήθος επιστήμονες: οι κοινωνικοί λόγοι έχουν τεράστια σημασία ως κίνητρο της ερευνητικής προσπάθειας. Με άλλα λόγια, ακόμα και οι μεγαλύτεροι επιστήμονες δεν υπερέβησαν τον εαυτό τους, θέτοντας ως ύψιστο σκοπό τους την ανιδιοτελή εξυπηρέτηση της γνώσης, όπως προτείνει ο Monod για όλους. Η εξυπηρέτηση των προσωπικών τους αναγκών, και δη των κοινωνικών, ήταν και παραμένει το κυρίως κίνητρο και κατά την επιστημονική τους προσπάθεια.

Δεν ξέρω αν ο Jacques Monod, θα έκανε την πρόταση για την «ηθική

της γνώσης» αν ο ίδιος δεν είχε απολαύσει πολλές διακρίσεις και πρόνομια λόγω της ενασχόλησής του με τη γνώση. Όπως δεν την έκανε ο Gregor Mendel. Δεν μπορεί ούτε να την κάνει, ούτε να την αποδεχθεί κανείς, αν δεν πιστεύει ότι έχει τις νοητικές δυνατότητες, τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, ότι βρίσκεται στον κατάλληλο τόπο και ευνοείται από τη συγκυρία ώστε να θεωρηθεί πως συνεισφέρει λαμπρά στη γνώση.

Δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να αφοσιωθεί στην έρευνα αν δεν επρόκειτο να μαθευτούν τα συμπεράσματά του ποτέ από κανένα. Ακόμα και τα μεγαλύτερα επιστημονικά επιτεύγματα, αν δεν αναγνωριστούν, θα γίνουν πληγή για το δημιουργό τους. Εκτός της καταθλιπτικής αίσθησης πως θα πάρει μαζί του στον τάφο, τις ανακαλύψεις του, θα πρέπει να είναι κανείς τέρας αυτοπεποίθησης, ή παράφρων, αν θεωρεί πως το έργο του είναι σπουδαίο, αλλά κανείς άλλος δεν το επιβεβαίωσε. Δεν μπορεί κανείς να είναι βέβαιος για το αν αυτά που γράφει είναι μεγαλοφυείς ανακαλύψεις ή παιχνίδια του διαταραγμένου μυαλού του¹⁶, αν δεν περάσουν τη βάσανο της κρίσης των άλλων.

Οι επιστήμονες, τις περισσότερες φορές δρουν ως «Υπνοβάτες», με έναν ακόμα τρόπο πέραν αυτού που περιγράφει ο Arthur Koestler: πείθονται, και πείθουν, πως πασχίζουν «ανιδιοτελώς» για τη γνώση. Αν αυτό ήταν αληθές, η συνεργασία, η αποδοχή και η ανοιχτομυαλιά θα ήταν ο κανόνας, κι όχι η προσπάθεια επικράτησης, οι ανταγωνισμοί, οι μηχανοραφίες, η εχθρότητα έως και το ανοιχτό μίσος που κυριαρχούν συχνά στις σχέσεις μεταξύ των επιστημόνων. Οι επιστήμονες, όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι, πασχίζουν πρωτίστως να γίνουν κοινωνικά αποδεκτοί και να τύχουν κοινωνικών προνομίων. Η έρευνα είναι κυρίως ο δικός τους τρόπος ύπαρξης, η καριέρα τους, ο δικός τους τρόπος βιοπορισμού και άντλησης κύρους, ο δικός τους μύθος. Η «ηθική της γνώσης» είναι η αυταπάτη των επιστημόνων, στην καλύτερη περίπτωση, αν δηλαδή δεν είναι εν επιγνώσει απάτη για τους άλλους.

16. Όπως συνέβαινε στον μεγάλο μαθηματικό John Nash στην ταινία «A beautiful mind»

Όλες οι παραπάνω αναφορές θα ήταν λάθος να διαβαστούν ως απόρριψη της επιστημονικής γνώσης. Κάθε άλλο. Για μένα, είναι πράξη αγάπης το να αποδεχθώ στη γυναίκα που έχω απέναντί μου ότι έχει ατέλειες, ότι γερνάει, ότι κι αυτή έχει ανάγκη να πάει στην τουαλέτα. Αντίθετα, η εξιδανίκευση της ως τέλειας ύπαρξης, θα οδηγήσει αναπόδραστα στην απογοήτευση στο εγγύς μέλλον και υποσκάπτει, παρά βοηθά τη σχέση. Αναγνωρίζοντας πως η γνώση μας είναι εξαιρετικά ανεπαρκής, αλλά από τα σπουδαιότερα πράγματα που έχουμε, οι άνθρωποι, μπορούμε να σχετιζόμαστε με τη γνώση με πολύ πιο όμορφο τρόπο. Πέρα από κάθε ηθική, η γνώση μπορεί να είναι ένα θαυμάσιο παιχνίδι στη ζωή μας.

Ακόμα και για τους διανοούμενους, των οποίων ολόκληρη η ζωή μοιάζει να έχει νόημα ως ερευνητική - τακτοποιητική διαδικασία, θα μπορούσαν να προκύψουν οφέλη από τα να αναγνωρίσουν τις ανεπάρκειες της γνώσης και τους προσωπικούς τους μύθους: λιγότερος πόνος, λιγότερες διαψεύσεις προσδοκιών, λιγότερες ματαιώσεις, περισσότερη μετριοφροσύνη και χαρά. Ο διανοούμενος, αποδεχόμενος τη γνώση ως τον προσωπικό του τρόπο ύπαρξης, κι όχι ως την «ηθική» του για τη ύπαρξη, μπορεί να μετατρέψει τη γνώση, από ψυχαναγκασμό, σε ενδιαφέρον παιχνίδι. Ο σοφός άνθρωπος της πράξης, μπορεί να είναι στέκει πάντα εκστατικός μπροστά στην αποτελεσματικότητα της βιωματικής γνώσης. Αποδεχόμενοι την εκδοχή οι τακτοποιήσεις μας να μην είναι παρά κάστρα στην άμμο ή πύργοι με τραπουλόχαρτα, όχι μόνο δεν εκπίπτουμε στη φαιδρότητα, αλλά μόνο τότε την αποφεύγουμε. Τολμώντας να μην παραπαίρνουμε σοβαρά τον εαυτό μας και τις δημιουργίες του, μπορούμε να βλέπουμε ότι τα πυργάκια μας είναι υπέροχα και να μην φοβόμαστε την εκδοχή ότι θα καταρριφθούν ή ότι δεν αποκαλύπτουν Την Αλήθεια.

Δίπλα όμως σε αυτά, και εν πολλοίς αντίθετα από αυτά, ο άνθρωπος της γνώσης, έχει δικαίωμα να δει τη γνώση ακόμα και ως ελπίδα αντανάστας, επέκτασης της νόησης (με παρεμβάσεις στον εγκέφαλο ή με σύνδεση του νου με τσιπάκια ή ό,τι άλλο απρόβλεπτο). Ως ελπίδα ακόμα αποκάλυψης του έσχατου κλειδιού του Καίσιερ, που οδηγεί στην αποκάλυψη σχεδίων και ύστατων μυστηρίων. Το μόνο που χρειάζεται

γι αυτό είναι να δραπετεύσει από το κωφό και χωρίς νόημα σύμπαν του Μονο και να αποποιηθεί την απέλπιδα ηθική της γνώσης του.

Πιθανώς, η ορθότερη στάση του ατόμου απέναντι στη γνώση είναι ακριβώς αντίθετη από αυτή που προτείνεται με την «ηθική της γνώσης» από το Μονοδ. Δεν χρειάζεται να υπηρετούμε τη γνώση στα πλαίσια μιας ηθικής στάσης. Μπορούμε όμως να υπηρετούμαστε από αυτήν: από τα προϊόντα της, και την ενασχόληση μαζί της ως θαυμάσιο παιχνίδι. Όχι ως εξακριβωμένα μάταιη ενασχόληση. Παραμένοντας ακόμα ανοιχτοί στην εκδοχή να είναι όλα μια ψευδαίσθηση και οι νοητικές κατασκευές μας σαπουνόφουσκες. Χρειάζεται μόνο να δούμε πόσο υπέροχες μπορεί να είναι κι αυτές ακόμα οι σαπουνόφουσκες.

Οι μη επιστημονικές υπαρξιακές θεωρίες

Ασχολήθηκα διεξοδικά με την υπαρξιακή πρόταση του Monod γιατί αυτή έχει για μένα, σήμερα, τη μεγαλύτερη σημασία. Η αναθεώρηση των υπαρξιακών θεωριών, της θρησκείας που μου δόθηκε κατά τα παιδικά μου χρόνια, ή της πολιτικής - κοινωνικής που μου δόθηκε κατά τα εφηβικά, έχει ήδη συντελεστεί. Οι μη επιστημονικές υπαρξιακές θεωρίες είναι στην πλειονότητά τους ιδεολογήματα που παρουσιάζουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, μια συνολική εικόνα του κόσμου βασιζόμενα κυρίως σε δόγματα και «άνωθεν αποκαλύψεις». Ομολογώ πως δεν έχω μεγάλη εκτίμηση ούτε στα δόγματα, ούτε στις «άνωθεν αποκαλύψεις». Η πρόταση του Monod είναι μάλλον η μόνη που ερείδεται επί επιστημονικών δεδομένων. Οι δε αντιρρήσεις σχετικά με την «ηθική της γνώσης» που προαναφέρθηκαν, έχουν να κάνουν κυρίως με το γεγονός ότι δεν μπορεί να αποτελέσει την υπαρξιακή διέξοδο που διακαώς θα επιθυμούσαμε. Δεν αποτελούν άρνηση της αξίας της συστηματικής - επιστημονικής γνώσης, ούτε αμφισβήτηση της υπεροχής της απέναντι στα δόγματα.

Οι μη επιστημονικές υπαρξιακές θεωρίες είναι πάρα πολλές. Ο αριθμός μόνο των θρησκειών που αυτή τη στιγμή υφίστανται, εκτιμάται σε πολλές εκατοντάδες, με αρκετές χιλιάδες παραλλαγές. Δεν θα μπορούσαμε να ασχοληθούμε με κάθε μια από αυτές διεξοδικά. Πρέπει να ομολογήσουμε ωστόσο, πως η επίκληση του μεγάλου αριθμού τους και της τεράστιας μεταξύ τους ασυμβατότητας και αντιπαλότητας, δεν είναι επαρκής δικαιολογία για να αντιμετωπίζουμε με ίση απόσταση θεωρίες που μπορεί να έχουν σημαντικό βάθος, σοφία και ενδιαφέρον, με άλλες που δεν έχουν. Η ανοιχτότητα του κόσμου που ζούμε ή η αδυναμία μας να διακρίνουμε μίαν Αλήθεια, αφενός νομιμοποιεί την πίστη του κάθε πιστού ως προς τη δική του μοναδική εκδοχή της «Αλήθειας» και αφετέρου αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της συναλήθευσης πολλών φαινομενικά αντιφατικών εκδοχών. Άρα, μια συνεπής ολοκληρωμένη καταγραφή των υπαρξιακών θεωρήσεων των ανθρώπων, θα έπρεπε να ασχοληθεί με κάθε μια εξ' αυτών ιδιαίτερα και προσεκτικά. Στην εργασία αυτή, ωστόσο, διαρκώς διατρανώνεται η «μη

πληρότητα», πράγμα που αφορά ιδιαιτέρως στην πλήρη εξέταση κάθε εκδοχής. Θα μπορούσαν πάντως να προσκομιστούν δυο δικαιολογήσεις για το γιατί δεν θα εξετάσουμε διεξοδικά καμιά απλοϊκή υπαρξιακή θεωρία. Η πρώτη είναι πιο αδύνατη και η άλλη λίγο ισχυρότερη.

Η πρώτη: το γεγονός της ακούσιας υιοθέτησης προκατασκευασμένων πίστεων και ιδεολογιών από τους ανθρώπους, με ελάχιστη ή καθόλου προσωπική επιλογή ή συνεισφορά, δεν προδιαθέτει στο να παρθούν στα σοβαρά αυτές οι πίστεις. Η παρατήρηση ότι κανένας γεννημένος στην Ελλάδα και μεγαλωμένος από ορθοδόξους χριστιανούς δεν πιστεύει στο Ισλάμ και κανένας γεννημένος στο Αφγανιστάν και μεγαλωμένος από ισλαμιστές δεν πιστεύει στην ορθοδοξία, δεν καθιστά τον πιστό συνομιλητή, οιοδήποτε δόγματος, θεωρητικά αξιόσέβαστο¹⁷. Αν τα άτομα οδηγούνται από την παράδοση και τον κοινωνικό περίγυρο σε πεποιθήσεις, για να προσεγγίσουμε τη θεωρία, θα πρέπει να καταφύγουμε στα «Ιερά Βιβλία» και τις «μεγάλες αποκαλύψεις». Αυτά όμως βρίθουν τόσης αυθαιρεσίας που μπορεί να γίνονται αποδεκτά μόνο ως «Ιερά», εφόσον δεν υπάρχει κανένα πλαίσιο επιχειρημάτων προς επεξεργασία. Γι' αυτό, οι άνθρωποι που δεν υπέστησαν «πλύση εγκεφάλου», ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους της ζωής τους, δεν μπορούν να τα αποδεχθούν. Όσον αφορά στους δημιουργούς των «Ιερών Βιβλίων» και στους «προφήτες», άλλοι κάνουν λόγο για συνωμοσίες ελέγχου των συνειδήσεων, άλλοι για αυθόρμητες γεννήσεις και ιστορική εξέλιξή τους, κι άλλοι για δημιουργούς -διαταραγμένες προσωπικότητες. Δεν θεωρούμε ότι πρέπει να ασχοληθούμε με αυτά. Αρκεί μόνο να δει κανείς την ιστορική εξαλλαγή των «ιερών δοξασιών», που συνήθως αποκαλούνται «αιώνιες αλήθειες», για να μην έχει και μεγάλη διάθεση να ασχοληθεί με κάτι από αυτά στα σοβαρά.

Η δεύτερη δικαιολογία για να μην ασχοληθούμε με ένα έκαστο θρησκευτικό δόγμα ή ιδεολόγημα ξεχωριστά προέρχεται από την υποψία ότι έχει ελάχιστες πιθανότητες να αποτελεί «τελική - καθολική» θεωρία, όπως διατείνεται ότι είναι. Οι γενικές αιτιάσεις ενάντια στη δυνατότητα οιασδήποτε θεωρίας να είναι τελική - καθολική δεν είχαν να κάνουν με

17. Αν και κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί πως κι ο Μονοδ οδηγήθηκε από τις συνθήκες και με αυθαιρεσία στην πρότασή του, δεν μπορεί να μην παραδεχθούμε πως η πρόταση στηρίζεται επιστημονικά και αποτελεί εν πολλοίς προσωπικό πόνημα του δημιουργού της.

το είδος της θεωρίας, αλλά με το επίπεδο των ανθρωπίνων δυνατοτήτων σήμερα. Αν κρίναμε απορριπτικά τις επιστημονικές θεωρίες, ως προς την αξίωσή τους να είναι τελικές και καθολικές, έχουμε πολλούς περισσότερους λόγους να μην πιστεύουμε πως θα βρούμε μεταξύ των αυθαίρετων - απλοϊκών κοινωνικοϊστορικών μορφωμάτων την τελική - καθολική θεωρία της ύπαρξης.

Μια άλλου τύπου υπαρξιακή θεωρία και στάση ζωής

Ας συνοψίσουμε την κατάσταση. Δεν έχουμε καμιά εξασφάλιση για το τι, πόσα και σε τι βάθος είμαστε ικανοί να καταλάβουμε. Οι γνώσεις μας είναι λίγες και αποσπασματικές, και δεν επαρκούν για τη σύσταση μιας τελικής και καθολικής θεωρίας της Ύπαρξης. Από την άλλη μεριά όμως, η ανάγκη υπαρξιακής θεωρίας, είτε ως γενική αίσθηση κατά τις καθημερινές δραστηριότητες, είτε ως έννοιες που μπορούν να συστήσουν Νοητική Τάξη, φαίνεται πως είναι επιτακτική. Άρα: χρειαζόμαστε θεωρία αλλά αυτή δεν υπάρχει.

Οπότε τι; Διαπιστώνουμε απλά το αδιέξοδο; Αν η νόηση μας θέτει το αίτημα της καθολικής θεωρίας, κι αν αυτή μας οδήγησε στο παραπάνω συμπέρασμα αδιεξόδου, δι' αυτής θα επιχειρήσουμε την αναζήτηση διεξόδου. Δεν έχουμε άλλη επιλογή από την αναζήτηση. Τα έτοιμα ρούχα από τα πανέρια της λαϊκής αγοράς, έχουμε διαπιστώσει επανειλημμένα πως δεν μας κάνουν.

Στην επιστήμη και στην τεχνολογία, πολύ συχνά, όταν δεν μπορούμε να βρούμε μια τέλεια και ακριβή λύση σε ένα πρόβλημα, επεξεργαζόμαστε μια προσεγγιστική. Στη πράξη, είναι δυνατό να κάνουμε τη δουλειά μας μετρώντας με βήματα μια απόσταση, όταν δεν διαθέτουμε καλύτερο τρόπο. Εξ' άλλου, κάθε μέτρηση, ακόμα και αυτή που θεωρείται ακριβής, δεν είναι παρά μια ικανοποιητική προσέγγιση για τη συγκεκριμένη εφαρμογή. Εν προκειμένω, έχοντας διαπιστώσει πως δεν μπορούμε να έχουμε μια ξεκάθαρη υπαρξιακή θεωρία, δεν μπορούμε παρά να διαμορφώσουμε μια μη ξεκάθαρη. Μια θεωρία-οδηγό στην πράξη και όχι ένα άρτιο επιστημονικά και φιλοσοφικά οικοδόμημα. Ομολογουμένως, μια τέτοια θεωρία μπορεί επίσης να θεωρηθεί υπαρξιακό δεκανίκι, το θέμα όμως είναι τι είδους δεκανίκι. Ας μην ξεχνάμε πως άνθρωποι χωρίς τα κάτω άκρα, με τη χρήση τεχνητών ελασμάτων από ανθρακονήματα, καταφέρνουν να τρέξουν γρηγορότερα απ' ότι αν είχαν τα βιολογικά τους πόδια.

Αναλογιζόμενος για χρόνια τα σχετικά ζητήματα, κι όντας επί μακρού σε αδιέξοδο, συνειδητοποίησα τελικά πως η διαπίστωση «δεν εί-

μαστε σε θέση να έχουμε μια τελική και καθολική θεωρία, τουλάχιστον σήμερα» ήταν υπό μια έννοια, μια «καθολική» θεωρία. Μια «καθολική» θεωρία που δεν είχε αξιώσεις τελικής. Η πρόταση έχει προκύψει από ενδελεχή εξέταση των δεδομένων, και λέει ότι, δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις, να μορφωθούν τελεσίδικες απαντήσεις στα θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα. Στο ερώτημα αν μια τέτοια θεωρία μπορεί να καλύψει την ανάγκη της «ολοκληρωτικής πειθαναγκαστικής ερμηνείας» την οποία κάλυπταν οι συνήθεις «καθολικές» θεωρίες, οφείλουμε μάλλον να απαντήσουμε αρνητικά. Δεν έχει όμως και το συρφετό των αδυναμιών τους. Κι αυτό σίγουρα είναι κάτι.

Εν πρώτοις, μοιάζει καθαρή ανοησία να ζητάμε από τη θεωρία του «δεν γνωρίζω» να μπορεί να παράσχει την αίσθηση του «γνωρίζω πού βρίσκομαι και πού πάω». Οι δογματικές θεωρίες, προφανώς δεν γνωρίζουν και δεν αποδεικνύουν τίποτε, ο πιστός όμως νιώθει προστατευμένος γιατί πιστεύει ότι γνωρίζει, κι όχι γιατί αναγνωρίζει ότι δεν ξέρει. Μήπως λοιπόν μια «καθολική» θεωρία αβεβαιότητας είναι μόνο μια λαθροχειρία από την άποψη της δημιουργίας της Νοητικής Τάξης που έχουμε ανάγκη να πορευτούμε στη ζωή; Η απάντηση είναι καταφατική, εφόσον η Νοητική Τάξη παραμένει απαίτηση απόλυτου καθησυχασμού. Η απαίτηση όμως αυτή οδηγεί στις αυταπάτες και στις λαθροχειρίες, ούτως ή άλλως, εφόσον απόλυτα καθησυχαστικά δεδομένα δεν υφίστανται. Άρα, αντί να επιλέξουμε μια θεωρία απόλυτου καθησυχασμού -ενόσω ο απόλυτος καθησυχασμός είναι ανέφικτος, επιλέγουμε μια θεωρία που αποδέχεται ότι δεν μπορεί να καθησυχάσει απολύτως, αλλά θα αιτηθούμε την τροποποίηση και μετριασμό της απαίτησης Νοητικής Τάξης, από τον ίδιο μας τον εαυτό. Θα αναφερθούμε σε αυτό παρακάτω.

Η θεωρία «δεν είμαστε σε θέση να έχουμε μια τελική και καθολική θεωρία, τουλάχιστον σήμερα» συνεισφέρει στη νοητική τακτοποίηση υπό δύο έννοιες: 1. μπορεί να αποτρέψει την εναγώνια, βασανιστική, άκαρπη και ενίοτε γελοία προσπάθεια σχηματισμού τελικής-καθολικής θεωρίας, με βάση τα σημερινά ανεπαρκή δεδομένα και 2. ωθώντας στην αποδοχή της αβεβαιότητας, την οποία έτσι κι αλλιώς αποδεχόμαστε στην καθημερινή ζωή, ζώντας σε ένα πιθανοκρατούμενο κόσμο κι όχι ένα κόσμο βεβαιοτήτων.

Κάποιες φορές που βρέθηκα σε λούνα παρκ, μπήκα σε κάτι θαλαμίσκους που κάνουν απρόβλεπτες κινήσεις, σε τρενάκια με απίθανες στροφές και βουτιές, σε εκείνους τους τρομερούς βραχιόνες που σε φέρνουν με το κεφάλι κάτω, σε μεγάλο ύψος, ή τους άλλους που σε επιταχύνουν σε πτώσεις με επιταχύνσεις πολλαπλάσιες της βαρύτητας. Κάθε φορά, ήθελα να δω πώς θα τα καταφέρω να χειριστώ τον τεράστιο φόβο που ενστικτωδώς προκαλείται. Η βασικότερη διαπίστωσή μου, ήταν πως ο φόβος μπορούσε να μετριαστεί σοβαρά αν κατόρθωνα να αφεθώ. Αυτό σήμαινε βασικά να μη δημιουργώ σενάρια καταστροφής, να παραιτούμαι από τη δυνατότητα πλήρους ελέγχου των όσων διαδραματίζονται και να χαλαρώνω. Καθολική - καθησυχαστική θεωρία δεν ήταν δυνατό να έχω. Ήταν απολύτως αδύνατο να μπορέσω να ελέγξω όλα τα μέρη των κατασκευών με ακριβή τεστ και να θεμελιώσω την πεποίθηση ότι σε οποιαδήποτε συνθήκη είναι απολύτως ασφαλή. Το γεγονός ότι είχαν λειτουργήσει επανειλημμένα πριν χωρίς να συντριβούν, δεν εξασφάλιζε ότι δεν θα συντρίβονταν ακριβώς την φορά που ήμουν εγώ επάνω. Ένας σεισμός που θα εξέτρεπε το σύστημα εξάλλου, μπορεί πάντα να συμβεί. Η ιστορία των σχετικών ατυχημάτων δείχνει πως πολλές φορές ένα καταστροφικό ατύχημα συμβαίνει απρόβλεπτα την τυχούσα νιοστή φορά, παρότι έως τότε η κατασκευή είχε λειτουργήσει επιτυχημένα¹⁸. Στην περίπτωση του λούνα παρκ, κατάφερα να αντιμετωπίσω το φόβο χωρίς τη βοήθεια μιας επαρκούς καθησυχαστικής θεωρίας. Πώς; Απλά, χαλαρώνοντας νου και σώμα και αποποιούμενος τη δυνατότητα ελέγχου. Μήπως θα μπορούσε να επιχειρηθεί κάτι ανάλογο και στην πραγματική ζωή;

Πριν απαντήσουμε σε αυτό, πρέπει να αντιμετωπίσουμε τη δικαιολογημένη επιφύλαξη πως στην περίπτωση του λούνα παρκ το άτομο δεν οφείλει να δράσει, αλλά να μην δράσει. Στο λούνα παρκ αρκεί να αφεθεί κανείς, αλλά στην πραγματική ζωή χρειάζεται να παίρνει αποφάσεις δράσης και να κάνει πράγματα. Αυτό είναι αλήθεια, και

18. Στις 26.4.2011, αφότου είχαν γραφτεί αυτές οι γραμμές, δημοσιεύθηκε η παρακάτω είδηση:

«Πέντε άνθρωποι τραυματίστηκαν όταν σημειώθηκε ατύχημα σε βαγόνι του «Τρένου του ορυχείου» στη Ντίσνεϊλαντ του Παρισιού. Σύμφωνα με τις πρώτες πληροφορίες ένα κομμάτι του σκηναϊκού έπεσε πάνω σε ένα βαγόνι στο οποίο βρίσκονταν 25 άνθρωποι. Σε σοβαρή κατάσταση είναι ένας 38χρονος που τραυματίστηκε στο κεφάλι...»

γί' αυτό το παράδειγμα του λούνα παρκ έχει μόνο περιορισμένη αξία. Μπορεί να δώσει μόνο μια ιδέα για το πώς θα μπορούσε να μετριάσει ο φόβος και να γίνει αποδεκτή η αβεβαιότητα ακόμα και σε περιπτώσεις όπου αυτόματοι και αυτοματοποιημένοι μηχανισμοί ηχούν τις πιο εκκωφαντικές σειρήνες συναγερμού. Η αλήθεια είναι όμως ότι στην ζωή δεν λουφάζει κανείς σε μια καρέκλα, προσπαθώντας να ξεπεράσει τους φόβους χαλαρώνοντας, αλλά υποχρεώνεται να δρα. Γιατί όμως, και πώς να δρα; Προφανώς, μια θεωρία αβεβαιότητας δεν υποδεικνύει κάτι, αν και αφήνει ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενα εφόσον δεν είναι τελική.

Γιατί πρέπει να ζούμε;

Προφανώς, δεν υπάρχει «πρέπει». Δεν υπάρχει τίποτε που να μπορεί να αποδείξει ότι η ζωή γενικά, και η ζωή ενός οιουδήποτε ζώντος ειδικά, πρέπει για κάποιο λόγο να πραγματοποιηθεί. Και μόνον η διαπίστωση ότι ένα πλήθος ζώντων όντων, χάνονται πριν προλάβουν καλά-καλά να υπάρξουν ως έμβια, από διάφορα τυχαία περιστατικά πριν ή μετά τη γέννησή τους, θέτει εν αμφιβόλω το πόσο είναι σημαντική η όποια ατομική έμβια ύπαρξη.

Ούτε η ζωή, γενικά- υπεράνω συγκεκριμένου όντος, μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι σημαντική. Στο Σύμπαν του Jacques Monod δεν μπορεί να είναι. Αν το Σύμπαν στροβιλίζεται δομώντας και αποδομώντας μορφές, διαστελλόμενο ή παλλόμενο, αν πρόκειται να καταστραφεί στο απώτερο μέλλον, η ζωή δεν είναι παρά μια απόλυτα ασήμαντη παραξενιά σε κάποιο μικρό μέρος του χωρόχρονου. Η προσπάθεια διατήρησής της είναι μάταιη, και η προσπάθεια κατανόησης είναι άνευ σημασίας.

Όσο όμως δεν μπορεί κανείς να αποδείξει ότι η ζωή είναι σημαντική για το Σύμπαν, άλλο τόσο δεν μπορεί να αποδείξει ότι δεν είναι. Ας θυμηθούμε ότι η ισχυρή ανθρωπική αρχή, θεωρεί ότι το Σύμπαν μορφώνεται ως έχει από τον άνθρωπο παρατηρητή. Κι όσο κι αν είναι αδύναμη ως εκδοχή, δεν παύει να είναι μια εκδοχή που διατυπώνεται με βάση κάποια δεδομένα, κι όχι αστήρικτα. Επιπλέον, οι δυνατές εκδοχές, μυθικές ή όχι με τα σημερινά δεδομένα, είτε που δεν είμαστε σε θέση να διανοηθούμε καν, αφήνουν ανοιχτά πολλά ενδεχόμενα, καθιστώντας την απόδειξη απαξίας της ζωής ανέφικτη.

Δεν προτείνουμε να λάβουμε τις θετικές για τη ζωή εκδοχές ως πλέον πιθανές και τις αρνητικές ως λιγότερο ή καθόλου. Προτείνουμε να προσπαθήσουμε να αποδεχθούμε ότι δεν έχουμε απάντηση. Όπως δεν έχουμε απάντηση για το πότε και πώς θα πεθάνουμε, αν θα σκοτωθούμε στο δρόμο ή από καρκίνο σε λίγο, αλλά μπορεί να παρακάμψουμε το ερώτημα και να ζούμε χωρίς να κάνουμε τη ζωή προσδοκία θανάτου.

Τι να κάνουμε όμως ζώντας;

Να κάνουμε αυτό για το οποίο δεν χρειάζεται κανενός είδους υπόδειξη από καμιά θεωρία που δεν μπορούμε να έχουμε. Να κάνουμε αυτό που υποδεικνύεται από τη φύση μας: να αποδεχθούμε την επιδίωξη της ευζωίας. Η χρήση του όρου «ευζωία» θα ήταν σωστότερη από τη χρήση του όρου «ευτυχία», ή ακόμα και από του όρου «ευδαιμονία», λαμβανομένου υπ' όψιν του τι θέλουμε να δηλώσουμε. Η «ευ-τυχία» ετυμολογικά παραπέμπει στη καλή τύχη, η «ευ-δαιμονία» στα καλά δαιμόνια, ενώ η «ευ-ζωία» είναι περισσότερο ανοικτή στην προσωπική συνδρομή του ατόμου στη σωματική και συναισθηματική ευεξία του. Επειδή όμως ο όρος «ευτυχία» είναι ευρύτερα καθιερωμένος, ίσως η χρήση του όρου «ευζωία» θα δημιουργούσε ερωτηματικά, ιδιαίτερα ως προς τις διαφορές του με τον όρο «ευτυχία», τον οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούμε όταν αναφερόμαστε σε πράγματα που έχουν πει άλλοι σχετικά. Για να αποφύγουμε τις συγχύσεις θα χρησιμοποιούμε όλους τους παραπάνω όρους, αλλά κυρίως τον καθιερωμένο όρο ευτυχία.

«Ο κόσμος είναι γεμάτος συγκινήσεις και χαίρομαι που ζω σε αυτόν» είχε γράψει κάποτε ο μικρός μου γιός, σε πολύ μικρή ηλικία, αφήνοντάς με άναυδο με την σοφία της απλής αυτής πρότασης. Είτε είμαστε πρόσκαιρες και τυχαίες δημιουργίες, είτε είμαστε μοναδικά σημαντικοί στα πλαίσια ενός άγνωστου σκοπού, είτε είμαστε ριγμένοι σε κάποιο παιχνίδι, ακόμα και εικονικό αν είναι αυτό, ας το αποδεχθούμε, και ας το παίξουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Όχι ως καθήκον που πρέπει να διεκπεραιωθεί, ούτε ως πορεία στην οποία πρέπει να αφήσουμε το ίχνος μας, ούτε γιατί είναι αποδεδειγμένα μια σπουδαία υπόθεση. Απλά, ως παιχνίδι στο οποίο βρεθήκαμε και αποφασίζουμε να παίξου-

με, να το χαρούμε κι όχι να υποφέρουμε. Οι άνθρωποι βρίσκουμε ενδιαφέρον σε απίστευτα ανόητα παιχνίδια. Ας αναγνωρίσουμε τη ζωή ως το πιο πολύπλοκο, μυστήριο, ενδιαφέρον, παιχνίδι, που μπορεί να μας ανταμείψει τα μέγιστα κι ας αποφασίσουμε να το παίξουμε. Ως παιχνίδι λεπτών ισορροπιών και μέτρων που απαιτεί τεράστια δεξιότητες.

«Έκανε τη ζωή του ένα άφταστο έργο τέχνης σε όλες της τις λεπτομέρειες» είπε ο Einstein πάνω από τον τάφο του Lorentz. Αυτό θα μπορούσαμε να επιδιώξουμε. Όχι μόνο προσβλέποντας στην κοινωνική αναγνώριση, ούτε ως υποχρέωση προς μια θεία δίκη, όχι ως τελειοθηρία και περιδεή συνείδηση, αλλά μόνο ως παιχνίδι.

Προφανώς, η στάση αυτή απαιτεί τεράστια τόλμη. Ίσως όμως είναι κατορθωτή, και σίγουρα για κάποιους ανθρώπους αποτελεί καλύτερη εναλλακτική εκδοχή σε σχέση με τις στάσεις που υπαγορεύει ο φόβος: την άρνηση της ζωής ή την βίωσή της μέσω χονδροειδών αυταπατών. Θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα αυτή την πρόταση ζωής, αφού καταγράψουμε μερικές απαραίτητες προϋποθέσεις γι' αυτήν.

1. Αποδοχή της υπαρξιακής αβεβαιότητας

«Για κάθε επιστημονική πρόβλεψη ή εκτίμηση υπάρχει η πιθανότητα να αποδειχθεί λανθασμένη. Μια δημοφιλής άποψη θέλει τους επιστήμονες να ασχολούνται με βεβαιότητες, τη στιγμή που είναι (ή θα έπρεπε να είναι) έτοιμοι να ομολογήσουν ότι υπάρχουν όρια σε όσα γνωρίζουν. Μπορούν όμως οι επιστήμονες να παραδέχονται την αμφιβολία τους και παρ' όλα αυτά να συνεχίζουν να χαίρουν της εμπιστοσύνης των πολιτικών και του κοινού; Ή μήπως η γλώσσα των πιθανοτήτων θα έστρεφε απλώς την προσοχή σε εκείνους με τα πιο ηχηρά επιχειρήματα; « σημειώνει ο David Spiegelhalter σε άρθρο του με τίτλο: «Οι επιστήμονες ας θυμηθούν το «ουδέν οίδα»». «...η δυαδική σκέψη αποτελεί την προτιμητέα μέθοδο του εγκεφάλου, καθώς η κατηγοριοποίηση των γεγονότων με όρους επιτυχίας/ αποτυχίας, συνεργασίας/ ανταγωνισμού, λογικού/ παράλογου κτλ είναι πολύ πιο εύκολη. Για αυτόν τον λόγο, ανεξαρτήτως πλαισίου, μια προσεκτική «εξαρτάται από» εξήγηση, ποτέ δεν θα είναι εξίσου πειστική με μια ξεκάθαρη γνώμη «ναι» ή «όχι» «¹⁹.

19. Thierry Malleret and Olivier Oullier, Greece and the Power of Negative Thinking

Οπωσδήποτε υπάρχουν επιστήμονες, όπως ο Bergson ή ο Prigogine που έχουν καταβάλει σημαντική προσπάθεια για να δείξουν ότι η απροσδιοριστία είναι εγγενής σε κάθε ρεαλιστική περιγραφή της φύσης. Για τον Karl Popper, η γνώση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Μπορεί μόνο να διαψευσθεί²⁰. Αυτό σημαίνει πως οι θεωρίες που παρουσιάζονται σαν «αποδειγμένες» και «βέβαιες», είναι απλώς ιδεολογήματα και «ολοκληρωτικά συστήματα». Ο Popper μας καλεί να αποποιηθούμε ριζικά τις βεβαιότητες.

Το ότι οι άνθρωποι και τα ζώα απεχθάνονται την αβεβαιότητα είναι τόσο προφανές από την εμπειρία, που η τεκμηρίωσή του από ειδικά πειράματα ψυχολογίας όπως, π.χ. ότι οι άνθρωποι προτιμούν τη λοταρία από το χέρι που έχει 5-5 κόκκινους - μπλε βώλους, από το άλλο χέρι που δεν ξέρουν τι έχει, φαντάζουν μάλλον περιττά. Μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε το συντηρητισμό, την τάση να ακολουθείται ο γνωστός -ή αυτός που θεωρείται γνωστός- δρόμος, η πεπατημένη, και να αποφεύγεται το απρόοπτο, οτιδήποτε μπορεί να κρύβει κίνδυνο. Μια τέτοια στάση είναι δικαιολογημένη και έχει οπωσδήποτε την αξία της. Δεν θα αναπτύξουμε εδώ επιχειρήματα υπέρ και της αντίθετης στάσης, για την αξία εξερεύνησης του άγνωστου - καινούργιου, όχι μόνο γιατί είναι κοινότοπα και τετριμμένα, αλλά γιατί μας ενδιαφέρει να δούμε την αβεβαιότητα από υπαρξιακή σκοπιά.

Η βασικότερη επισήμανση που επιθυμούμε να κάνουμε είναι πως η αβεβαιότητα ως προς την αξία της ζωής και του κόσμου ολόκληρου, είναι ταυτόχρονα και αβεβαιότητα ως προς την απαξία της ζωής και του κόσμου. Θεωρούμε δε πως αυτό μπορεί να αποτελέσει το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ της Ύπαρξης στη δεδομένη στιγμή. Το ότι **δεν δικαιώνεται η απαξίωση πράγματος τινός του οποίου αγνοείται η αξία**, είναι ίσως η μόνη από τις υπαρξιακές προτάσεις της αγοράς που δεν είναι προϊόν μαυλιστικής αυταπάτης ή αυθαίρετων παραδοχών, αλλά γέρνει αποφασιστικά την πλάστιγγα υπέρ της ζωής.

20. Η θέση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι κάθε γενικός κανόνας ή νόμος είναι απόρροια γενικεύσεων που έχουν επαληθευτεί από πεπερασμένα δείγματα που δεν μπορούν να έχουν περιλάβει τα όσα είναι πέραν της δυνατότητας προσέγγισης ή ακόμα και όσα πρόκειται να συμβούν στο μέλλον. Αυτό σημαίνει πως αύριο, κάτι άλλο μπορεί να φανερώσει πλευρές που ήταν άγνωστες έως σήμερα, κι άρα, τίποτε δεν μπορεί να είναι απολύτως επαληθευμένο ή επαληθεύσιμο. Η διάψευση ωστόσο ενός οποιουδήποτε γενικού συμπεράσματος είναι εφικτή από ένα ή και περισσότερα φαινόμενα ή γεγονότα. Όπως ο μαύρος κύκνος στην Αυστραλία που διέψευσε το επαγωγικό συμπέρασμα των Ευρωπαίων ότι όλοι οι κύκνοι είναι λευκοί.

Είναι κατανοητό γιατί ψυχολογικά το αβέβαιο και άγνωστο τρομάζουν. Ο άγνωστος δρόμος μπορεί να οδηγεί στο γκρεμό, στο βούρκο, στην κινούμενη άμμο, ενώ ο άγνωστος άνθρωπος ή το ζώο που δεν ξέρουμε μπορεί να μας επιτεθεί και να μας βλάψει. Σε υπαρξιακό επίπεδο, οι άνθρωποι ακολουθώντας τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα των προγόνων τους καταφέρνουν να νιώθουν πως πορεύονται σε γνωστό δρόμο και να περιορίζουν σημαντικά την αβεβαιότητα. Η λογική είναι απλή: αφού εκείνοι παίρνοντας αυτό το δρόμο επιβίωσαν, αν και εμείς πάρουμε τον ίδιο δρόμο, ακολουθήσουμε τις διαδρομές που εκείνοι πορεύτηκαν, ξέρουμε πού πάμε και δεν κινδυνεύουμε. Ωστόσο, η αίσθηση βεβαιότητας που αποκομίζεται, με αυτόν ή όποιον άλλον τρόπο, είναι εν πολλοίς ψευδαίσθηση. Προφανώς, οι άνθρωποι στην ουσία κάνουντας ό,τι έκαναν οι πρόγονοί τους δεν αίρουν την αβεβαιότητα από τα πράγματα, αλλά μόνο από την ψυχή τους. Το ηφαίστειο μπορεί πάντα να εκραγεί, ο σεισμός μπορεί κάθε στιγμή να εκδηλωθεί, τα τσουνάμι και οι κοινωνικές ανακατατάξεις μπορούν να σαρώσουν και να μεταβάλουν τα πάντα οποτεδήποτε. Το ατύχημα μπορεί να συμβεί ακόμα κι αν προσέχεις εξαιρετικά και η ασθένεια μπορεί να σε καταβάλει ως κεραυνός εν αιθρία.

«Γιατί τόσο γοργό σαν την αλλαγή της μοίρας δεν είναι ούτε το φτερούγισμα της γοργόφτερης μύγας» έγραφε ο Συμωνίδης (556 π.Χ.-469 π.Χ.).

Οι κάθε είδους ιθαγενείς με τα κουδούνια, τα κεριά, τα ήθη-έθιμα των προγόνων και τις τελετές, πιθανότατα δεν διώχνουν τα κακά πνεύματα από πουθενά αλλού πέραν της ψυχής τους. Δεν αίρουν από πουθενά αλλού την αβεβαιότητα πέραν του νου τους. Κι αυτό φυσικά δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητο. Δεν μπορούμε να ψέξουμε σε τίποτε έναν άνθρωπο που κάνοντας την προσευχή του στο Θεό ή διώχνοντας τα κακά πνεύματα μπορεί να γαληνεύει νιώθοντας προστατευμένος. Τι μπορούμε όμως να πούμε για όποιον δεν πιστεύει πως υφίσταται κάποιος θεός προστάτης και πνεύματα που μπορούν να διωχτούν;

Τούτο: Η αβεβαιότητα είναι εκεί έξω, μέσα μας και παντού γύρω. Μήπως θα μπορούσαμε αντί να την ξορκίζουμε να την αποδεχθούμε; Δεν υπάρχει ποτέ η δυνατότητα βεβαιότητας για την επόμενη στιγμή ή το επόμενο βήμα. Υπάρχει μόνο η δυνατότητα να εκτιμη-

θούν πιθανότητες, και συνήθως χονδροειδώς. Και με αυτό έχουμε επιβιώσει στις μέχρι σήμερα δραστηριότητές μας. Ας το αποδεχθούμε. Ας αποδεχθούμε την αβεβαιότητα όχι ως σαράκι που αποδομεί δια της αμφιβολίας τη χαρά από τη μέθεξη, την έρευνα, τη σωματική κίνηση, τη σεξουαλικότητα κι ό,τι κάνει τη ζωή όμορφη. Στην καθημερινή πράξη μπορεί πάντα να συμπεριφέρεται κανείς με τις βεβαιότητες που έχει ανάγκη. Ότι ο ήλιος θα ανατείλει πάλι αύριο, πως «είτε βραδιάσει είτε φέξει θα μένει λευκό το γιασεμί». Αναφερόμαστε κύρια στην υπαρξιακή αναγνώριση ότι δεν διαθέτουμε την Τέλεια και Καθολική θεωρία για τον Κόσμο και την ύπαρξή μας σε αυτόν. Δεν ξέρουμε τι είμαστε και πού πάμε. Οι επιλογές δεν είναι πολλές: είτε αποδεχόμαστε την αβεβαιότητα της ύπαρξής μας, είτε υιοθετούμε ένα ή περισσότερα καθησυχαστικά παραμύθια, είτε αποδεχόμαστε μια άποψη όπως αυτή του Monod. Οι αστήριχτες υποθέσεις, είτε ως παρηγορίες, βέβαιες περιγραφές για μέλλοντες παραδείσους, είτε ως απελπισία, ματαιότητα και απεγνωσμένη χωρίς ελπίδα προσπάθεια, δεν είναι καλύτερες από την αποδοχή της αβεβαιότητας. Η τελευταία δεν περιγράφει τη σωτηρία, αλλά δεν τρομοκρατεί επίσης με σίγουρα ερέβη. Αφήνει ανοικτή την εκδοχή της ελπίδας στον μικρό άνθρωπο, όπως κι αν εννοεί αυτός την ελπίδα και την θετική εκδοχή.

Η ειλικρινής και σε βάθος αποδοχή της αβεβαιότητας, καθιστά τα πράγματα «πιθανώς σημαντικά», όσο και «δυνάμει αυταπάτες», μια και δεν υπάρχουν τελεσίδικες αποδείξεις. Η πρόταση αποδοχής της αβεβαιότητας ωστόσο, δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως ρευστοποίηση του εδάφους που πατάμε, ούτε ως θεοποίηση του σχετικισμού «όλα είναι το ίδιο πιθανά». Παραμένει πάντα να είναι πιθανότερο να πέσουν προς τη γη τα κλειδιά που μας φεύγουν από το χέρι, κι όχι να πάνε προς τα πάνω. Μπορεί να μην αποκλείουμε την εκδοχή κάποια μέρα για κάποιο λόγο να πάνε προς τα πάνω, αλλά δεν χρειάζεται να συμπεριφερόμαστε σαν η πτώση προς τα κάτω και η άνοδος προς τα πάνω να είναι ισοπίθανες στην καθημερινή ζωή. Η αποδοχή της αβεβαιότητας μπορεί να αφορά στην υφή του νόμου της βαρύτητας και σε νέα δεδομένα που πιθανώς θα προκύψουν. Η αποδοχή της αβεβαιότητας στην καθημερινότητα είναι αυτό που κάνουμε κάθε φορά

που χρησιμοποιούμε τη μοτοσικλέτα, το ποδήλατο, το αυτοκίνητο, το αεροπλάνο, το πλοίο, χωρίς εγγύηση ότι δεν θα συμβεί ατύχημα. Ενίοτε μάλιστα και σε πολύ αντίξοες συνθήκες, παίρνοντας υψηλό ρίσκο να συμβεί ατύχημα. Εμείς όμως, καταφέρνουμε να διασκεδάσουμε τον κίνδυνο, ακόμα και στο τρενάκι του λούνα παρκ, όπου ο αυτόματα εκλυόμενος φόβος είναι τεράστιος.

Πιθανώς, θα ήταν πολύ χρήσιμο να εξοικειωθούμε με την ιδέα ότι ζούμε σε ένα αβέβαιο κόσμο, και να στεριώσουμε νέες συνήθειες που θα βοηθάνε στο σταδιακό μετριασμό του φόβου.

Η αποδοχή των αβεβαιοτήτων της ζωής μπορεί να δώσει ώθηση στη δημιουργικότητα η οποία αγκυλώνεται από την προσκόλληση στον απόλυτο έλεγχο και τους φόβους του λάθους. Στελέχη επιχειρήσεων, που έχουν μυηθεί στις θεωρίες των πολύπλοκων συστημάτων, συστήνουν στους εργαζόμενους να μάθουν να αναπτύσσουν τη δράση τους σε συνθήκες αβεβαιότητας. Τους προτρέπουν να κατανοήσουν πως σχεδόν κάθε κατάσταση είναι πειραματική, νέα, πρωτότυπη, αβέβαιη. Να μάθουν να ελέγχουν το φόβο, να μην επιδιώκουν τη σιγουριά, να υπάρχουν και να αναπτύσσονται και οι ίδιοι προσωπικά σε συνθήκες αβεβαιότητας. *«Πιστεύω πως ο σεβασμός της αβεβαιότητας είναι η διαφορά ενός δημιουργικού οραματιστή από ένα δογματικό. Ο φανατικός αναζητεί κάτι που θα εξολοθρεύσει την αβεβαιότητα. Το δημιουργικό άτομο αναγνωρίζει την αβεβαιότητα»²¹.*

Ο Ilya Prigogine, στο βιβλίο του «Το τέλος της βεβαιότητας» γράφει: *«Γνωρίζουμε ότι τέτοια συστήματα (κοινωνίες) είναι πολύ ευαίσθητα στις διακυμάνσεις. Αυτό οδηγεί ταυτοχρόνως σε ελπίδα και απειλή: ελπίδα γιατί ακόμα και μικρές διαταραχές μπορεί να μεγαλώσουν και να αλλάξουν τη συνολική δομή. Ως αποτέλεσμα αυτού και η ατομική δραστηριότητα δεν είναι καταδικασμένη σε ασημαντότητα».*

Η πρότασή μας έγκειται στην προσπάθεια να αναγνωρίσουμε την ελπίδα που ενδημεί στην αβεβαιότητα και να ελέγξουμε το φόβο των απειλών.

21. Briggs John και Peat David F. Ο παραγμένος καθρέφτης

2. Έλεγχος του φόβου

Ο Joseph Le Doux έχει γράψει πως «Έχουμε περισσότερους φόβους απ' όσους χρειαζόμαστε και φαίνεται πως το εξαιρετικά ικανό σύστημα σχηματισμού εξαρτημένων αντανακλαστικών φόβου και η εξαιρετικά μεγάλη ικανότητα να σκεφτόμαστε για τους φόβους, συνδυασμένα με την ανικανότητα να τους ελέγχουμε, είναι πιθανώς λανθασμένα²²».

Υπάρχει μια απέραντη αρθρογραφία για το φόβο την οποία φυσικά δεν είναι δυνατό να επισκοπήσουμε. Για τις ανάγκες του προβληματισμού μας μπορούμε να θεωρήσουμε τη συγκίνηση του φόβου ως ένα βιολογικό μηχανισμό που έχει στόχο τη λήψη άμεσων μέτρων από το άτομο προκειμένου να μην αγνοηθεί απειλή. Μπορούμε να υποθέσουμε πως είμαστε απόγονοι των πιο φοβητισιάρηδων προγόνων γιατί ίσως αυτοί είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να επιβιώσουν. Με την εξαίρεση λίγων ατόμων, οι άνθρωποι αναπτύσσουμε περισσότερους φόβους απ' όσους χρειαζόμαστε για να προστατευτούμε από απειλές. Φόβους που μπορούν να αποτελέσουν οι ίδιοι πηγή κινδύνων, να γίνονται αιτία περιορισμού δραστηριοτήτων και να δυσκολεύουν με πολλούς τρόπους τη ζωή και την ψυχική γαλήνη. Γ' αυτό, η φράση του Franklin Roosevelt «Δεν έχουμε τίποτε να φοβηθούμε, πέραν από τον ίδιο το φόβο²³» είναι δικαιολογημένη και εύστοχη, παρά την υπερβολή της. Είτε του Irvin Yalom «Μερικοί άνθρωποι φοβούνται τόσο πολύ το χρέος του θανάτου, που αρνούνται το δάνειο της ζωής²⁴». Ο φόβος της νύχτας, μπορεί να μας κάνει να μη μπορούμε να δούμε τα χρώματα ούτε κατά τη διάρκεια της μέρας στο άπλετο φως.

Πολλές φορές είναι η ανακόλουθη αντίδραση που προκαλείται από τον υπερβολικό φόβο που μας οδηγεί σε σοβαρό οδικό ατύχημα²⁵ ή σε προβληματική και αντικοινωνική συμπεριφορά. Οι φοβίες, ως αδικαιολόγητοι έμμονοι φόβοι, μπορεί να οδηγήσουν σε απόσυρση από δραστηριότητες, μειώνοντας ή αποστερώντας παντελώς την ικανοποί-

22. We have more fears than we need, and it seems that our utterly efficient fear conditioning system, combined with an extremely powerful ability to think about our fears and an inability to control them, is probably at fault.

23. "We have nothing to fear but fear itself"

24. Η μάνα και το νόημα της ζωής

25. Το ABS (Anti-lock Braking System) σε ένα αυτοκίνητο ή μοτοσικλέτα, που είναι ένα πολύ σημαντικό σύστημα για την ασφάλεια τους, στην ουσία, στοχεύει στο να αναχαιτίσει τις καταστροφικές συνέπειες από ένα φοβισμένο φρενάρισμα του οδηγού.

ηση από τη ζωή. Η αγωνία, το άγχος και ο φόβος μετά από τραύμα, μπορούν να καταστήσουν τη ζωή του ατόμου κόλαση, να οδηγήσουν στην κατάθλιψη, ακόμα και στην αυτοκτονία, η οποία φαίνεται ως λύση στο ατελείωτο μαρτύριο που επιβάλλουν. Η αγωνία, το άγχος και ο φόβος στην καθημερινή ζωή κάνουν τα πάντα να βιώνονται αλγεινά, μέσω της αίσθησης του σφιξίματος στο στομάχι και στην καρδιά, της βεβιασμένης αναπνοής και της σκέψης που δεν λέει να σταματήσει να μηρυκάζει σενάρια τρόμου και καταστροφών.

Ο φόβος, όπως τα φρένα σε ένα αυτοκίνητο, είναι μάλλον απαραίτητος για τη ζωή, με τον τρόπο που λειτουργούμε ως βιολογικές οντότητες. Τα άτομα που δεν έχουν φόβο είναι επιρρεπή σε ατυχήματα και κινδυνεύουν να πάθουν κακό, επειδή υποτιμούν τον κίνδυνο²⁶. Ο φόβος που οδηγεί σε άμεση απόκριση σε απειλητικό ερέθισμα είτε σε νοητική αναζήτηση πιθανών απειλών πριν ή κατά τη διάρκεια μιας δραστηριότητας, βοηθάει σημαντικά, χωρίς να αποτελεί πρόβλημα. Όμως, ο υπερβολικός φόβος είτε ο φόβος που δεν σταματάει όταν πρέπει είναι όπως τα φρένα που έχουν κολλήσει: σταματούν την κίνηση ή προκαλούν ατυχήματα. Το άτομο, με την υπόδειξη του φόβου, καθίσταται πρωταγωνιστής σε σενάρια τρόμου, χαμένων ευκαιριών, ανεπιτυχών εκβάσεων. Το φοβικό άτομο είναι ένα δυστυχημένο άτομο.

Η λειτουργία του φόβου είναι σε πολλές περιπτώσεις ανάλογη με εκείνη του ανοσοποιητικού συστήματος. Πιθανότατα όχι ασυσχέτιστα, όπως υποδεικνύει η νευροανοσολογία. Η αντίδραση του ανοσοποιητικού συστήματος στους επιβλαβείς εισβολείς είναι επιβεβλημένη. Αν όμως η αντίδραση δεν είναι περιορισμένη σε ό,τι πρέπει και αν δεν σταματήσει όταν πρέπει, μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφικές αλλεργίες και αυτοάνοσα νοσήματα, η δε φλεγμονή είναι καθημερινό μόνιμο πρόβλημα για πάρα πολλούς ανθρώπους, προσκομίζοντας συχνά περισσότερες βλάβες από όφελος. Ακριβώς όπως αναφέρθηκε για το φόβο, ειδικοί ερευνητές θεωρούν για τη φλεγμονή πως, πιθανά, είμαστε θύματα της εξελικτικής μας επιτυχίας. Και στις δυο περιπτώσεις, πολύ συχνά, ο οργανισμός προκαλεί από μόνος του την πτώση

26. Αυτό ίσως είναι άλλη μια απόδειξη του ότι είμαστε εν πολλοίς βιολογικά αυτόματα κι όχι όντα της λογικής, εφόσον όταν εκλείπει η επιβολή του φασιστικού φόβου δεν καταφέρνουμε να πορευτούμε χωρίς πρόβλημα.

και τη θραύση του πολύτιμου κινέζικου βάζου, με την εξαλλοσύνη της αντίδρασης που στόχο είχε να προλάβει μην πέσει.

Ο φόβος του λάθους είναι δυνατό να απαξιώνει, επίσης, τη δράση: ενεργοποιώντας εντατικούς μηχανισμούς ελέγχου κατά την πράξη, δυσχεραίνοντας έτσι την αβίαστη επιτέλεσή της. Με αυτό τον τρόπο γίνεται ο ίδιος πρόξενος λαθών, τα οποία στόχευε να περιορίσει, και αποστερεί από την εκάστοτε πράξη την ικανοποίηση που μπορεί να αναδειχθεί από την απρόσκοπτη τέλεσή της.

Ο φόβος της αμαρτίας και της αναξιοτήτας οδηγεί το άτομο να ψάχνει απεγνωσμένα αν οι πράξεις του απέχουν από το γράμμα του νόμου του Θεού, της κομματικής του γραμμής ή της οικολογικής του συνείδησης. Κατά πόσον οι πράξεις του είναι σημαντικές και αντάξιες υψηλών προσδοκιών. Συγκρίνοντας διαρκώς τον εαυτό του με αυτό που «θα έπρεπε να είναι», σπαράσσεται αενάως από την διαπίστωση της προσωπικής του ανεπάρκειας. Δεν έχει τόπο γαλήνης να σταθεί.

Ο φόβος, ως πολυπρόσωπος δαίμων μπορεί να παρεισφρέει σε κάθε δραστηριότητα, να καθιστά τα πάντα δοκιμασίες και να αποστερεί από παντού την ομορφιά. Εκτός από χρήσιμο βιολογικό εργαλείο είναι δυνάμει το μεγαλύτερο εμπόδιο για την ευτυχία του ανθρώπου. Ως εκ τούτου, το αίτημα του να κρατηθεί ο φόβος σε επίπεδα χρήσιμου βοηθού κι όχι εφιαλτικού δυνάστη είναι ούτως ή άλλως επιτακτικό, για κάθε άνθρωπο που δεν εκδηλώνει κάποια ιδιοπαθή ανεπάρκειά του. Ελπίζουμε δε, πως αν αυτό γίνει κατορθωτό, ο άνθρωπος μπορεί να καταστεί ικανός να κοιτάξει ευθέως και να αποδεχθεί την αβεβαιότητα χωρίς να παραλύει από αυτήν.

Αναμφίβολα, οι άνθρωποι παρουσιάζουν διαφορές όσον αφορά στην εκδήλωση του φόβου. Οι διαφορές αυτές μπορεί να σχετίζονται με τον διαφορετικό τρόπο λειτουργίας της αμυγδαλής²⁷ καθώς και τη λειτουργία άλλων φυσιολογικών συστημάτων²⁸. Αναμφίβολα, επίσης,

27. Δες π.χ. Feinstein Justin S., Adolphs Ralph, Damasio Antonio, Tranel Daniel The Human Amygdala and the Induction and Experience of Fear

28. Στη δική μας έρευνα βρήκαμε έως και άτομα που παρότι ήταν υπεριδρωσικά στις παλάμες, δεν παρουσίαζαν καμιά ενεργοποίηση των ιδρωτοποιών αδένων των παλαμών τους, όπως αυτή που παρουσιάζουν οι περισσότεροι άνθρωποι, υπεριδρωσικοί και μη, όταν εκτεθούν σε αιφνιδιαστικό ακουστικό ερέθισμα. Τέτοιου είδους ευρήματα συνηγορούν υπέρ της ιδιοσυστασιακής υφής της εκδήλωσης των αυτόνομων λειτουργιών που συνδέονται στενά με τη βίωση του φόβου (Δες Kerassidis, S.; Christou, A. «Nonresponders among hyperhidrotics»).

στον τρόπο εκδήλωσης των φόβων, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η προσωπική ανάπτυξη και ιστορία του ατόμου. Αυτά σημαίνουν πως το νεαρό ιδιαίτερα άτομο είναι πολύ πιθανό να έχει μικρή ή και καθόλου προσωπική ευθύνη για τους φόβους του, εφόσον ούτε την κληρονομικότητα του, ούτε τις περιβαλλοντικές επιρροές που υπέστη μπορούσε να καθορίσει. Ανεξάρτητα όμως από το πόσο ευθύνεται κανείς, αν επιθυμεί να μην περάσει τη ζωή του στη μιζέρια, οφείλει να αποκτήσει έλεγχο του φόβου. Όλες οι σχολές ψυχολογίας, κι όχι μόνο, υποδεικνύουν σχετικούς τρόπους. Υπάρχουν επίσης πλήθος δημοσιεύσεων που δείχνουν επιτυχίες σε αυτό. Πιθανώς, ο κάθε άνθρωπος είναι δυνατό να βρει τι ταιριάζει σε εκείνον καλύτερα, την προσωπική του διαδρομή για τον περιορισμό της εξουσίας του δυνάστη φόβου.

Το να καταστήσουμε την αβεβαιότητα πύλη, ανοικτή προς τις εκδοχές, και όσο το δυνατό πιο κλειστή προς τα ερέβη του φόβου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ειδικό υπαρξιακό καθήκον, που είναι εκ των ων ουκ άνευ για την ευζωία.

3. Αναγνώριση της λυτρωτικής ελαφρότητας του Εγώ

Είναι πολύ καλό, ως προς την εκπλήρωση του ανωτέρω καθήκοντος, το ότι υπάρχουν πολύ καλά επιχειρήματα γιατί δεν έχουμε λόγο να φοβόμαστε πολύ.

Χωρίς αμφιβολία, υπάρχουμε μέσω του εαυτού μας. Με τα δικά μας, μυωπικά, πρεσβυωπικά ή αλλήθωρα μάτια βλέπουμε, τον πόνο στη δική μας κοιλιά αισθανόμαστε, τις δικές μας ανάγκες νιώθουμε άμεσα και προσπαθούμε πρωτίστως να καλύψουμε. Είμαστε εκ φύσεως εγωιστικά όντα, φτιαγμένοι έτσι ώστε να παίρνουμε πάρα πολύ στα σοβαρά τον εαυτό μας. Ο Ramachandran υποστηρίζει πως το Εγώ είναι «ψευδαίσθηση», με την έννοια πως δεν υπάρχει κάτι σαφές και ενιαίο που μπορεί να αντιστοιχεί σε αυτό, παρά την μεγάλη πιθανώς βιολογική του σπουδαιότητα. Με τον μεταδιδασκτορικό φοιτητή του William Herstein σχημάτισαν έναν κατάλογο «Εγώ», που περιλαμβάνει αυτό της εικόνας του σώματος, το συγκινησιακό, το εκτελεστικό, το μνημονικό, το ενοποιημένο, αυτό που επιβάλλει συνοχή στη συνείδηση, εκείνο που παραμένει κατά το «άγρυπνο κώμα», το εννοιολογικό και

το κοινωνικό Εγώ. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η παρατήρηση των ερευνητών πως αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι το Εγώ, που σχεδόν εξ' ορισμού είναι εντελώς προσωπικό, «είναι σε σημαντικό βαθμό κοινωνικό κατασκεύασμα, μια ιστορία που φτιάχνουμε για τους άλλους²⁹». Ακόμα και η αίσθηση του ίδιου του σώματος μπορεί στις μέρες μας να τροποποιηθεί εργαστηριακά από τους ψυχολόγους, οι οποίοι μπορούν πλέον να παράγουν τις άλλοτε «μεταφυσικές» εξωσωματικές εμπειρίες, με ελεγχόμενους τρόπους³⁰.

Βιολογικά είμαστε υποχρεωμένοι σε μια αίσθηση ή ψευδαίσθηση εξαιρετικής σπουδαιότητας Εαυτού, και κοινωνικά σμιλεύουμε ένα μύθο που θα μας βοηθήσει σε κοινωνική αποδοχή, διάκριση και τα μέγιστα προσωπικά οφέλη. Δεν υπάρχει όμως καμιά απόδειξη ότι η ύπαρξή μας είναι τόσο σημαντική όσο νιώθουμε ότι είναι. Πιθανώς, ο κύκλος της προσωπικής μας ζωής είναι τόσο ασήμαντος όσο εμείς πιστεύουμε ότι είναι ο κύκλος της ζωής ενός μύκητα ή μιας μύγας. Τόσο όσο δείχνουν οι σωροί από οστά ανθρώπων ενός μαζικού νεκροταφείου ή ενός οστεοφυλακίου.

Με τα δεδομένα που έχουμε έως σήμερα υπ' όψιν μας, είναι πολύ πιθανό πως κάθε έμβια ύπαρξη παύει να υφίσταται μετά θάνατον. Αλλά κι αν κάτι άλλο συμβαίνει, όπως κάποιου είδους μεταθανάτια ύπαρξη, ακόμα καλύτερα. Είτε έτσι είτε αλλιώς, από πουθενά δεν προκύπτει ότι είναι τόσο σημαντικό, όσο νιώθουμε πως είναι, να διατηρηθεί η προσωπική μας οντότητα, ως έχει. Κι' αυτή η διαπίστωση ελαφρότητας δεν είναι κατ' ανάγκη «αβάσταχτη». Αντιθέτως, η θεώρηση ενός ασήμαντου και ανάλαφρου εαυτού, θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα απελευθερωτική. Γιατί τότε το διακύβευμα καθίσταται μικρό. Το πολύ-πολύ να μην καταφέρουμε να παίξουμε όμορφα και ευχάριστα στο πρόσκαιρο παιχνίδι της ζωής. Και τι έγινε; Χιλιάδες ωάρια και σπερματοζωάρια δεν έγιναν άνθρωποι και χιλιάδες από αυτά που έγιναν, χαλάστηκαν με όλους τους πιθανούς τρόπους που θα μπορούσαν να χαλαστούν. Ενώ η αποδοχή της αβεβαιότητας, αφήνει πάντα δυνατή την εκδοχή των άγνωστων κρυφών νοημάτων, η απόρριψη της

29. Ramachandran VS and Blakeslee S Φαντάσματα στον Εγκέφαλο

30. Δες π.χ. Φωτιάδης Φώτης, Βατάκη Αργυρώ Εξω-σωματικές εμπειρίες: Μια επιστημονική προσέγγιση στη σωματική συνείδηση

ψευδαισθησιακής αίσθησης σπουδαιότητας του εαυτού, μετριάζει τον τρόπο του προσωπικού αφανισμού και της βλάβης.

Το παιχνίδι της αναζήτησης της προσωπικής ευτυχίας στη ζωή, μπορεί να γίνει ευχάριστο και ανάλαφρο. Αντί να το ζήσουμε σαν ένα αγώνα ποδοσφαίρου της εθνικής ομάδας ενός δικτατορικού καθεστώτος - που αν χάσει θα εκτελεστούν οι υπεύθυνοι της ήττας, ας το ζήσουμε σαν ένα ευχάριστο παιχνίδι με φίλους, γεμάτο εντάσεις, φαντασία, και αστεία, από το οποίο φεύγουμε όλοι αδελφωμένοι, γυμνασμένοι και χαλαροί. Η νίκη, μπορεί να είναι το ζητούμενο μόνο όσο διαρκεί το παιχνίδι, ως τρικ για να καθίσταται ενδιαφέρον, χωρίς καθαυτή να σημαίνει πολλά.

Η αίσθηση της εαυτού ελαφρότητας, ότι δεν διακυβεύεται κάτι εξαιρετικό, είναι ό,τι πιο απελευθερωτικό, και απαραίτητη προϋπόθεση για τον μετριασμό της υπαρξιακής αγωνίας. Είναι αναγκαία συνθήκη για τη μετατροπή της ατομικής ζωής από αγωνιώδη διεκπεραίωση σε ευχάριστο παιχνίδι, για τη μετακόμιση από τα σκοτεινά λαγούμια στον καθαρό αέρα και το φως.

Και ίσως δεν χρειάζεται να μην ελπίζει κανείς για να μην φοβάται. Μπορεί πάντα να επιθυμεί πράγματα αλλά μπορεί να αποποιείται το φόβο της ματαίωσης, της διάψευσης, της άλλης εκδοχής. Να μην παθιάζεται με τη μια έκβαση. Αυτό είναι δυνατόν αν συνειδητοποιηθεί ότι «και τα δύσφορα πάντα αν ευτυχείν, ει τύχει εξελθόντα κατ' ορθόν»³¹. Δεν ξέρουμε πώς θα εξελιχθεί κάτι στο εγγύς ή απώτερο μέλλον. Δεν έχουμε λόγο να φοβόμαστε ότι ίσως συμβεί κάτι άλλο από αυτό που ελπίζαμε, ιδιαίτερα αν αντιμετωπίσουμε τη νέα κατάσταση με επινοητικότητα. Πλήθος ερευνών έχουν δείξει πως υπάρχουν πολλές περιπτώσεις ασθενών που θεώρησαν εκ των υστέρων ως «δώρα» μια αναπηρία ή έναν καρκίνο, γιατί έγιναν σταθμοί εξαιρετικής συνειδητοποίησης και αλλαγών προς το καλύτερο στη ζωή τους. Αντίθετα, υπάρχουν έρευνες που δείχνουν ότι κάποιοι εκτιμούν πως η ζωή τους πήρε την κατιούσα αφότου κέρδισαν ένα σημαντικό ποσό στο λαχείο. Πολλοί καρκινοπαθείς ένιωσαν πως ο καρκίνος τους έκανε να εκτιμήσουν και να χαρούν τη ζωή που τη ζούσαν ως άχθος ως τότε. Είναι

31. Σοφοκλέους «Οιδίπους Τύραννος».

χαρακτηριστικό ότι το 95% των καρκινοπαθών θεωρεί πως είναι καλύτερα από τους άλλους καρκινοπαθείς. «Είμαι πιο ευτυχής τώρα από όταν προτού αρρωστήσω» έχει δηλώσει επανειλημμένα³² ο Steven Hawking, ο οποίος μπορεί να ελέγχει μόνο ένα μυ κάτω από το δεξί του μάγουλο και χρειάζεται 24ωρη παρακολούθηση και υποστήριξη άλλων για να επιβιώσει. Αν συνθήκες σαν κι αυτές ή των σιαμαίων αδελφών που η μια σέρνει την άλλη παντού, ακόμα και ασθενών με σύνδρομο locked in³³, δεν είναι ικανές να καταστήσουν απαραίτητα τους ανθρώπους δυστυχείς, δεν αποτελεί θεωρητική επινόηση το ότι έχουμε τη δυνατότητα να μην αποδεχόμαστε τις διαλυτικές συνέπειες του φόβου μπροστά σε οποιαδήποτε εκδοχή. Αντίθετα, μπορούμε να δεχθούμε πως η ευτυχία και η δυστυχία είναι κυρίως υποκειμενική υπόθεση και υπό αυτή την έννοια, έχει δίκιο ο Επίκτητος όταν δηλώνει «Σε όποιον δηλώνει δυστυχής, πείτε του ότι είναι δική του ευθύνη».

Η αίσθηση της ελαφρότητας εαυτού είναι ενάντια σε αυτό που η φύση μας υποδεικνύει. Είναι επίσης ενάντια σε αυτό που η κοινωνία μας μαθαίνει συστηματικά. Για να την επιτύχει κανείς χρειάζεται να προσπαθήσει να τροποποιήσει την αυτοματοποιημένη πλέον, όταν τη συνειδητοποιεί ως ενήλικας, εκδίπλωση των νοητικών και συγκινησιακών του ρουτινών.

Ο αστροφυσικός Chris Imrey απαντώντας στην ερώτηση «οπότε είστε αισιόδοξος για την μελλοντική εξέλιξη του ανθρώπου;» απάντησε: «Θα σας φανεί παράξενο, αλλά προσωπικά δεν έχω καμιά αγωνία για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους. Πολύ απλά, αν δεν κατορθώσει να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, θα εξαλειφθεί. Και τότε... ίσως τη σκυτάλη του πλέον νοήμονος είδους στον πλανήτη πάρουν τα δελφίνια. Όπως και να έχει, η ζωή στο Σύμπαν θα συνεχιστεί!» Δεν συμφωνώ με τη βεβαιότητα του Imrey ότι η ζωή έτσι κι αλλιώς θα συνεχιστεί. Είναι όμως πολύ όμορφο ότι αρνείται να επωμιστεί την αγωνία για το τι θα συμβεί στον άνθρωπο. Φυσικά, αυτό, δεν το εννοούμε ως αποδοχή οικολογικής ασυνειδησίας,

32. Δες συνέντευξή του στο BHMagazino. Αναφέρεται επίσης στο βιβλίο του Susskind «Ο πόλεμος της μαύρης τρύπας», ως στοιχείο που έκανε το συγγραφέα να συγκλονιστεί και να το αμφισβητήσει.

33. Πρόκειται για περίπτωση ολικής παράλυσης κατά την οποία ο ασθενής, ενώ έχει συνείδηση και είναι ξύπνιος, δεν μπορεί να κινηθεί κανένα μέλος του σώματος του. Ενίοτε μπορεί να κινηθεί τα βλέφαρά του ή μόνο το ένα εξ' αυτών. Δι' αυτού του τρόπου, έχει καταστεί εφικτή η επικοινωνία με τέτοιους ασθενείς που γίνανε ακόμα και συγγραφείς ή ποιητές, μετά την ασθένεια.

αλλά ως περιφρόνηση της τρομολαγνείας, των φόβων που δεν έχουν τέλος. Είμαστε στο παιχνίδι, ας το παίξουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, θετικά, κι όχι ως αβάσταχτη αγωνία για το πώς θα εξελιχθεί. Εν πάσει περιπτώσει, αν είσαι μέρος μιας αέναης εναλλαγής μορφών δεν έχει νόημα κανενός είδους παρακμή ή θάνατος.

4. Μετριασμός της απαίτησης Νοητικής Τάξης

Τα ανωτέρω υποδεικνύουν πως η Νοητική Τάξη³⁴, ως διαπίστωση ασφάλειας και θετικής προοπτικής δεν μπορεί ποτέ να πληρωθεί με επάρκεια, τουλάχιστον για όποιον αρνείται να καταφύγει σε απλοϊκές βεβαιότητες και αυταπάτες. Επειδή όμως η απαίτηση Νοητικής Τάξης δεν μπορεί να παρακαμφθεί, αυτό που επιβάλλεται είναι να προσπαθήσουμε να τη μετριάσουμε. Όπως καλούμαστε να μετριάσουμε το φόβο, ο οποίος προφανώς είναι ο βασικός διαμορφωτής της απαίτησης Νοητικής Τάξης.

Ο μετριασμός της απαίτησης Νοητικής Τάξης μπορεί να είναι κατ' αρχάς μια συνειδητή προσπάθεια αποδοχής ότι δεν μπορεί να τακτοποιηθούν όλα. Πως η προσπάθεια να εξαφανιστεί η σκόνη μπορεί να ξεθεμελιώσει το σπίτι. Πως η πνιγηρή μικροβιοφοβία είναι πολύ χειρότερη από τη συμβίωση με τους δυνητικά παθογόνους μικροοργανισμούς. Μπορούμε να απαιτούμε περιγράμματα αντί για τέλειες εικόνες, αδρό σχεδιασμό αντί όλες τις λεπτομέρειες, λειτουργικές αντί πλήρεις θεωρίες. Μπορούμε να μάθουμε να αρκούμαστε σε λιγότερα από την πληρότητα, την τελειότητα, την εξασφάλιση.

Μπορούμε επίσης να επιδιώξουμε συνειδητά ένα νέο τρόπο σκέψης, ο οποίος θα αναγνωρίζει και θα σταματά τις σαφώς βλαπτικές φαντασιακές κατασκευές. Δεν μπορούμε να ελέγξουμε τις τεκτονικές πλάκες της Γης και να βεβαιωθούμε πως δεν θα σκοτωθούμε από σεισμό ή τσουνάμι, όπως δεν μπορούμε να ελέγξουμε όλες τις πιθανές εκδοχές αρρώστιας ή ατυχήματος. Το να αποδεχθούμε όμως θεωρητικά αυτή την αβεβαιότητα, δεν είναι ισοδύναμο με το να φανταζόμαστε πως μας πλακώνει το σπίτι κι ανοίγει η Γη, ή την εικόνα του σώματός μας διαμελισμένου από το ατύχημα ή κακοποιημένου από την αρρώ-

34. Η έννοια θα συζητηθεί αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο.

στια. Δεν αντέχουμε να ζούμε υπό καθεστώς διαρκούς απειλής. Ας μην το κάνουμε, στο όνομα της προετοιμασίας για το ενδεχόμενο αρνητικής έκβασης. Μπορούμε να αναγνωρίζουμε και να βάζουμε φρένο στον τριβελιστικό, ψυχαναγκαστικό μηρυκασμό, στη δημιουργία καταστροφικών σεναρίων, ματαιώσεων και απογοητεύσεων, που στην ουσία μας κάνουν να βιώνουμε τη δυστυχία και τη συμφορά, χωρίς να χρειάζεται καν να συμβεί στ' αλήθεια.

Έχουμε κάθε όφελος να προσπαθήσουμε να ελέγξουμε την ανάγκη Νοητικής Τάξης, αποδεχόμενοι την αναπόδραστη αταξία και αρνούμενοι την τρομολαγνεία.

Περί του σκοπού της ζωής

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα καθαρό αδιέξοδο. Καλούμαστε να ζήσουμε χωρίς θεωρία που να μπορεί να μας περιγράψει το σκοπό της ζωής, αλλά δεν μπορούμε να ζήσουμε ευτυχισμένοι σε μια ζωή που φαντάζει άσκοπη. Η πρόταση διεξόδου που προτείνουμε είναι τόσο απλή, και ανορθόδοξη, όσο το κόψιμο του Γόρδιου δεσμού. Εφόσον η επιδίωξη της ευζωίας είναι η βασική επιταγή για κάθε άνθρωπο, το να νιώθει καλά και να μην υποφέρει, ας το αναγνωρίσουμε και ας αποδεχθούμε αυτό ως σκοπό της ύπαρξης μας. Αντί δηλαδή να αλληθωρίζουμε προς την ευζωία, επιδιώκοντάς την πλαγίως, ας την κοιτάξουμε κατάματα επιδιώκοντάς την ευθέως.

Η επιδίωξη αυτή είναι η μόνη που δεν χρειάζεται κάποια θεωρητική δικαιολόγηση, την οποία δεν μπορούμε να έχουμε. Η επιδίωξη της ευζωίας είναι έτσι κι αλλιώς η μόνη και η σταθερή επιδίωξη κάθε ανθρώπου που μένει στη ζωή. Και αν αρνηθεί τη ζωή και επιδιώξει να φύγει, το κάνει γιατί δεν μπορεί να επιτύχει την ευζωία.

Κι αφού η επιδίωξη της ευζωίας είναι η μόνη και η σταθερή επιδίωξη κάθε ανθρώπου έτσι κι αλλιώς, τι νόημα έχει η αποδοχή της ως σκοπού της ζωής; Η πρόταση μοιάζει να μη λέει τίποτε ιδιαίτερο, ακούγεται σχεδόν σαν ταυτολογία.

Η ιδιαίτερη σημασία της αποδοχής της ευζωίας ως σκοπού της ζωής

θα πρέπει να ιδωθεί σε αντιδιαστολή με τις επικρατούσες «στάσεις ζωής», δια των οποίων τίθεται ως σκοπός κάτι «ενδιάμεσο» για την ευζωία. Όπως, η κοινωνική αποδοχή και διάκριση, είτε η εύνοια του Θεού και η υπηρεσία υψηλών ηθικών επιταγών. Θα πρέπει να ιδωθεί σε αντιδιαστολή με τη ανάγκη υψηλών επιδόσεων σε γνώση, τέχνη, πλούτη, κοινωνική προσφορά, στην ανταποδοτική υποχρέωση σπουδαιότητας, αυτοθυσίας, ηρωισμού, ατέλειωτης δουλειάς και αυταπατών που διασκεδάζουν την οδύνη της ύπαρξής. Η πρόταση λέει να θέσουμε ως σκοπό της ζωής την κατάκτηση της ευζωίας, απλά, ως παιχνίδι.

Ως ένα εξαιρετικό παιχνίδι λεπτών ισορροπιών, μέτρων και πολλαπλών δεξιοτήτων, στο οποίο έχουμε την ευκαιρία να πάρουμε μέρος με το δικό μας μοναδικό και πρωτότυπο τρόπο. «Κατάλαβα νωρίς, με τρόπο, ότι ο κόσμος μας χτίζεται και γκρεμίζεται πάνω στο νευρικό μας σύστημα.»³⁵ σημειώνει ο Oliver Sacks. «Λίγο καταλάγιασμα της ζωικής έξαψης και του ζωικού ενστίκτου, λίγη απώλεια της ζωικής ανθεκτικότητας, λίγη ευερέθιστη αδυναμία και πτώση του κατωφλίου του πόνου, θα μας δείξουν ολοκάθαρα το σκουλήκι που βρίσκεται στην καρδιά όλων των συνηθισμένων μας πηγών χαράς...» Το άγχος και η κατάθλιψη οδηγούν σε ασθένειες και λειτουργικές εκτροπές, αλλά και το αντίθετο, οι ασθένειες και οι λειτουργικές εκτροπές μπορεί να οδηγήσουν σε άγχος και κατάθλιψη. Θα μπορούσε να είναι ένα παιχνίδι με δεδομένη σπουδαιότητα για το υποκείμενο η εξεύρεση των τρόπων που μπορεί να παρέμβει ώστε να έχει μερικό τουλάχιστον έλεγχο στη διακυβέρνηση του προσωπικού του «σκάφους».

Να αξιοποιήσουμε όσα ψήγματα ελευθερίας πιθανόν έχουμε και να παίξουμε με τον οργανισμό και την ψυχολογία μας, να χειριστούμε με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ευφυΐα τον εαυτό μας, έτσι ώστε να βιώσουμε την ομορφιά, τη χάρη και την ευεξία, κυρίως, αντί της ασχήμιας, του πόνου και της δυσφορίας. Αμφότερες οι καταστάσεις, ευεξίας και δυσφορίας, ανήκουν στις δυνατότητες του συστήματος. Αν δεν είμαστε απολύτως αυτόματα, ας προβούμε στους επωφελείς χειρισμούς που ευνοούν την ευεξία και περιορίζουν τη δυσφορία.

Μα μια τέτοια πρόταση κηρύσσει την εσωστρέφεια, την ενδο-

35. «The Mind's Eye»

σκόπηση, την απόσυρση, την εγωιστική, και αντικοινωνική τελικά συμπεριφορά, θα αντέτειναν οι κάθε λογής κοινωνιολογίζοντες και πολιτικοί. Όχι απαραίτητα είναι η απάντηση. Αν και θα αναφερθούμε διεξοδικά σε επιμέρους ζητήματα που τίθενται από αυτή τη σημαντική αντίρρηση παρακάτω, οφείλουμε και εδώ να σημειώσουμε λίγα πράγματα.

Οπωσδήποτε κανένας έμβιος οργανισμός δεν μπορεί να ζήσει ξεκομμένος από το περιβάλλον. Αν λειτουργούσε ως κλειστό σύστημα, θα αυξάνονταν η εντροπία του έως την εξάλειψη της ζωικής δομής του. Οι άνθρωποι, δεν είμαστε αναπόδραστα μέρος μόνο του φυσικού περιβάλλοντος, αλλά ακόμα και η ανθρώπινη ιδιότητά μας ερείδεται στη συμμετοχή μας σε κοινωνίες ανθρώπων. Αυτό βέβαια σημαίνει πως ο καθένας, έτσι κι αλλιώς μετέχει με τον τρόπο του στη φύση και στην κοινωνία. Ακόμα κι ένας ερημίτης, επιβαρύνοντας και κακοποιώντας σε ελάχιστο βαθμό το περιβάλλον και υποδεικνύοντας τον δικό του τρόπο ζωής στους άλλους ανθρώπους. Ας είμαστε ξεκάθαροι: οι κάθε λογής «κομματικοί» άνθρωποι που θέτουν ως σκοπό της ζωής τους την «κοινωνική προσφορά», που δεν είναι τάχα εγωιστές και αυτοθυσιάζονται για το κοινό καλό, μη εξαιρουμένων των «αφροσιωμένων» επιστημόνων, συνήθως δεν είναι παρά άτομα που δια της κοινωνικής τους δράσης «σώζουν την ψυχή τους», αποκτούν νόημα στη δική τους ζωή. Πασχίζουν δηλαδή για την προσωπική τους ευζωία, αλλά πλαγίως και «παρεμπιπτόντως». Ο Θεόδωρος Αγγελόπουλος, του οποίου είδα μια συνέντευξη που προβλήθηκε λόγω του τραγικού του θανάτου σε τροχαίο περιστατικό, πριν λίγες μέρες (24.1.2012), σε ερώτηση για το λόγο που σκηνοθετεί, είπε πως απλά, αυτός είναι ο τρόπος ύπαρξής του. Με την πρόταση αυτή ο μεγάλος σκηνοθέτης έδειξε σε πόσο μεγάλο αυτεπιγνωσιακό βάθος μπορούσε να φτάσει η σκέψη του, προσπερνώντας πάρα πολλούς άλλους «ήρωες» της επιστήμης και της πολιτικής, που δεν κατάφεραν ποτέ να κατανοήσουν πως ό,τι κάνουν είναι πρωτίστως ο τρόπος τους για να υπάρξουν.

Σε κάθε περίπτωση, η κοινωνική δραστηριότητα απαιτεί από το άτομο να υπάρξει για να δρα, και η ύπαρξη αυτή έτσι κι αλλιώς περνάει μέσα από κάποια διευθέτηση εαυτού. Οι «πολιτικοί» όμως, τελώντας

υπό το κράτος των αυτοματισμών που τους δόθηκαν, εφόσον αρνούνται την «εσωστρέφεια» και είναι απασχολημένοι να «σώσουν» τον κόσμο, πολύ συχνά μετέχουν στις κοινωνίες με ένα «απαίδευτο» εαυτό. *«Είμαι πολύ καχύποπτος απέναντι σε αυτούς που θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο. Και όταν βλέπω κάποιον που θέλει να το κάνει αναρωτιέμαι τον λόγο και επίσης γιατί δεν έχει αλλάξει τον εαυτό του ακόμη. Ιδίως εδώ στην αμερικανική πολιτική υπάρχουν διάφοροι που μιλάνε για «αλλαγή» ενώ η προσωπική τους ζωή είναι τόσο άθλια, ώστε δεν έχουν κανένα δικαίωμα να λένε ότι θέλουν να αλλάξουν οτιδήποτε.»*³⁶

Από προσωπικής άποψης, μπορεί να είναι καλό τέχνασμα να «σώσει» κανείς τον κόσμο χωρίς να αγγίζει τον εαυτό του. Από κοινωνικής άποψης όμως δεν είναι. Όλοι πια αποδέχονται ότι τα μεγαλύτερα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας γίνονται στο όνομα του καλού και η συνεισφορά προβληματικών προσωπικοτήτων στο κακό, όχι μόνο όπως ο Χίτλερ ή ο Στάλιν, αλλά και μύριων όσων γύρω μας, είναι αναμφίβολη. Άνθρωποι που νομίζοντας πως έχουν την αλήθεια στο τσεπάκι τους, προσπαθούν παθιασμένα να την επιβάλλουν. *«Ο μόνος τρόπος για να ζει και να πεθαίνει κανείς σαν άνθρωπος είναι να ζει και να πεθαίνει για ένα ιδανικό»* επαναλαμβάνει ο μονοδιάστατος πολιτικός άνθρωπος. Ε λοιπόν, όχι. Ποιο είναι το ιδανικό που οφείλει να υπηρετηθεί, από πού προκύπτει; Η κοινωνία δεν χρειάζεται την αυτοθυσία κανενός χοντράνθρωπου που ουρλιάζει σε δεκάδες μικρόφωνα αλλά δεν διαθέτει καθόλου αυτιά. Η εξωστρέφειά του μας ξεκουφαίνει. Είτε είναι τρομοκράτης, είτε είναι «ιδεολόγος», είτε είναι «ταλιμπάν», θα ήταν πολύ καλύτερα αν δεν αναλάμβανε το έργο της σωτηρίας των άλλων, αλλά να φρόντιζε περισσότερο για την προσωπική του καλύτερη κατάσταση. Έτσι να προσφέρει στους άλλους έναν πιο θετικό εαυτό, μέσω των διαπροσωπικών του σχέσεων και η κοινωνική του δράση να είναι βαθύτερη, ουσιαστικότερη, πιο μελετημένη και λιγότερο στηριγμένη σε εντυπώσεις και χειραγωγούμενη.

Αυτό που προτείνουμε είναι να μην αποτρέψουμε τα μάτια, να αποδεχθούμε την πρόκληση της «διακυβέρνησης του προσωπικού μας σκάφους», κι όσον αφορά στον τρόπο και το βαθμό της συμμετοχής

36. Steven Pressfield

μας στα κοινά, αυτός ας ανακύψει στην πορεία. Χωρίς να αποκλείεται κανείς τρόπος, ούτε και αυτή ακόμα η επαγγελματική σχέση με την πολιτική. Αλλά ούτε κι μοναχισμός. Δεν επιβάλλεται κάποιος βαθμός συμμετοχής ως καθήκον, κάθε τρόπος έχει κοινωνικές συνέπειες και το άτομο που μαθαίνει να χειρίζεται το νευρικό του σύστημα, να μειώνει την οργή, να είναι υγιέστερο και να χαμογελά είναι πολύ πιο θετικό για την κοινωνία από τον άξεστο «ήρωα» που κυκλοφορεί σε μεγαλοδόσεις στις κοινωνίες μας κι έχει τεράστια ευθύνη για την κατάντια τους.

Μια άλλη αντίρρηση που δικαίως μπορεί να ανακύψει στην πρόταση που διατυπώσαμε είναι πως αν αυτή ήταν εφικτή, γιατί οι άνθρωποι δεν έχουν υιοθετήσει την παρεμφερή άποψη του Επίκουρου, για απευθείας επιδίωξη της ευτυχίας ως ψυχική αταραξία και νηφάλιο στοχασμό, που έχει διατυπωθεί εδώ και αιώνες και καταφεύγουν σε κάθε λογής τέχνασμα και αυταπάτη για να πορευτούν; Κι είναι αλήθεια. Υπάρχει κάτι που καθιστά την «πλαγίως» ή «παρεμπιπτόντως» επιδίωξη της ευζωίας πολύ πιο εφικτή από την στα ίσια αναζητήσή της. Ας το ονομάσουμε «πού πέφτουν οι προβολείς».

Πριν πολλά χρόνια καταπιάστηκα ανεπιτυχώς με τη λύση του «προβλήματος της σανίδας», όπως το είχα ονομάσει. Πρόκειται για το παράδοξο του ότι μπορούμε να προχωρήσουμε πολύ πιο εύκολα σε μια σανίδα πάνω στο έδαφος, από την ίδια σανίδα αν τοποθετηθεί σε ένα πολύ μεγάλο ύψος. Προφανώς, όταν η σανίδα βρίσκεται ψηλά, το να μην παραπατήσουμε είναι ζωτικής σημασίας, και γι αυτό η προσοχή και η προσπάθεια είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι αν είναι στο έδαφος. Πώς γίνεται όμως σε αυτή την περίπτωση η επίδοσή μας να είναι τραγικά χειρότερη; Καθένας μπορεί να περπατήσει εύκολα σε μια σανίδα πλάτους 30 cm στο έδαφος, αλλά ελάχιστοι μπορούν να το κάνουν αν η ίδια σανίδα τοποθετηθεί ώστε να συνδέει τις ταρατσες δυο πολυκατοικιών που απέχουν 5 μέτρα. Πιθανώς, στη δεύτερη περίπτωση, αν γύρω από τη σανίδα τοποθετηθεί ένα ζωγραφισμένο πάτωμα, η δυσκολία θα αίρονταν για κάποιον που θα αγνοούσε ότι η σανίδα δεν βρίσκεται στο έδαφος. Ανεξάρτητα από την ακριβή ερμηνεία του συγκεκριμένου φαινομένου, η αναλογία με το θέμα μας έγκειται στο η μεγάλη κι εναγώνια προσπάθεια επίτευξης ενός στόχου δεν είναι πάντα επωφελής.

Αυτό που έχει πολλαπλώς διαπιστωθεί, και έχουμε από την αρχή καταγράψει με αποφθέγματα, είναι πως η αναζήτηση της ευζωίας, ομοίως, δεν ευνοείται αν οι προβολείς είναι στραμμένοι πάνω στο υποκείμενο που πασχίζει να είναι καλά κάθε στιγμή. Γι αυτό ποικιλοτρόπως διαπιστώνεται πως η ευτυχία πετυχαίνεται μόνο «πλαγίως» και «παρεμπιπτόντως». Η προσπάθεια για ευζωία φαίνεται να δυσχεραίνεται αν το άτομο έχει κατά νου διαρκώς τη σκέψη: «τώρα είμαι καλά, μήπως δεν είμαι ευτυχισμένος;» όπως δυσχεραίνεται η βάδιση στη σανίδα από την ένταση της προσπάθειας να μην γίνει κάποιο στραβοπάτημα. Η δυστυχία και οι αυτοκτονίες αυξάνονται κατά τις γιορτές και σχόλες, όταν οι άνθρωποι έχουν κατά νου πως «οφείλουν» να περάσουν θαυμάσια.

Η πρόταση για άμεση κι όχι «παρεμπιπτόντως» ή «πλαγίως» επιδίωξη της ευζωίας δεν θα πρέπει με κανένα τρόπο να εννοηθεί ως παθιασμένη αναζήτηση ηδονής, να «περνάω καλά» κάθε στιγμή, δεν θα πρέπει με κανένα τρόπο να καταστεί «νεύρωση». Διατυπώνεται βασικά ως αντιδιαστολή στην «αλλήθωρη» επιδίωξη της ευζωίας. Δεν εννοείται ως υποχρέωση που πρέπει να διεκπεραιωθεί από ενός άλλου τύπου «επιτυχημένο» άτομο. Είναι πολύ πιθανόν ότι πράγματι η πρόταση του Επίκουρου έχει στρεβλωθεί και παρουσιαστεί χυδαία χωρίς να τονιστούν σημεία της όπως: *«Να επιδιώκεις όχι να είσαι ευτυχισμένος, αλλά να αποφεύγεις τη δυστυχία... Απόφευγε την απογοήτευση με το να αναμένεις λίγα και να στοχεύεις χαμηλά. Και πάνω απ' όλα, μην ταραξείσαι»* Όπως επίσης: *«Όταν λέμε ότι η ηδονή είναι ο σκοπός της ζωής, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων και εκείνες που βρίσκονται στην απόλαυση... αλλά την απαλλαγή από τον πόνο του σώματος και από την ταραχή του νου. Γιατί την ευχάριστη ζωή δεν την εξασφαλίζουν το πιστό και τα αδιάκοπα ξεφαντώματα... αλλά ο νηφάλιος στοχασμός... που απομακρύνει τις δοξασίες που δημιουργούν την πιο μεγάλη σύγχυση στο νου».*

Όταν προτείνουμε την επιδίωξη της ευζωίας ως το σκοπό της ατομικής ύπαρξης εννοούμε εν πολλοίς την επικούρεια αταραξία, το νηφάλιο στοχασμό και τις θετικές συγκινήσεις. Η αγωνία για ευζωία μοιάζει με την αγωνία από την πτώση από τη σανίδα, που αντί να βοηθάει δυσχεραίνει την απλή διεκπεραίωση. Οι προβολείς μας θαμπώνουν

όταν είναι στραμμένοι πάνω μας. Κι οι δυνατές κραυγές μάς ξεκουφαίνουν. Ας αναζητήσουμε την πραότητα που πρότεινε ο Επίκουρος, ως παύση των σημάτων κινδύνου, μεταξύ των οποίων και του κινδύνου από την έλλειψη ηδονής και καλοπέρασης. Ως τη «Σούκα» των ανατολικών, την κατάσταση εσωτερικής ικανοποίησης και ήρεμης χαράς, ως βαθιά αίσθηση γαλήνης και πληρότητας, που πηγάζει από έναν υγιή νου³⁷. Ως απεμπλοκή από την επιρροή των καταστροφικών συναισθημάτων, ως τη σοφία και ταπεινότητα του νου, που καταφέρνει να πειθαρχεί και δεν υποτάσσεται στα αρνητικά συναισθήματα. «*Το αληθινό μέτρο της νοητικής ανάπτυξης είναι το κατά πόσο καλά διαχειρίζεται κανείς τα συναισθήματα που τον ενοχλούν*» γράφει ο Daniel Goleman.

Δεν προτείνουμε την ανατολίτικη απραγία και ομφαλοσκόπηση, αλλά ούτε και συγκεκριμένους τρόπους, συνταγές δια των οποίων μπορεί να επιτευχθεί η ευζωία. Η πρόκληση για το άτομο θεωρούμε πως είναι να μετέχει στη ζωή με τρόπους προσωπικούς, ιδιαίτερους, ως λεπτό παιχνίδι μέτρων και ισορροπιών, από τα οποία θα αναδύεται μια θετική τελικά αίσθηση για το ίδιο και τους άλλους. Όχι μόνο οι διαφορετικοί άνθρωποι έχουν κάθε λόγο να επιλέγουν διαφορετικούς δρόμους αλλά και ο ίδιος άνθρωπος σε διαφορετικές στιγμές και περιστάσεις. Αν απαλλαγούμε από τις δογματικές θεωρήσεις, που υποτίθεται πως ξέρουν ποιο είναι το όντως σημαντικό, δεν έχουμε κανένα λόγο ομογενοποίησης. Μπορούμε να τα αποδεχθούμε όλα: προσφορά, αφοσίωση, επίτευξη, έρευνα, καλλιτεχνική δημιουργία, σωματική επίδοση, βιωματική εμπειρία, ένταση και ηρεμία. Μπορούν όλα να είναι υπέροχα, αλλά και κόλαφος ψυχής. Ανάλογα από το αν επιτελούνται από άτομο που του πάνε οι δράσεις αυτές ή όχι, ανάλογα με το αν επιτελούνται ως ενδιαφέρον παιχνίδι ή τρομερές εξετάσεις επίδοσης.

Τα παραπάνω υποδεικνύουν πως η πρόταση που διατυπώνουμε δεν διεκδικεί δάφνες φιλοσοφικής θέσης, καθολικού κανόνα κι ακόμα περισσότερο ηθικής επιταγής. Είναι μια άποψη πιο κοντά στην «αναίτια ευδαιμονία» του γάιδαρου του Ζαχαρία Παπαντωνίου παρά στον ωφελιμισμό των άγγλων φιλοσόφων. Μια πρόταση που λέει: έχεις το δικαίωμα να πάρεις ελαφριά τη ζωή και να περάσεις όμορφα σε αυτό

37. Δες Goleman Daniel «Καταστροφικά συναισθήματα»

το παιχνίδι. Αντιθέτως, η πρόταση αυτή, πιθανώς, δεν έχει την ίδια αξία για εκείνους που στη ζωή τους αναζητούν μόνο την προσωπική τους ικανοποίηση, ηδονή και κατανάλωση. Γι αυτούς η επισήμανση πως κι ο Άλλος άνθρωπος έχει δικαίωμα στην ευζωία επίσης, έχει μάλλον μεγαλύτερη αξία. Πάντως, ακόμα και γι αυτούς, η πρόταση να μην παίρνουν τόσο σοβαρά τον εαυτό τους και την προσωπική τους επιτυχία είναι μάλλον χρήσιμη.

Δια της πρότασης που διατυπώνουμε, ο υπαρξιακός μας σκοπός συνίσταται στο να χειριστούμε με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία τη βιολογική, κοινωνική και νοητική μας υπόσταση, έτσι ώστε το πέρασμά μας από τη ζωή να αποτελεί μια αρμονία αντί μια αλγεινή διεκπεραίωση. Με αυτό τον τρόπο η σημαντικότερη επινόηση του καθένα, είναι ο ίδιος του ο εαυτός. Ως εντρύφηση στην τέχνη του μέτρου και των ισορροπιών, ως βιολιστή στη στέγη που καταφέρνει να παίξει ένα υπέροχο σκοπό, διατηρώντας την ισορροπία του.

Αναγνωρίζοντας ως σκοπό της ατομικής ύπαρξης την ευζωία, αποδεχόμαστε ως θεμιτή την αναζήτηση και βίωση της ομορφιάς που μπορεί να ξεπηδήσει από οπουδήποτε. Ως ανάδειξη της μαγείας και της ομορφιάς που κρύβουν τα πάντα και το «ασήμαντο», η σωματική και η πνευματική δράση, η δημιουργία και η απραγία, η μέθεξη και η μοναξιά, η νοητική τακτοποίηση και η αποδοχή της αταξίας, η προσπάθεια ελέγχου και η παραίτηση, η αποδοχή της αέναης μεταβολής των μορφών, της ευτυχούς ελαφρότητας του Είναι, της ελπίδας που δεν καθίσταται αγωνιώδης προσδοκία.

Η πραγματικότητα, όντας απέραντα πολύπλοκη και ανοιχτή στα ενδεχόμενα, είναι αφ' εαυτού της μαγική. Μαγικές είναι π.χ. οι μετατροπές των πραγμάτων σε κάτι άλλο μπρος στα μάτια μας. Η εκπομπή φωτονίου από το άλμα του ηλεκτρονίου στο άτομο, η δημιουργία ενός ζώντος πλάσματος με αμέτρητα διαφορετικά κύτταρα -όλα προερχόμενα από ένα αρχικό, η προθετικότητα των εμβίων, η σχέση του υλικού με το πνευματικό, η πολυπλοκότητα του εσωτερικού μας κόσμου και άπειρα άλλα. Πριν λίγες μέρες έστησα ένα πείραμα για να δείξω την περίθλαση του φωτός στους μαθητές. Το φαινόμενο είναι μαγικό από μόνο του, αλλά ένα άλλο πιο μαγικό φαι-

νόμενο έλαβε χώρα, απρόσμενα. Μέσα από τις κεντρικές τρύπες που έχουν τα συνηθισμένα ξυραφάκια, από τα οποία είχα βάλει δύο δίπλα-δίπλα για να σχηματίσω σχισμή, το φως από ένα προβολέα λευκού φωτός αντί να πάει σε δυο δέσμες, δεξιά και αριστερά, ενίσχυε την κεντρική εικόνα. Κλείνοντας τις σπές ή τη σχισμή αποδυναμώνουμε μόνο την μια κεντρική εικόνα. Ακόμα δεν ξέρω την ερμηνεία του φαινομένου. Φυσικά, δεν είναι μόνο στα πειράματα μαγικό το φως. Είναι στα χρώματα που εμείς βλέπουμε και στα συναισθήματα που μας προκαλούν. Η μαγεία είναι παντού γύρω μας. Το μείζον ζητούμενο είναι το υποκείμενο που είναι ικανό να τη βιώνει ως τέτοια. Το υποκείμενο που αναγνωρίζει ότι αγνοεί πολλά, δεν πανικοβάλλεται και είναι ικανό να νιώθει πως ζει σε έναν πολύ ενδιαφέροντα κόσμο. Αυτό το υποκείμενο δεν υφίσταται. Δεν είμαστε εμείς. Αν θέλουμε να υπάρξει, πρέπει να το δημιουργήσουμε. Τροποποιώντας τους προσωπικούς μας αυτοματισμούς, αργά και με υπομονή.

Ένας ακόμα λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι, ιστορικά, προτίμησαν τις απλοϊκές αυταπάτες από την πρόταση του Επικούρου, πιθανώς να είναι κι ο παρακάτω: μια πρόταση η οποία θέτει ως άμεσο σκοπό της ζωής την ευζωία δεν διαθέτει την αυτοϋπερβατική διάσταση που οι άνθρωποι φαίνεται ότι χρειαζόμαστε. Σήμερα όμως, ίσως μπορούμε να δώσουμε αυτή τη διάσταση, με δύο τρόπους: α. φροντίζοντας για την ευζωία και άλλων ανθρώπων και δια της μέθεξης με τους συνανθρώπους μας και β. θεωρώντας ως πιθανή την εκδοχή ενός αγνώστου υπερβατικού νοήματος στην προσωπική ευδαιμονία. Θα αναφερθούμε εκτενώς στο α. παρακάτω. Εδώ, θα παρουσιάσουμε τι εννοούμε με το β.

Η σύγχρονη φυσική κυρίως, σήμερα, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εποχή στο παρελθόν, μας παρέχει τη δυνατότητα να φανταζόμαστε πως κάθε φορά που μια ανθρώπινη ύπαρξη είναι ευτυχισμένη, κάτι όμορφο συμβαίνει στο συγκεκριμένο χωροχρονικό σημείο, που έχει θετικές επιπτώσεις σε ολόκληρο το Σύμπαν. Μας επιτρέπει να δεχθούμε πως λαμβάνει χώρα μια «Συμπαντική Ευδαιμονία». Αντίστοιχα, μπορούμε, να φανταζόμαστε πως το να είναι ένας άνθρωπος δυστυχισμένος, συνιστά μια τοπική ανωμαλία με αρνητικές επιπτώσεις για όλο το Σύμπαν.

Η άποψη ότι η ατομική ευδαιμονία μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις στο Σύμπαν, ενώ η δυστυχία, αρνητικές, είναι μια μη επιστημονική πρόταση, η οποία φυσικά δεν μπορεί να διαψευσθεί. Είναι μια αυθαίρετη, βολική υπόθεση, την οποία μπορούμε να κάνουμε μόνο γιατί έχουμε το προνόμιο να ζούμε σε μια εποχή ανοικτή στα ενδεχόμενα. Η σύγχρονη φυσική μιλάει για σωματίδια-κόμπους του χωρόχρονου και κυματο-σωματιδιακά φαντάσματα, που υποβιβάζουν την υλική υπόσταση σε μια αφηρημένη κατάσταση³⁸, για κβαντική διαπλοκή δια της οποίας μπορεί να σχετίζονται τα πάντα αφού κάποια στιγμή υπήρξαν ενωμένα, για ολογραφικό σύμπαν. Τι θα πείραζε αν θεωρήσουμε ότι η ατομική ευτυχία, στο Συνειδητό Πνευματικό Πεδίο που εικάζει ο νευροεπιστήμονας Libet, στα πλαίσια της κβαντικής διαπλοκής ή μιας άγνωστης έως τώρα αλληλεπίδρασης, έχει ως συνέπεια κάποιου είδους καθολική «Συμπαντική ευδαιμονία»;

Σε τελευταία ανάλυση, την αίσθηση αυτή της «Συμπαντικής Ευδαιμονίας» είμαι σίγουρος πως νιώθουν με τον τρόπο τους, όλοι εκείνοι οι άνθρωποι που πασχίζουν να κάνουν τους άλλους ευτυχισμένους και αγαλλιάζει η ψυχή τους μπροστά στο χαμόγελο ενός παιδιού, ενός ηλικιωμένου ή ακόμα το κούνημα της ουράς ενός ζώου που βοήθησαν. Εξάλλου, θα μπορούσαμε να δεχθούμε τόση αλήθεια στη «Συμπαντική Ευδαιμονία» που προκύπτει από την ευδαιμονία της ψυχής ενός ατόμου, όση δεχόμαστε και σε ένα πίνακα ζωγραφικής. Γνωρίζοντας πόσο καθοριστική είναι η εντύπωση που αποκομίζουμε από τα πράγματα, είναι μάλλον σοφό να χειριζόμαστε τη διάθεσή μας βάζοντας στους άχαρους τοίχους όμορφους πίνακες.

Η υπερβατική εικόνα της «Συμπαντικής Ευδαιμονίας» δεν προτείνεται ως μια νέας μορφής αυταπάτη, για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος είναι γιατί δεν είναι απαραίτητη για τη θεμελίωση της υπαρξιακής πρότασης για προσωπική ευζωία. Ο άλλος είναι πως δεν πρόκειται για μια νέα επινοημένη «βέβαιη» πίστη. Είναι μόνο μια όμορφη εικόνα στον τοίχο του μυαλού μας. Κι είναι τόσο πιθανό να είναι αληθινή, όσο μπορεί να είναι αληθινό, να υπάρχει κάπου στον κόσμο, ένα τοπίο παρόμοιο με αυτό που ζωγράφισε δια της φαντασίας του

38. Λιγομενίδης Πάνος Α., Η φλούδα του βερίκοκου

ο καλλιτέχνης. Όπως μπορεί να αγαλλιάζει η ψυχή μας βλέποντας το τοπίο, έτσι μπορούμε να δεχθούμε την αίσθηση της «Συμπαντικής Ευδαιμονίας», χωρίς να αγωνιούμε για την «αλήθεια» της. Η όμορφη αναπαράσταση είναι αναμφίβολα αλήθεια -ο καμβάς, ο πίνακας, τα χρώματα από τη μια, η βιωματική εμπειρία από την άλλη. Έτσι κι αλλιώς, η ανάδειξη της αναπαριστώμενης ομορφιάς εναπόκειται στον παρατηρητή, σε κάθε περίπτωση. Αυτό θα μπορούσαμε να κάνουμε. Να βιώσουμε την ομορφιά από την ευτυχία μιας ανθρώπινης ψυχής ως «Συμπαντική Ευδαιμονία» κι όχι να πιστέψουμε σε ένα άλλο μεταφυσικό δόγμα.

Και τι θα κάνουμε με τον πόνο, τον φόβο, την κακοτυχία, την συμφορά, τη δυσφορία, την κατάθλιψη και τη δυστυχία που ταλανίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη; Θα τα εξαφανίσουμε με κανένα μαγικό διάταγμα ή αποστρέφοντας την όρασή μας από τη «Συμπαντική Κακοδαιμονία»;

Δεν υπάρχει κανενός είδους επαναστατικό γιουρούσι ή μεταρρυθμιστική πορεία που μπορεί να εξαφανίσει τα κοινωνικά ή τα προσωπικά προβλήματα. Τα δόγματα πως όλα στη φύση συνωμοτούν για το καλό και όλα εν σοφία είναι φτιαγμένα, πως κανείς μπορεί να επιτύχει τα πάντα -αρκεί να το θέλει πολύ, είναι μάλλον γελοία και χαζοχαρούμενα. Η εμπειρία δείχνει πως η ζωή μπορεί να είναι πολύ δύσκολη, πικρή και γεμάτη πόνο. Ωστόσο, όπως αναφέραμε στην παράγραφο για τη λυτρωτική ελαφρότητα του Εγώ, καμιά εκδοχή μπορεί να μην είναι τόσο τρομερή, ενώ η έρευνα επί της φυσιολογίας του πόνου έχει δείξει πως οι άνθρωποι μπορεί να βιώνουν το ίδιο αλγεινό ερέθισμα εξαιρετικά διαφορετικά. Το ζητούμενο είναι να ασκηθούμε ποικιλοτρόπως να πονάμε λίγο, να φοβόμαστε λίγο, να αγωνιούμε λίγο, να δυσφορούμε λίγο. Να επιτρέψουμε στον εαυτό μας να χαιρόμαστε πολύ, να είμαστε ανοιχτοί στην ομορφιά, τη μαγεία και το μυστήριο. Η ελαφρότητα μας δίνει τη δυνατότητα να θεωρούμε πως το διακύβευμα, ακόμα και του προσωπικού χαμού, είναι μικρό, και η αβεβαιότητα κάνει πιθανό το εξαιρετικό. Ας κρεμάσουμε τον πίνακα στον τοίχο της ζωής μας, έτσι ώστε να βλέπουμε τη ζωγραφισμένη κι όχι την πίσω μεριά του.

Η επινόηση της ευτυχίας

Η αφετηρία της άποψης για τη ζωή ως ένα λεπτό παιχνίδι ισορροπιών σε έναν κόσμο ανοιχτό σε θαυμαστά και «μαγικά» ενδεχόμενα, ως «μέτρον άριστον» και θεϊκή έκσταση, βρίσκεται στη αρχαία ελληνική σκέψη. Αναφερθήκαμε παραπάνω στον Επίκουρο. Στο σημείο αυτό, προκειμένου να αποφύγω τη διολίσθηση στην προγονολατρεία, μου είναι βολικό να καταφύγω στα γραπτά μιας Ευρωπαϊάς διανοουμένης.

Κατά την Martine Meheut «Η επινόηση της ευτυχίας», που είναι κι ο τίτλος του βιβλίου απ' όπου παραθέτουμε τα αποσπάσματα, έγινε από τους αρχαίους Έλληνες:

«Ο άνθρωπος δεν είναι θεϊκός, η φροντίδα όμως της ψυχής του παρέχει τη δυνατότητα να συνδεθεί με το θεϊκό χάρη στο εκστατικό του βλέμμα»

«Η υπέρβαση της χρονικότητας δεν απαρνείται, δεν αποκαθαίρει, δεν περιφρονεί ούτε δραπετεύει από την πραγματικότητα. Αντίθετα, δηλώνει μια υπεραφθονία του ζην, μια απέραντη διάθεση για ζωή. Έτσι προκύπτει και ο όρος «έκσταση». Ο Έλληνας αγαπάει τη ζωή, τις γιορτές, τον έρωτα, τη δόξα. Δεν δέχεται παθητικά την πραγματικότητα, αλλά δίνει στο παρόν μια γεύση αθανασίας. Αντιλαμβάνεται έτσι ότι ο κόσμος δεν υπακούει ολότελα στην αναγκαιότητα, ότι δεν είναι ούτε χάος ούτε πλήρης τάξη, ότι υπάρχει τρόπος να συμφιλιωθεί και να εξοικειωθεί μαζί του, ακόμη και να ασκήσει πάνω του μαγική δύναμη, γιατί είναι ένας κόσμος ενδεχομένων, και, κατά συνέπεια, μπορεί να γίνει διαφορετικός. Ο κόσμος παρουσιάζεται απροσδιόριστος και ανολοκλήρωτος: οι δυνατότητες είναι ανοικτές...»

«Δεν στοχεύει στην τελειοποίηση (ο Έλληνας), αλλά αναζητεί την ευτυχία μέσω του άριστου βίου πράττοντας με μέτρο και ετοιμότητα, τηρώντας τη φροντίδα ανάμεσα στην ισορροπία της ψυχής και τον τρόπο με τον οποίο δέχεται την πραγματικότητα, την οποία μεταμορφώνει για να την κάνει αντάξια της ανθρώπινης υπόστασής του μέσα στην πόλη. Η ευτυχία από αυτή την σκοπιά είναι μια επίγεια ευτυχία, μια ευτυχία προσιτή στον άνθρωπο που ζει στον παρόντα χρόνο.»

Παραθέτει δε κι ένα απόσπασμα του *Jan Patocka*:

«Τι είναι λοιπόν η φροντίδα της ψυχής; Όλοι οι Έλληνες φιλόσοφοι, τόσο οι υποστηρικτές της αθανασίας της ψυχής όσο και εκείνοι που πιστεύουν πως η ψυχή είναι θνητή και φθαρτή, διατείνονται ότι πρέπει να φροντίζουμε την ψυχή, ότι η φροντίδα της ψυχής μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο, παρά τον σύντομο και πεπερασμένο βίο του, σε μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη των θεών...».

Το «θεώρημα»: ευζωία για όλους

Θα μπορούσαμε να θέσουμε ως θεώρημα, που μπορούμε να «αποδείξουμε», στη βάση του διατυπωθέντος αξιώματος³⁹, ότι η προσωπική ευζωία ως σκοπός της ύπαρξης αναφέρεται στον κάθε άνθρωπο κι όχι μόνο στο πρώτο πρόσωπο, το ατομικό Εγώ. Διότι το θεώρημα αυτό, «ευζωία για όλους», δεν προκύπτει το ίδιο αυθόρμητα και φυσικά, όπως η επιδίωξη της ευζωίας για το πρώτο πρόσωπο.

Ένα πρώτο επιχείρημα υποστήριξης του θεωρήματος «ευζωία για όλους», είναι: αν η επιδίωξη της προσωπικής ευζωίας είναι δικαίωμα μου (Εγώ), θα πρέπει να είναι δικαίωμα κάθε άλλου Εγώ, δηλαδή και του Άλλου. Το δεύτερο επιχείρημα είναι ότι οι άνθρωποι είμαστε με πολλούς τρόπους «συνδεδεμένοι», έτσι που η ευζωία του ενός να έχει άμεση ή έμμεση σχέση με την ευζωία των άλλων. Αυτό σημαίνει απλά, πως είναι προς το συμφέρον μας, σε τελευταία ανάλυση, η ευζωία των άλλων. Επειδή το θέμα έχει πολλές διαστάσεις θα το συζητήσουμε ειδικά και αναλυτικότερα, παρακάτω. Προς το παρόν, ας δούμε τα ενάντια επιχειρήματα.

39. Γνωρίζουμε, από τα μαθηματικά, πώς κάθε εννοιολογικό σύστημα μπορεί να οικοδομηθεί πάνω σε ορισμένες αρχικές παραδοχές, τα αξιώματα. Τα αξιώματα είναι οι προτάσεις επί των οποίων στηρίζεται η απόδειξη όλων των άλλων προτάσεων, αλλά τα ίδια δεν είναι δυνατό να αποδειχθούν και γίνονται αυθαιρέτως αποδεκτά. Μια υπαρξιακή θεωρία είναι κι αυτή ένα εννοιολογικό σύστημα που ρητά ή σιωπηλά στηρίζεται σε ένα ή περισσότερα αξιώματα. Τα κύρια αξιώματα επί των οποίων στηρίζονται οι κύριες υπαρξιακές θεωρίες είναι: α. υπάρχει μια αγαθή ταξίθετρια Θεϊκή οντότητα, τις βουλές της οποίας οφείλουμε να υπηρετούμε, είτε β. η διατήρηση της ζωής και του πλανήτη που την φιλοξενεί είναι η υπέρτατη αξία, είτε γ. η Γνώση, η ανακάλυψη των μυστηρίων της φύσης, η αυτοπαρατήρηση της φύσης δια του Ανθρώπου, είναι ο μέγιστος σκοπός της Ανθρωπότητας, είτε δ. δεν υπάρχει τίποτε σημαντικό και καλό είναι να αποστρέφουμε τα μάτια από το έρεβος, δια της ηδονοθηρίας ή εργασιοθεραπείας. Στην παρούσα εργασία ως αξίωμα τέθηκε το δικαίωμα της ατομικής ευτυχίας.

Οι αντιρρήσεις στην πρόταση «ευζωία για όλους» που θα μπορούσαν να τεθούν ρητώς, ή εμφανίζονται αρρήτως ως πρακτικές, είναι: 1. όποιος είναι αδύναμος, προβληματικός, δεν μπορεί να προσαρμόζεται και να παράγει, ας έχει από τη ζωή ό, τι του αναλογεί -όπως γίνεται στη φύση, κι όχι να υποστηρίζεται και 2. η ευζωία «μου» είναι συχνά σε αντίθεση με την ευζωία του άλλου, η ευζωία των μελών της «ομάδας» στην οποία ανήκω είναι σε αντίθεση με την ευζωία των μελών της άλλης ομάδας κι εγώ δεν μπορεί παρά να υπερασπίζω τα ίδια οφέλη.

Δεν θα επιχειρήσουμε να ανασκευάσουμε εξαντλητικά τα επιχειρήματα του «κοινωνικού δαρβινισμού» που πρεσβεύει πως ο ανταγωνιστικότερος, ο πιο δυνατός, ο καλύτερα προσαρμοσμένος ή προσαρμοζόμενος, έχει δικαίωμα στη ζωή, στην ευτυχία και στην τεκνοποίηση, ο δε αδύναμος, αν δεν «ρίπτεται στον Καιάδα», τουλάχιστον να μην πριμοδοτείται κοινωνικά. Εκτός του ότι δεν στοχεύουμε σε εξαντλητική διαπραγμάτευση των θεμάτων που θίγουμε, τα σχετικά θέματα είναι ευρέως συζητημένα. Επίσης, θεωρούμε, πως τόσο οι υπέρ, όσο και οι κατά αυτού απόψεις κρύβουν πίσω τους ιδεολογίες και διαφόρων ειδών φορτίσεις. Προσωπικά, κάθε άλλο παρά απαλλαγμένος νιώθω από φορτίσεις και προτιμώ συγκινησιακά τη συμπαράσταση και την καλοσύνη, από το ρατσισμό, την επιβολή, την επικράτηση, την κυριαρχία, την αδιαφορία και το μίσος. Οι άνθρωποι έχουμε ίδιο όφελος, και μόνο από τη λειτουργία των «κατοπτρικών μας νευρώνων», να προτιμάμε τη γελαστή μορφή ενός παιδιού με σύνδρομο Down, από τη δυστυχισμένη όψη ακόμα και του «εχθρού»⁴⁰. Σε όποια γωνιά του πλανήτη κι αν βρίσκεται, η δυστυχία μας ακουμπάει, είτε ως εικόνα της τηλεόρασης είτε ως προσπάθεια του εξαθλιωμένου που προσπαθεί να ζήσει. Δεν υπάρχει γυάλα να μπει κανείς για να κρατήσει τη δυστυχία και το μετανάστη απ' έξω. Κι είναι αναμφίβολα καλύτερα να νιώθει κανείς στην ίδια βάρκα με όλες τις άλλες ανθρώπινες ψυχές στο ταξίδι της ζωής που έχουμε ριχτεί, παρά πως τα κατάφερε να είναι ο ίδιος στη βάρκα, ενώ γύρω του οι άλλοι πνίγονται.

40. Αν και η χαιρεκακία, η χαρά δηλαδή από τη δυστυχία του εχθρού, λογίζεται στα θετικά συναισθήματα κι όχι στα αρνητικά, είναι εύκολο να δείξει κανείς πως η δυστυχία του Άλλου εμπλέκει πάντα και αρνητικά συναισθήματα, όχι μόνο από την «κατοπτρική» βίωση της δυστυχίας του αλλά και από τους φόβους που αναπόδραστα εγείρει.

Επειδή όμως στις μέρες μας η ρίψη των ανήμπορων στον Καιάδα δεν υποστηρίζεται ανοιχτά από κανένα, έχει μεγαλύτερη σημασία ο προβληματισμός για τον ανταγωνισμό, ως εναντίωση προς τον Άλλον. Η ανταγωνιστικότητα εκτός από επιβεβλημένη από τη φύση, εξυμνείται ως μέγιστη κοινωνική και κυρίως οικονομική αρετή, ιδιαίτερα στις δυτικές κοινωνίες. Αν το άτομο υποχρεώνεται από φύση και κοινωνία να αντιπαλεύει τον Άλλον άνθρωπο, να επιδιώκει τη δική του ευζωία ενάντια στην ευζωία του άλλου, ποιο νόημα έχει το «ευζωία για όλους» στην πράξη;

Υπάρχουν, πράγματι, αρκετά δεδομένα που δείχνουν πως ο ανταγωνισμός είναι στοιχείο της ίδιας μας της φύσης. Δεν είναι καθόλου πρόχειρη ή αμελητέα η άποψη των βιολόγων που ισχυρίζονται πως μόνο ο εγωισμός μπορεί να είναι «εξελικτικά σταθερή στρατηγική», εφόσον τα αλτρουιστικά όντα ίσως θα εξαφανίζονταν σύντομα από οποιοδήποτε εγωιστικό ον που θα γεννιόταν ανάμεσά τους, θα τα εκμεταλλεύονταν, θα ευημερούσε και θα διέδιδε τα δικά του γονίδια και εγωιστικές συμπεριφορές. Ο Konrad Lorenz, με την πολύ σημαντική δουλειά του για την επιθετικότητα, έχει δείξει πως αυτή είναι εν πολλοίς έμφυτη, σε ανθρώπους και ζώα και πως πρέπει να εκδηλώνεται και να εκφράζεται. Πως δεν μπορεί να καταπνιγεί και να κατασιγαστεί επειδή έτσι το θέλουμε. Οι σύγχρονες έρευνες, κυρίως οι σχετιζόμενες με το ρόλο των ανδρογόνων ορμονών δικαιώνουν σε σημαντικό βαθμό και οπωσδήποτε δεν καταρρίπτουν τις απόψεις του Lorenz. Υπάρχει ένα πλήθος ερευνητικών δεδομένων που δείχνουν πως άνθρωποι και ζώα έχουν έμφυτη τάση για επιθετικότητα και ανταγωνισμό. Μήπως λοιπόν αυτός είναι αναπόφευκτος, ένα στοιχείο της ίδιας μας της φύσης, στο οποίο δεν έχει κανένα νόημα να εναντιωνόμαστε; Η απάντηση είναι μερικώς μόνο καταφατική και με πολλές υποσημειώσεις.

Κατ' αρχάς, δεν μπορεί να μην σημειωθεί η πολύ ισχυρή αντίθετη άποψη⁴¹, που θεωρεί πως ο ανταγωνισμός στην φύση έχει υπερτονιστεί ενώ η συνεργασία μεταξύ των εμβίων όντων έχει υποτιμηθεί. Οι βιολόγοι υποστηρικτές της άποψης αυτής βλέπουν ως πολύ σημαντικότερη για τη ζωή την συνεργασία και αλληλεξάρτηση των οργανισμών από τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

41. Δες π.χ. τις εργασίες των James Ephraim Lovelock και Lynn Margulis

Οπωσδήποτε, στα πλαίσια της παρούσης εργασίας είναι αδύνατο να παραθέσουμε το σύνολο των σχετικών επιχειρημάτων. Για άλλη μια φορά όμως, μπορούμε να παρακάμψουμε τη διαμάχη, για τον εξής απλό λόγο: ό,τι κι αν συμβαίνει στη φύση δεν είμαστε υποχρεωμένοι να το αποδεχθούμε ως κανόνα της ατομικής ή κοινωνικής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Έχουμε με αρκετές ευκαιρίες σημειώσει πως ο άνθρωπος δεν είναι μόνο βιολογικό όν. Ως νοήμον ζώο έχει τη δυνατότητα, όσο και το δικαίωμα να βάζει νέα δεδομένα στο παιχνίδι της βιολογίας κι όχι μόνο να το ακολουθεί. Δεν υιοθετούμε τον κανιβαλισμό, το δίκιο του ισχυροτέρου, τη σεξουαλική πράξη μόνο για τεκνοποίηση και το αράδιασμα όσων περισσότερων απογόνων, επειδή διαπιστώνουμε πως έτσι κάνουν τα ζώα. Ο ανταγωνισμός και η επιθετικότητα, όσο και ο συνεργατισμός, φαίνεται πως υπάρχουν στην βιολογική μας φύση, κι ίσως δεν χρειάζεται να αποφανθούμε για το ποιο είναι ισχυρότερο. Έχουμε κάθε δικαίωμα να κρίνουμε τι συνεισφέρει στην ατομική ευζωία και την κοινωνική ευημερία και αναλόγως να υμνούμε, να τονίζουμε και να επιδιώκουμε, είτε να επικρίνουμε και να αδυνατίζουμε ακόμα και στοιχεία που ενυπάρχουν στην ίδια μας τη φύση. Αυτό εξάλλου αποτελεί την ουσία του αιτήματος να πάμε πέρα από το βιολογικό αυτόματο.

Ο ίδιος ο Lorenz πρέσβευε, κι οι σύγχρονες έρευνες για το ρόλο των ορμονών επί της συμπεριφοράς, έχουν δείξει, πως οι άνθρωποι δεν είμαστε αναπόδραστα καταδικασμένοι σε επιθετική συμπεριφορά. Μας είναι σήμερα καθαρό, πως είναι διαφορετική η συμπεριφορά του άνδρα που έχει τον πολιτισμό και την άποψη ότι δεν δικαιούται να ασκεί σωματική βία στη γυναίκα ή τον πιο αδύναμο, από εκείνον που δεν έχει δουλέψει με αυτού του είδους τις ιδέες, παρότι μπορεί να έχουν τις ίδιες εκκρίσεις τεστοστερόνης. Αν έχει δίκιο ο Lorenz και η επιθετικότητα πρέπει να «εκτονώνεται», υπάρχουν πάρα πολλοί πολιτισμένοι τρόποι να γίνεται αυτό, όπως τα σπορ και τα ανταγωνιστικά παιχνίδια. Κάτι ανάλογο δεν κάνουμε εξάλλου, όταν τρέχουμε «άσκοπα» στα γυμναστήρια, στα πάρκα και στα στάδια, προκειμένου να «εκτονώσουμε» την ανάγκη για κίνηση;

Πιθανώς, η ανεξέλεγκτη επιθετικότητα δεν αποφέρει μόνο οφέλη ούτε καν για το κυρίαρχο αρσενικό στη ζούγκλα. Πολλοί ερευνη-

τές υποστηρίζουν πως δίπλα στην επιθετικότητα υπάρχει ένα δίκτυο συνεργασιών και αποδοχής που εξασφαλίζει τα προνόμια σε σχέση με τα άλλα μέλη της αγέλης. Επιπλέον, πολλές εργασίες έχουν δείξει πως οι θέσεις που βρίσκονται υψηλά στην ιεραρχία της κοινότητας μπορεί να οδηγούν σε υψηλό στρες⁴², ανάλογο ή μεγαλύτερο από εκείνο που αντιμετωπίζουν τα ζώα που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία. Στις ανθρώπινες κοινωνίες, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως η υψηλή επιθετικότητα δεν προσκομίζει μόνο κοινωνικά οφέλη, αλλά μπορεί να δημιουργήσει πολλά προβλήματα, να οδηγήσει σε κοινωνική απόρριψη και εγκλεισμό, ακόμα και θάνατο. Άτομα που αναφέρονται ως προσωπικότητες «τύπου Α», που ανάμεσα σε άλλα χαρακτηριστικά είναι έντονα ανταγωνιστικά, σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες, είναι πιο επιρρεπή σε παθήσεις.

Προσωπικά πιστεύω πως ο ανταγωνισμός δεν καθιστά δυστυχείς μόνο τους χαμένους, αλλά αδυνατεί να καταστήσει ευτυχισμένους ακόμα και αυτούς που κερδίζουν πρόσκαιρα σε αυτόν. Σε υπερατομικό επίπεδο, εξαντλεί τον πλανήτη ως ενέργεια και υλικά και αφήνει παντού πίσω του καμένη γη. Το γεγονός ότι στην εποχή μας η «ανταγωνιστικότητα» θεωρείται μέγιστη αρετή δεν την δικαιώνει, όπως δεν δικαιώνεται η δουλεία, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του μεσαίωνα ή οι απόψεις για το ρόλο της γυναίκας που κυριαρχούσαν πριν λίγα χρόνια ή κυριαρχούν ακόμα σε ορισμένες περιοχές του πλανήτη.

Ωστόσο, υπάρχουν ερωτήσεις, που θα μπορούσε να θέσει ο νεοφιλελεύθερος υπέρμαχος του ανταγωνισμού, που τον θεωρεί αναπόφευκτο και μοναδικά ταιριαστό στη φυσική ροή ζωικών και κοινωνικών διαδικασιών, στις οποίες ομολογουμένως, δεν θα ήταν εύκολο να απαντήσουμε: «Τι είναι αυτό που προτείνεις τελικά, να κλείσει η δική σου επιχείρηση κι όχι του ανταγωνιστή σου;» «Να πάρει ο άλλος τη θέση που διεκδικείς;» «Να κερδίσει ο άλλος την κοπέλα που επιθυμείς;» «Να μην μπει το δικό σου παιδί στο Παν/μιο;» «Να μην υπερασπιστείς την πατρίδα σου, τη θρησκεία, την ιδιοκτησία, την ομάδα, την οικογένειά σου;». «Η καλοσύνη σου θα εξανεμιστεί όταν θα διεκδικήσεις ενάντια σε άλλους την τελευταία σταγόνα νερό στην έρημο», θα υπενθύμιζε.

42. Robert M. Sapolsky The Influence of Social Hierarchy on Primate Health

Κι έχει εν πολλοίς δίκαιο. Η θεωρία και η πρακτική μας δεν μπορεί να είναι «καθαρές». Δεν μπορούμε να εξαλείψουμε τον ανταγωνισμό και την επιθετικότητα, όχι μόνο γιατί είναι μέρος της φύσης μας, αλλά και γιατί παραμένουν να είναι χρήσιμα εργαλεία επιβίωσης στις σημερινές ανθρώπινες κοινωνίες. Δεν ξέρουμε αν ποτέ οι άνθρωποι θα καταφέρουν και μέχρι ποιο σημείο να συνεννοούνται και να συνεργάζονται αρμονικά, αλλά αυτό δεν συμβαίνει σήμερα. Κι όπως ο καθένας φροντίζει τις δικές του ατομικές βιολογικές ανάγκες, έτσι δεν μπορεί να πάψει να φροντίζει τον δικό του εαυτό, ατομικό και κοινωνικό. Υπ' αυτή την έννοια, το ζητούμενο δεν μπορεί να είναι η εξάλειψη της ανταγωνιστικότητας και της επιθετικότητας που θα καθιστούσε το άτομο έρμαιο - βορά στα κοράκια, αλλά κάτι πολύ πιο μετριοπαθές: η μείωση της μανιασμένης ανταγωνιστικής και επιθετικής διάθεσης, και η αναγνώριση των θεμιτών μέσων που είναι καλό να μετέρχεται κανείς. Είναι καλά να προσπαθήσουμε να μην ξεμείνουμε με μια σταγόνα νερό στην έρημο, για να μην έρθουμε αντιμέτωποι με την αγριάδα της βιολογικής μας υπόστασης. Μπορούμε να διεκδικήσουμε την ίδια θέση με άλλους ανθρώπους, όντας όμως πάντα ανοιχτοί στο ενδεχόμενο να μην επιλεγούμε εμείς, πως δεν είναι εχθρός ο άλλος που προσπαθεί για την ίδια με εμάς θέση και πως ίσως είναι αξιοκρατικό ορθή η δική του επιλογή, τουλάχιστον υπό ορισμένη οπτική. Μπορούμε να συστήνουμε ανταγωνιστική επιχείρηση, αλλά με φροντίδα στην προσφορά και στην ποιότητα των προϊόντων και των παρεχόμενων υπηρεσιών κι όχι με βασικό στόχο την κυριαρχία επί των ανταγωνιστών. Κι αν ο μόνος τρόπος για να πετύχουμε οικονομικά, σε κάποιο κλάδο, είναι να πατήσουμε επί πτωμάτων, ας μην επιχειρήσουμε. Αυτός που θα βρεθεί και θα το κάνει, και πιθανώς θα καταφέρει μεγαλύτερη συσσώρευση υλικών αγαθών, δεν εξασφαλίζει μεγαλύτερο μερίδιο στην ευτυχία. Είναι δυνατό να δεχθούμε ότι η επιθυμητή ύπαρξη επέλεξε τον άλλο κι όχι εμάς, αν δεν αποδεχθούμε τη λογική της ήττας και του ατομικού χαμού. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να συναγωνιζόμαστε τον Άλλον, αναγνωρίζοντάς τον όμως ως συνάνθρωπο, με τα ίδια δικαιώματα. Χωρίς λυσσασμένα πισώπλατα χτυπήματα, χωρίς σκέψεις ατομικού χαμού από την ήττα. Μπορούμε να συντελούμε σε πράξεις σεβασμού των άλλων εθνικότη-

των, των αλλοθρήσκων, όλων των διαφορετικών από εμάς ανθρώπων και το πιθανότερο είναι πως θα μας το ανταποδώσουν.

Είναι άλλο πράγμα να παραδίδεται κανείς στον άκρατο ανταγωνισμό, κάνοντας τη ζωή του ένα στίβο κονταρομαχιών, για περισσότερο πλούτο, εξουσία, και δόξα από το να επιλέγει συνειδητά την γαλήνη, μετριάζοντας την εξαλλοσύνη και τα αρνητικά συναισθήματα, όσο κι αν ξέρει πως η τελειότητα είναι ανέφικτη. «Ορισμένοι δεν υπάρχουν χωρίς εχθρούς» λέει ο Αλβανίας Αναστάσιος. Το εξαιρετικά ανταγωνιστικό άτομο, αν χάσει συνθλίβεται, αλλά και αν κερδίσει, η χαρά του είναι πρόσκαιρη. Οι βιογραφίες των πιο επιτυχημένων στον ανταγωνισμό ατόμων, αποκαλύπτουν ότι πολύ συχνά αυτά είναι άτομα δυστυχημένα, παρά τη λάμψη που φαίνονται να έχουν για το ευρύ κοινό, όπως αυτή ακτινοβολείται από τα ΜΜΕ. Η ευζωία είναι δύσκολο να επιτευχθεί από άτομα που μάχονται διαρκώς, χαμένα σε πλήθος αρνητικών συγκινήσεων, κινδύνου, άμυνας, επίθεσης, εχθρότητας και ατέλειωτης πίεσης. Το όφελος από την ικανοποίηση της νίκης επί του αντιπάλου είναι μικρότερο από την επιβάρυνση των αρνητικών συναισθημάτων τόσο από τη μάχη, όσο και από την αγωνία της αυριανής εκθρόνισης, που αναπόδραστα θα ακολουθήσει. Είναι υπέρ του ιδιοτελούς συμφέροντος και της προσωπικής ευζωίας του ατόμου να μετριάξει και να μην υποτάσσεται στον ανεξέλεγκτο ανταγωνισμό και να αποδέχεται το δικαίωμα και του Άλλου στην ευζωία. Η συνεργασία, η μέθεξη, η κατανόηση της άλλης άποψης, η αποδοχή, η ανοχή, η υπομονή, η ταπεινοφροσύνη μπορούν να μας φέρουν πιο κοντά στην ευζωία. Αυτή η κατεύθυνση όμως πρέπει να επιλεγεί και να επιδιωχθεί συνειδητά, εφόσον αυτοματισμοί από τη βιολογική και κοινωνική μας υπόσταση, πολύ συχνά μπορεί να μας ωθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Οι επισημάνσεις αυτές δεν είναι κήρυγμα για κάποια αυριανή ουτοπική κοινωνία υψηλότερου πολιτισμού και συνεννόησης. Είναι για πολλούς λόγους ανοησία να προσβλέπει κανείς στα ες αύριον σπουδαία, όχι μόνο γιατί πιθανώς δεν θα ζει ο ίδιος, αλλά και γιατί κανείς δεν ξέρει τι θα φέρει το αύριο, από καλά και καταστροφές. Επιπλέον, η αγωνιώδης προσδοκία ανατροπών και η ανεξέλεγκτη δυσφορία από τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα δεν αφήνουν περιθώρια προσωπικής ευζωίας. Το αίτημα

είναι να ζήσουμε καλά σήμερα και οι προτάσεις μας αφορούν το άτομο του σήμερα. Αυτό το άτομο έχει όφελος να αποδεχθεί πως δεν μπορεί να προσδοκά «καθαρές» λύσεις σε θεωρία και πράξη. Πως έχει όφελος να δει τον εαυτό του τόσο ως ενεργό και δραστήριο μέλος αυτής της κοινωνίας, όσο και ως μοναχική και αναχωρητική οντότητα που εν πολλοίς αρνείται να εναρμονιστεί και να υπηρετήσει τις αξίες των σημερινής κοινωνίας. Κι η θέση αυτή αφορά πρωτίστως τη στάση απέναντι στον ανταγωνισμό και την αναγνώριση του δικαιώματος του Άλλου για ευζωία.

Ας δούμε όμως το ζήτημα από μια άλλη διάσταση. Την αντίθετη, υπό μια έννοια, εφόσον πρόκειται για την άποψη ότι το άτομο δεν μπορεί να επιτύχει μόνο του την ευζωία. Πως μπορεί να είναι ευτυχισμένο μόνο μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνικής ομάδας.

Οι Nicholas Christakis και James Fowler στο βιβλίο τους «Συνδεδεμένοι» αναφέρονται σε διάφορα ευρήματα ερευνών για την ευτυχία⁴³ των ανθρώπων. Όπως ότι το να έχει κανείς ευτυχισμένους φίλους και συγγενείς είναι πιο αποτελεσματικό για τη δική του ευτυχία από το να κερδίζει περισσότερα χρήματα. Πως κάθε ευτυχισμένος φίλος αυξάνει κατά 9% την πιθανότητα του ατόμου να είναι ευτυχισμένο, ενώ ένας δυστυχισμένος τη μειώνει κατά 7%. Πως η πιθανότητα για ευτυχία αυξάνει κατά 25% αν η απόσταση του φίλου είναι μικρότερη των 2 χιλ, αλλά δεν έχει σημασία αν είναι μεγαλύτερη των 2 χιλ. Πως η ευτυχία των φίλων μας έχει κάποια επίδραση σε εμάς, αλλά αυτή διαρκεί μονάχα για περίπου ένα έτος κλπ. Δεν θα σχολιάσουμε καθένα από αυτά τα ευρήματα, τη μεθοδολογία ή τη σημασία τους, αλλά θα σταθούμε στο απόφθεγμα που διατυπώνουν οι συγγραφείς που θεωρείται πως τα συνοψίζει: *«Η ευτυχία δεν είναι απλώς ένα αποτέλεσμα ατομικής εμπειρίας ή επιλογής» είναι μια ιδιότητα των ανθρώπινων ομάδων».*

Αν η πρόταση αυτή είναι αληθής, η ευτυχία όλων προϋποτίθεται της ατομικής ευτυχίας, οπότε κάθε ατομική προσπάθεια προσέγγισης της ευτυχίας είναι εκ προοιμίου καταδικασμένη. Το άτομο, αν θέλει να είναι ευτυχισμένο, θα πρέπει να επιδιώκει την ευτυχία των ομάδων στις οποίες ανήκει.

43. Οι μεταφραστές του βιβλίου έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο «ευτυχία» κι όχι «ευζωία» κι αυτό θα κάνουμε κι εμείς για να μην υπάρξει σύγχυση, εν προκειμένω.

Το ποια είναι κυρίως η «ομάδα της ευτυχίας», αν πρόκειται για την οικογένεια, το έθνος, τους ομόθρησκους, τους συνοπαδούς στο ποδόσφαιρο, ή τους συνοδοιπόρους στην έρευνα, είναι κάτι που δεν διευκρινίζεται. Αυτό όμως που μάλλον εννοείται από το όλο πνεύμα του βιβλίου, αφορά στην ικανοποίηση που αντλεί ή στη δυσαρέσκεια που νιώθει το άτομο από κάθε ομαδική δραστηριότητα στην οποία συμμετέχει, από την αίσθηση που αποκομίζει ως μέλος της κοινωνίας της οποίας είναι μέλος. Όμως, αν θέλει κανείς να προσπαθήσει για την ευτυχία που του λείπει, προς τα πού πρέπει κυρίως να στραφεί; Στην οικογένεια, στο έθνος, στην ήπειρο, στην ανθρωπότητα, στη θρησκεία, στο κόμμα, στην ποδοσφαιρική, στη θεατρική; Στις μικρές ή τις ευρύτερες ομάδες στις οποίες ανήκει; Και τι να κάνει το άτομο για την ευτυχία των ομάδων: να φροντίσει την προσωπική του καλή συμμετοχή ή να προσπαθεί για την βελτίωση της ομάδας όπως αυτό την εννοεί;

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η ευτυχία ή η δυστυχία των συγγενών, φίλων, συναδέλφων και όλων των ανθρώπων με τους οποίους ερχόμαστε σε οποιοδήποτε είδους επαφή, έχει την αντανάκλασή της πάνω μας. Αυτό υποστηρίξαμε παραπάνω ως λόγο για τον οποίο το άτομο έχει συμφέρον από την ευτυχία των άλλων. Οι άλλοι άνθρωποι μας έκαναν ανθρώπους, και συνεχίζουν πάντα να μας παρέχουν αγαθά και να μας μεταδίδουν από το χασμουρητό και το βήξιμο για καθαρισμό του λαιμού, ως το φόβο, το άγχος, την γαλήνη και την ηρεμία τους. Χωρίς αμφιβολία θα ήταν ευχής έργο να μπορούσε κανείς να πιαστεί χέρι με χέρι με τους συνανθρώπους του και να πορευτεί σε μια κοινή πορεία. Είναι όμως εφικτό;

Μάλλον όχι. Δεν είμαστε λίγοι οι άνθρωποι στη Γη κι ούτε ζούμε σε κοινότητες των 150 ατόμων. Έχουμε ελάχιστες σχέσεις ακόμα και με ανθρώπους που μένουν δίπλα μας, οι οποίες μπορεί να παραμένουν χλιαρές ή και κακές, παρά τις αγαθές προθέσεις και προσπάθειές μας⁴⁴. Υποκείμεθα τις συνέπειες οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών δι-

44. Μια φίλη μου διηγήθηκε το παρακάτω περιστατικό: όντας τουρίστρια σε ένα τόπο, είδε μια γριούλα να πουλά ντομάτες σε ένα καλάθι. Σκέφτηκε πως θα μπορούσε να αγοράσει όλες τις ντομάτες για να μπορέσει η γυναίκα να πάει σπίτι της και να μην παιδεύεται άλλο. Της το ζήτησε. Η ηλικιωμένη γυναίκα όμως, αισθάνθηκε για κάποιο λόγο προσβεβλημένη και της ζήτησε «ειδικά γι' αυτήν» να πληρώσει για κάθε ντομάτα όσο θα κόστιζε όλο το καλάθι. Η φίλη, πήγε στο δωμάτιό της και έκλαιγε. Ένωσε πως θέλησε να δώσει στοργή και δεν έβλεπε το λόγο να εισπράξει τόσο επιθετικότητα.

ευθετήσεων στις οποίες δεν συμφωνούμε κι ούτε μπορούμε να αλλάξουμε κατά το δοκούν. Οι ειδικές επιμέρους ομάδες ίσως μπορούν να παράσχουν πρόσκαιρα την αίσθηση της ευτυχισμένης κοινότητας, για όσο διάστημα δεν σπαράσσονται από εσωτερικές αντιθέσεις και διαλυτικές συγκρούσεις, όμως, το μεγαλύτερο εμπόδιο του «ανήκειν σε ευτυχισμένη ομάδα» είναι η απαίτηση πίστης στις αξίες και αρχές της.

Προσωπικά, δεν μου είναι εύκολο να νιώσω μέλος μιας μικρής ομάδας που οριοθετείται κυρίως από τις διαφορές ή την υπεροχή της από άλλες. Συχνά νιώθω περισσότερο συνοδοιπόρος μου στη ζωή ανθρώπους που «έχω γνωρίσει» μέσα από τα γραπτά τους, παρά τον άνθρωπο της διπλανής μου πόρτας. Υπό αυτή την έννοια, μου είναι ευκολότερο να νιώσω μέλος ολόκληρης της ανθρωπότητας⁴⁵. Δεν πιστεύω όμως πως είμαι σε θέση να καταστήσω ευτυχισμένη ούτε μια μικρή ομάδα, κι ακόμα περισσότερο την ανθρωπότητα στο σύνολό της. Φυσικά, το ότι γράφω αυτές τις γραμμές σημαίνει πως ελπίζω ότι οι σκέψεις μου είναι δυνατό να ωφελήσουν άλλους ανθρώπους. Ελπίζω ακόμα, η καθημερινή μου πρακτική και δράση, να συντελεί ώστε να νιώθουν καλύτερα οι άνθρωποι με τους οποίους έρχομαι σε επαφή. Θα ήταν ανόητο όμως να πιστεύω πως οι δικές μου δραστηριότητες είναι σε θέση να καταστήσουν ευτυχείς τους γύρω μου, υπό την έννοια ότι μπορώ π.χ. εγώ να άρω την κατάθλιψη, τον αλκοολισμό, τις νευρώσεις, την ανεργία και την αρρώστια κάθε συγγενούς, φίλου ή ανθρώπου με τον οποίο συνυπάρχουμε σε κάποια ομάδα.

Τι σημαίνει όμως αυτό; Αν δεν μπορώ να καταστήσω ευτυχισμένες τις ομάδες στις οποίες μπορεί να θεωρηθεί πως ανήκω, σημαίνει πως θα πρέπει να παραιτηθώ και από την προσπάθεια προσωπικής ευτυ-

45. «Εγώ» μου λέει «αγαπώ την ανθρωπότητα, αλλά εκπλήσσομαι με τον ίδιο μου τον εαυτό: Όσο περισσότερο αγαπώ την ανθρωπότητα στο σύνολό της, τόσο λιγότερο αγαπώ τους ανθρώπους χωριστά, ως μεμονωμένα άτομα δηλαδή. Στα όνειρά μου συχνά φθάνω να κάνω τρομερές σκέψεις για τις υπηρεσίες που θα μπορούσα να προσφέρω στην ανθρωπότητα, ίσως μέχρι και στο σταυρό να έφθανα, αν ξαφνικά αυτό απαιτούσαν οι περιστάσεις. Κι όμως δεν αντέχω ούτε δυο μέρες να περάσω στο ίδιο δωμάτιο με άλλον άνθρωπο, και τούτο το γνωρίζω εκ πείρας. Έτσι και βρεθεί κάποιος κοντά μου, τότε η προσωπικότητά του καταπιέζει τον εγωισμό μου και περιορίζει την ελευθερία μου. Είμαι ικανός μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες να μισήσω μέχρι και τον καλύτερο των ανθρώπων. Τον ένα γιατί αργεί να τελειώσει το γεύμα του, τον άλλο γιατί συναχώθηκε και δεν σταματάει να ξεμυτιάζεται. Εγώ θα γίνω εχθρός των ανθρώπων έτσι και αποκτήσω μια πιο στενή επαφή με κάποιον. Και τούτο μου συνέβαινε πάντα, όσο περισσότερο δηλαδή μισούσα τους ανθρώπους ως άτομα, τόσο φλογρότερη γινόταν η αγάπη μου για την ανθρωπότητα στο σύνολό της». Απόσπασμα από το «Αδελφοί Καρμαζώφ» Του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι

χίας; Σημαίνει πως είναι μάταιο να δουλέψω ενάντια στους αυτοματισμούς, που μπορώ να αναγνωρίσω ότι υποβαθμίζουν τη ζωή μου; Μια τέτοια άποψη είναι κοντόθωρη και δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Ακριβώς αντίθετα από τις αγοραίες απόψεις περί ατομικισμού, κοινωνικής και «προοδευτικής» στάσης ζωής, είναι σχεδόν βέβαιο πως η κοινωνία θα είχε πολύ μεγάλο όφελος αν ο καθένας κοιτούσε πώς θα ισιώσει και την δική του καμπούρα. Ένας νηφάλιος άνθρωπος με καλή σκέψη και έλεγχο των καταστροφικών του συναισθημάτων συντελεί σημαντικά στην ευτυχία ενός κοινωνικού συνόλου, σε αντιδιαστολή με τον «αγωνιστή» για τη «σωτηρία» της κοινωνίας που φορτώνει στους άλλους τον άξεστο και βάρβαρο εαυτό.

Η πρόταση των συγγραφέων που αναφέρθηκε, όπως κι όλες οι σχετικές δηλώσεις αυτού του είδους πάσχουν από απλοϊκή κατηγορηματικότητα. Είναι σαν τους ανακριβείς εντυπωσιακούς τίτλους των δημοσιογράφων που στοχεύουν στην προσέλκυση της προσοχής του κοινού. Εν προκειμένω, τα αναμφίβολα δεδομένα που δείχνουν τη θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου ευτυχίας των ανθρώπων, παρουσιάζονται ως να αποδείχνουν μονοσήμαντο αιτιακό καθορισμό. Το βιβλίο των Christakis και Fowler προβλήθηκε πολύ, προφανώς γιατί είναι στα πλαίσια των «προοδευτικών» μύθων που θέλουν το καλό της ομάδας να καθορίζει αυτό του ατόμου. Αυτή όμως είναι η μισή αλήθεια. Η πρόταση «η ευτυχία... είναι μια ιδιότητα των ανθρώπινων ομάδων» είναι από πολλές απόψεις προβληματική. Θα μπορούσε να θεωρηθεί αληθής στις ακραίες περιπτώσεις ομογενών κοινοτήτων που για πολύ συγκεκριμένους λόγους βιώνουν μαζικά τη δυστυχία ή την ευτυχία τους. Όμως, εκτός από κάποια μικρή ομάδα στον Αμαζόνιο, που δεν έχει έρθει ακόμα σε επαφή με τον «πολιτισμό», δεν φαίνεται να υπάρχει στις μέρες μας αληθινά ομογενής ομάδα. Και εκτός από καταστάσεις όπως ο σεισμός και το τσουνάμι ή η νίκη και ήττα των εθνικών ομάδων ποδοσφαίρου, σπάνια τα μέλη μιας κοινότητας είναι συγχρονισμένα συναισθηματικά. Σε αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, με υψηλό βιοτικό επίπεδο, είναι πολύ συχνά υψηλά τα ποσοστά αυτοκτονιών κι όχι απαραίτητα μεταξύ των φτωχών. Ανάλογα, ξέρουμε καλά πως δεν βιώνουν όλοι ως καταπιεστική και αναχρονιστική την κατάσταση στο

Αφγανιστάν. Η «ομαδικότητα της ευτυχίας» είναι αναμφίβολα προβληματική. Η πρόταση είναι λάθος είτε διαβαστεί πως για να ευτυχήσει κανείς πρέπει να είναι μέλος μιας ευτυχισμένης ομάδας είτε πως όλοι οι ανήκοντες σε μια ομάδα είναι ευτυχισμένοι. Ανάμεσα στις ευτυχέστερες ομάδες (αν μπορεί να ειπωθεί κάτι τέτοιο) υπάρχουν άνθρωποι δυστυχείς και ανάμεσα στις δυστυχέστερες ομάδες (αν πάλι μπορεί να ειπωθεί κάτι τέτοιο) υπάρχουν άνθρωποι ευτυχισμένοι. Εξ' άλλου, αν η κατηγορηματική αυτή πρόταση ήταν αληθής, δεν θα υπήρχε λόγος τόσοι ερευνητές να μελετούν άτομα ως προς την ευτυχία, αλλά θα έπρεπε να έχουν τελεσίδικα στραφεί στη μελέτη μόνο ομάδων. Πώς όμως είναι ευτυχισμένη μια ομάδα πέραν των ατόμων που την αποτελούν;

«Οι άνθρωποι δεν σταματούν το κάπνισμα μόνοι τους. Το σταματούν μαζί, κατά ομάδες» μας λένε οι συγγραφείς σε άλλο σημείο. Αν πάρει κανείς στα σοβαρά την πρόταση αυτή, σημαίνει πως ένας καπνιστής θα πρέπει να μην κάνει καμιά προσπάθεια να κόψει μόνος του το κάπνισμα, ακόμα κι αν πεθαίνει από καρκίνο ή δεν μπορεί να ανασάνει από προχωρημένη χρόνια αποφρακτική πνευμονοπάθεια. Θα πρέπει να ψάχνει για μια ομάδα καπνιστών τους οποίους θα πείσει, ή θα υποχρεώσει, να το κόψουν μαζί. Φυσικά, δεν εννοούν αυτό οι συγγραφείς, αλλά ότι η αντίληψη για τη βλαπτικότητα του καπνίσματος αναπτύσσεται κοινωνικά και πολλοί άνθρωποι είναι πιθανό να οδηγούνται στο να το σταματήσουν ταυτόχρονα. Η πρότασή τους όμως δεν λέει αυτό. Είναι «δημοσιογραφικά εφετζίδικη» και τελικά βλαπτική, εφόσον μπορεί να αποθαρρύνει έναν άνθρωπο από την προσωπική προσπάθεια που οφείλει να καταβάλει για την ατομική του βελτίωση, στρέφοντας τον προς την κοινωνία, ως δικαιολογία για τα δεινά του αλλά και ως την άνωθεν λύση.

Μπορούμε να επαναδιατυπώσουμε τις προτάσεις αυτού του είδους, προκειμένου να τις απαλλάξουμε από το έρμα της κατηγορηματικότητας. «Οι άνθρωποι έχουν περισσότερες πιθανότητες να είναι ευτυχισμένοι όταν σχετίζονται με ευτυχισμένους ανθρώπους και λιγότερες όταν σχετίζονται με δυστυχείς». Είτε: «Ένα ευτυχισμένο ανθρώπινο περιβάλλον επιδρά θετικά στην ευτυχία του ατόμου». Και: «Οι άνθρωποι κόβουν ευκολότερα το κάπνισμα όταν κι άλλοι στο περιβάλλον τους

κάνουν το ίδιο, όταν οι βλαπτικές συνέπειες του καπνίσματος γίνονται κοινωνική συνείδηση».

Ας προβληματιστούμε τώρα επί του ζητήματος, τι σημαίνει η διαπίστωση ότι συμφέρει το άτομο να σχετίζεται με ευτυχισμένους ανθρώπους. Μήπως να απομακρύνεται από τους δυστυχέστερους και να επιδιώκει τις σχέσεις με τους ευτυχέστερους εξ' αυτών; Ή μήπως ότι είναι προς όφελος του ατόμου να συνδράμει τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του ώστε να είναι ευτυχέστεροι; Αν και η δεύτερη εκδοχή φαίνεται να υπερτερεί ηθικά και να προσιδιάζει στον «καλό άνθρωπο», είναι δύσκολο να απορριφθεί και η πρώτη. Ενίοτε, είναι επιβεβλημένο και ορθό να απομακρυνθεί κανείς από στενούς συγγενείς, φίλους ή συντρόφους, αντί να συμπορεύεται μαζί τους στη βλακεία και τη δυστυχία. Δεν είναι πάντα εφικτό να κάνεις τον αδελφό σου να πάψει να είναι αλκοολικός, ενώ υπάρχει πάντα το ερώτημα έως ποιου σημείου έχεις δικαίωμα να παρεμβαίνεις στη ζωή του. Όπως όμως δεν έχει κανείς το δικαίωμα να επιβάλλει τις απόψεις του, ευχής έργο θα ήταν να μην είναι υποχρεωμένος να υπόκειται τις συνέπειες από πράγματα με τα οποία διαφωνεί. Αυτό όμως είναι απολύτως αδύνατο. Σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνία το άτομο υποχρεώνεται σε πλήθος πραγμάτων που δεν επέλεξε και δεν του αρέσουν. Γι' αυτό, αν ζει σε ένα θεοκρατικό καθεστώς, σε ένα φασιστικό περιβάλλον, μέσα στο θόρυβο, σε μια αλγεινή πραγματικότητα, είναι πάντα λύση να ανασάνει με καλάμι ή να κοιτάξει μόνο του τα άστρα. Οι μεσαίωνες συχνά διαρκούν πολύ κι οι προσωπικές δραπετεύσεις, καθίστανται αναπόφευκτες.

«Οι άλλοι είναι το παν» κηρύσσεται σε αναρίθμητες παραλλαγές από πολλούς, οι οποίοι προτρέπουν το άτομο στη συμπόρευση για την ευτυχία. «Οι άλλοι είναι η κόλαση» διατείνονται κάποιοι άλλοι, οι οποίοι προτρέπουν το άτομο να στραφεί προς τον εαυτό του και να επιδιώξει την γαλήνη της ψυχής του.

Οι άλλοι δεν είναι ούτε το παν, ούτε η κόλαση. Έχουμε πάρα πολλούς λόγους για να επιδιώκουμε την «συνευτυχία» με τους ανθρώπους γύρω μας, αλλά και κάθε δικαίωμα να επιδιώκουμε την προσωπική ευζωία. Σε κάθε περίπτωση, οι απολυτότητες δεν φαίνεται να δικαιολογούνται, ούτε επί του ζητήματος αυτού.

Προσωπικό επίπεδο ευτυχίας (set point)

Πολλές μελέτες έχουν δείξει πως οι άνθρωποι τείνουν να επανέρχονται σε ένα επίπεδο ευτυχίας, το «συνηθισμένο» τους, αυτό που «προσιδιάζει» σε αυτούς, μετά τις αποκλίσεις που προκαλούν σημαντικά γεγονότα. Μεγάλες χαρές ή μεγάλες λύπες, φλογισμένοι έρωτες, κερδισμένα λαχεία ή και θάνατοι αγαπημένων προσώπων, ξεθωριάζουν με το χρόνο. Πολλοί ειδικοί υποθέτουν πως κάθε άνθρωπος ως νευροψυχική οντότητα, ως βιολογική και ιστορική κατασκευή, είναι τελικά ικανός για ένα συγκεκριμένο επίπεδο ευτυχίας. Τα μεγάλα γεγονότα μεταθέτουν το επίπεδο αυτό προς τα πάνω ή κάτω, αλλά με την πάροδο του χρόνου, το άτομο επανέρχεται στο συνηθισμένο του επίπεδο ευτυχίας.

Το θέμα είναι σημαντικό, ιδιαιτέρως υπό το πρίσμα αυτής της εργασίας, γιατί αν κάποιος είναι «κλειδωμένος» σε ένα επίπεδο ευτυχίας, κάθε συζήτηση περί ευτυχίας δεν έχει, τουλάχιστον, πρακτική αξία.

Η άποψη περί καθορισμένου επιπέδου ευτυχίας είναι σωστή, υπό την προϋπόθεση πως το άτομο παραμένει το ίδιο, με την έννοια ότι υπόκειται στους ίδιους αυτοματισμούς που έχει στεριώσει κατά την προσωπική του ανάπτυξη. Υπάρχουν πολλά στοιχεία που δείχνουν ότι η άρση ή αλλαγή των αυτοματισμών ενός ατόμου είναι σε θέση να προκαλέσει μετάθεση του «επιπέδου ευτυχίας» του. Πέρα από τις ειδικές εργασίες επί του θέματος⁴⁶, μια απλή επιβεβαίωση αυτού μπορεί να προέλθει από τη διαπίστωση πως υπάρχουν άτομα που γιατρεύονται από φοβίες. Όλοι οι ψυχοθεραπευτές βεβαιώνουν πως είναι δυνατόν ένα άτομο να επιτύχει μείωση ή απαλοιφή παράλογων φόβων που το βασανίζουν, δια της χρήσης μιας ή συνδυασμού ψυχιατρικών μεθόδων και πιθανώς φαρμακευτικής αγωγής. Χωρίς αμφιβολία, το αγοραφοβικό άτομο που δεν είναι πλέον υποχρεωμένο να παραμένει κλεισμένο σπίτι του έντρομο, πετυχαίνει άνοδο του «επιπέδου ευτυχίας» του. Αυτό επιβεβαιώνεται ρητά από τους ίδιους τους ασθενείς.

46. Δες π.χ. Lyubomirsky Sonja, Kennon M. Sheldon, David Schkade, Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change. Οι συγγραφείς αποφαινόμενοι ότι οι άνθρωποι μπορούν να αυξήσουν την ευτυχία τους μέσω των δραστηριοτήτων τους

Τα πιο θεαματικά δεδομένα, ωστόσο, προέρχονται από καρκινοπαθείς και ανθρώπους που έμειναν ανάπηροι μετά από ατύχημα. Όπως προαναφέραμε, δεν είναι καθόλου σπάνιο, άνθρωποι αυτής της κατηγορίας να λένε, μετά το αρχικό σοκ της ασθένειας, ότι η ζωή τους άλλαξε ριζικά προς το καλύτερο, πως έγιναν ευτυχέστεροι γιατί πλέον έβλεπαν και αξιολογούσαν διαφορετικά.

Δεν είμαστε προγεγραμμένοι όσον αφορά στην ευτυχία. Το ζητούμενο είναι να μην είναι ανάγκη να περάσουμε έναν καρκίνο ή να καθηλωθούμε σε αναπηρική καρέκλα για να αλλάξουμε τους αυτοματισμούς μας, ιδεολογικούς και συμπεριφορικούς. Για να πετύχουμε όμως αλλαγές, χωρίς να μας επιβληθούν με έξωθεν βία, χρειάζεται σκόπιμη προσπάθεια. Χρειάζεται να αποκαλύπτουμε αυτά που μόνιμα και συστηματικά μας καθιστούν δυστυχημένους και να επεξεργαζόμαστε τις αλλαγές που αργά και σταθερά μπορούν να μας οδηγήσουν σε νέα κριτήρια, αξίες και συνήθειες που ανοίγουν το δρόμο προς τη γαλήνη και την ευζωία.

Εξοικείωση- «λίγο»

Ο κύριος λόγος που μεγάλα γεγονότα ξεθωριάζουν με το χρόνο, και η έξαρση που προκαλούσαν παύει να υφίσταται, προέρχεται από την εξοικείωση.

Ευφυώς λέγεται πως όσον αφορά την ευτυχία «όταν βρεις το κλειδί, αλλάζουν την κλειδαριά». Ή πως η ευτυχία εξαρτάται ισχυρά από το πόσο εύκολα συνηθίζει και «βαριέται» κανείς ακόμα και μια καλή κατάσταση.

Το τι ακριβώς είναι η εξοικείωση από πλευράς νευρικού συστήματος, φυσιολογίας, ιδιοτήτων της μνήμης, σκέψεων και συγκινήσεων, είναι δύσκολο να ειπωθεί με ακρίβεια. Είναι εξ' άλλου πολύ πιθανό πως στα διαφορετικά φαινόμενα εξοικείωσης οι παραπάνω συνιστώσες συνεισφέρουν διαφορετικά.

Αν ήθελε κανείς να δώσει μια εικόνα εξοικείωσης, από τη σκοπιά που εδώ μας ενδιαφέρει, θαμίλαγε για τον ερωτευμένο που ζει στη σφαίρα του μαγικού και της απόλυτης ευτυχίας για ένα- ενάμιση χρό-

νο, έως ότου αρχίσει να αποκαλύπτει ότι το αντικείμενο του έρωτά του είναι γήινο όν με αδυναμίες και ατέλειες. Για εκείνον, που πετά στα σύννεφα μόλις αποκτά το σπίτι ή το αυτοκίνητο των ονείρων του και σε λίγο το θεωρεί απολύτως κοινότοπο αναλογιζόμενος το γιωτ και την πισίνα που δεν έχει. Για εμένα, που ήμουν τρελά ευτυχής όταν πέρασα στο Παν/μιο για να σπουδάσω Φυσική, όταν μου δόθηκε η δυνατότητα να κάνω έρευνα στην Ιατρική, όταν έκανα την πρώτη δημοσίευση σε διεθνές περιοδικό, όταν εκδόθηκε το πρώτο μου βιβλίο, και τώρα τα νιώθω μικρά, αδιάφορα και δεδομένα.

Πέραν της δυστυχίας που φέρει η πιθανή αποτυχία και η φθορά από την προσπάθεια για επιτυχία, η εξοικείωση είναι ένας πολύ μεγάλος πρόσθετος λόγος για να μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα πως η ευτυχία, βασικά, δεν είναι αποτέλεσμα της επίτευξης συγκεκριμένων στόχων. Αυτό δεν σημαίνει τόσο πως δεν είναι καλύτερη η ζωή ενός ανθρώπου που καταφέρνει να έχει πρόσβαση σε τροφή και νερό, ενώ πριν δεν είχε, αλλά κυρίως πως από ένα επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών και πάνω, η ανταμοιβή από την επίτευξη των «σπουδαίων» πραγμάτων, εκτός του ότι κοστίζει ακριβά, δεν έχει διάρκεια.

«*Τι να τα κάνεις τα φτερά, στα χαμηλά πετά η χαρά*» λέει ο στίχος, μην προσδοκάς την ευτυχία από την Ιθάκη αλλά από το δρόμο, λέει ο Καβάφης, ταπεινοφροσύνη διδάσκουν οι μύστες των θρησκειών. Οι έρευνες της ψυχολογίας, οι βιογραφίες ανθρώπων, και η προσωπική εμπειρία μπορεί να επιβεβαιώσει, πως κανένα σπουδαίο επίτευγμα δεν εξασφαλίζει την ευζωία.

Η εξοικείωση δεν είναι ο μόνος λόγος που οτιδήποτε σπουδαίο ξεφτίζει, αλλά και γιατί στ' αλήθεια είναι ανεπαρκές, από μια επόμενη οπτική γωνία. Υπάρχει πάντα κάτι περισσότερο να αποκτηθεί, υπάρχει πάντα κάτι καλύτερο να γίνει, υπάρχει πάντα ένα νέο μεγαλύτερο ερώτημα να απαντηθεί, θα εμφανιστεί πάντα κάποιος που θα σε ξεπερνά. «*Στενό σα φτωχοτσέλιγκα μανδρί το πατρικό παλάτι*» βρίσκει ο Οδυσσέας το σπίτι του, όταν καταφέρνει να γυρίσει στην Ιθάκη, κατά τον Καζαντζάκη. Και σύντομα φεύγει ξανά. Δεν του αρκεί το βασίλειο, η γυναίκα, ο γιος. Βότσαλα φάνηκαν στον ίδιο το Newton τα μεγαλοφυή νοητικά κατορθώματά του, μπροστά στον απέραντο ωκεανό της

αγνωσίας, και γνωρίζουμε ότι δεν τον οδήγησαν στην ευτυχία. Ο δε Einstein έγραφε στην Έλσα «Σύντομα θα έχω βαρεθεί τη Σχετικότητα. Ακόμη και κάτι τέτοιο ξεθωριάζει όταν κανείς ασχολείται υπερβολικά μαζί του». Υπάρχει πάντα περισσότερος πλούτος να συσσωρευτεί, περισσότερη λατρεία και δόξα να κερδηθεί, περισσότερη γνώση να κατακτηθεί, μεγαλύτερο ρεκόρ να καταρριφθεί. Όποιος πορεύεται επιδιώκοντας την επίτευξη του σκοπού ως «τέλος» αναπόδραστα θα απογοητευτεί. Μήπως αυτή είναι μοίρα όσων αναζητούν εναγωνίως το Άγιο Δισκοπότηρο;

Η επίτευξη ενός σκοπού που έχει θεωρηθεί σημαντικός, είναι αλήθεια, πως μπορεί να προσφέρει πολύ υψηλή ικανοποίηση. Τόσο μεγάλη, που συχνά οδηγεί τους ανθρώπους στην διαρκή αναζήτησή της, συχνά μέσα από πολύ σκοτεινές διαδρομές, με τεράστιες θυσίες, κόπο και δυστυχία. Το να θέτει κανείς στόχους και να προσπαθεί να τους επιτύχει με όλες τις δυνάμεις του, ακόμα και σε βάρος της ευτυχίας-δικής του και άλλων, θεωρείται, τουλάχιστον στο δυτικό κόσμο, από τις ύψιστες αρετές που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος. Η έννοια «επιτυχημένος» θεωρείται ταυτόσημη με την έννοια «ευτυχισμένος». Δεν είναι όμως έτσι. Όταν η επιδίωξη της επίτευξης ενός σκοπού γίνεται μονομανία, με τεράστιες προσδοκίες και απάρνηση των άλλων διαστάσεων της ζωής, δεν μπορεί να είναι ούτε μια χαρούμενη διαδρομή ούτε ένα όμορφο «τέλος». Ακόμα κι όταν ο στόχος επιτυγχάνεται, βιώνεται ως λύτρωση από την οδύνη, για λίγο, ως κατάσταση που μπορεί να θυμίζει την μανιακή φάση διπολικής διαταραχής, κι όχι ως γαλήνη ψυχής. Σύντομα, η εξοικείωση και η διαπίστωση του «λίγου», θα φέρουν νέες αγωνίες, η δυσφορία και η καταθλιπτική διάθεση θα ξανακάνουν την εμφάνισή τους, και θα επιβάλλουν στο άτομο είτε να θέσει νέους στόχους είτε να βυθιστεί στον αυτοοικτιρισμό και την παραίτηση. Μοιάζει με την έντονη ευχαρίστηση του εθισμένου ναρκομανούς όταν παίρνει τη δόση του, και τη δυστυχία που βιώνει όταν την στερείται.

Παρότι αναγνωρίζεται πως συχνά η ψυχοπαθολογία παρουσιάζει θετική συσχέτιση με την εξαιρετική δημιουργικότητα, πολλοί έχουν τη γνώμη πως δεν θα έπρεπε ποτέ κανείς να επιχειρήσει να απαλλάξει από τη δυστυχία τους ένα Vincent van Gogh, ένα Καρυωτάκη ή

ένα Μέγα Αλέξανδρο, αν μπορούσε να το κάνει, γιατί η ανθρωπότητα θα στερούνταν του τεράστιου έργου τους. Μια τέτοια αξιολόγηση είναι ομολογή με εκείνη που στο όνομα της παραγωγικότητας, της οικονομικής «ανάπτυξης» και της ανταγωνιστικότητας, βλέπει φυσική τη δυστυχία εκατομμυρίων ανθρώπων, αδιαφορώντας για την φτώχεια και την ανέχεια των πολλών και την ψυχοπαθολογία όλων, όσο και την καταστροφή του πλανήτη.

Προσωπικά, θα προτιμούσα να μην είχα δει ποτέ τους υπέροχους πίνακες του Van Gogh και να μην είχα μάθει ποτέ για την ύπαρξη αυτού του ανθρώπου αν επρόκειτο να ζήσει χωρίς τόσο ψυχικό πόνο. Να μην είχε γράψει ποτέ κανένα από τα εξαιρετικά του ποιήματα και να είχε ζήσει εν ειρήνη ως ασήμαντος υπάλληλος ο Καρυωτάκης. Να μην είχε κατακτήσει και «εκπολιτίσει» κανένα «βάρβαρο» και να μην ήταν καθόλου Μέγας, ο Αλέξανδρος, αλλά να είχε ζήσει ευτυχισμένος σαν αγρότης στην Πέλλα. Να είχαμε στερηθεί των νοητικών επιτευγμάτων ενός Newton και να μην είχε αυτός βιώσει τη δυστυχία ως ορφανό και παραμελημένο αγόρι και ως παρανοϊκός ενήλικας. Να μην είχε διατυπώσει τα θεωρήματα της μη πληρότητας ο Kurt Gödel, αλλά να μην πέθαινε 30 κιλά αρνούμενος να φάει γιατί φοβόταν πως θα τον δηλητηρίαζαν. Ας έπαιζε χειρότερο ή καθόλου πιάνο ο Glenn Gould κι ας μην υπέφερε από την υποχονδρίαση που τον οδήγησε στην δυστυχία κι ίσως σε πρόωρο θάνατο.

Οι παραπάνω αναφορές δεν γίνονται με πρόθεση να υποστηριχθεί ότι η δημιουργικότητα οδήγησε αυτούς τους ανθρώπους στη δυστυχία. Το πιθανότερο είναι πως η δυστυχία έδινε ώθηση στη δημιουργικότητά τους. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί, πως πολλοί ψυχικά βεβαρημένοι άνθρωποι θα ήταν πολύ χειρότερα αν δεν έθεταν σκοπούς ως κάποιου είδους δημιουργική διέξοδο. Ωστόσο, αυτό που θέλουμε κυρίως να επισημάνουμε είναι πως οι σκοποί και η δημιουργικότητα δεν μπορούν να απαλλάξουν τελικά από το άλγος. Η εργασιοθεραπεία αναβάλλει το πρόβλημα, δεν το αντιμετωπίζει. Μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε πως οι άνθρωποι θα ήταν ψυχικά υγιέστεροι αν μπορούσαν να αποδεχθούν το δικαίωμά τους να υπάρχουν απλά, και να μη νιώθουν πως χρειάζεται να πληρώνουν τεράστιο αντίτιμο για

να εξαγοράσουν την αποδοχή και την αγάπη των άλλων. Η απαίτηση υπερδημιουργίας, που πρέπει να είναι σπουδαία και να αναγνωριστεί, είναι φθοροποιός κι όχι λυτρωτική. Ακόμα κι αν είχε κάποιος μορφής ψυχιατρική επιβάρυνση ο Van Gogh, ο τρόπος ζωής του, το να θέσει την καλλιτεχνική του δημιουργία και την προσπάθεια αναγνώρισης του έργου του στο κέντρο της ύπαρξης του, όχι μόνο δεν απετέλεσε θετική διέξοδο, αλλά πιθανότατα την καταδίκη του. Πιθανώς, η ζωγραφική με περισσότερη γαλήνη και λιγότερες προσδοκίες θα βοηθούσε τον άνθρωπο. Προσωπικά, νιώθω περισσότερο ως μια μαύρη ανεξίτηλη κηλίδα στην πορεία της Ανθρωπότητας τη δυστυχία κάθε ύπαρξης, που ζει ή παρήλθε, και λιγότερο ως διαμάντι το έργο που αφήνει. Αν η δημιουργικότητα απαιτεί το λίπασμα της δυστυχίας για να αναπτυχθεί, ας μην αναπτυχθεί ποτέ. Αμφισβητώ ακόμα ότι συντέλεσε ή συντελεί στην πρόοδο της Ανθρωπότητας. Πιθανότατα, άλλοι δρόμοι προόδου, που δεν περνάνε μέσα από τόση δυστυχία ατομικών υπάρξεων και κοινωνικών ομάδων, δεν θα είχαν οδηγήσει σε τόσο μεγάλα προβλήματα τις σύγχρονες κοινωνίες. Αν γίνει κοινωνικά κατορθωτό να προωθηθεί ως αξία η ψυχική γαλήνη αντί της «επιτυχίας», η ανθρωπότητα θα ξεφύγει σε μεγάλο βαθμό από τη βλακεία.

Η δημιουργικότητα, ως υπέροχο παιχνίδι είναι λυτρωτική. Η επιτυχία, ως απαίτηση, και οι υψηλές προσδοκίες κοινωνικής αναγνώρισης, οδηγούν μάλλον στη δυστυχία.

Η επίτευξη των σκοπών και η δημιουργικότητα δεν είναι ο δρόμος για την ατομική ευζωία. Ο δυστυχισμένος άνθρωπος που στοχεύει στην κοινωνική αποδοχή και διάκριση, μέσω της παθιασμένης δημιουργίας, ακολουθεί λάθος δρόμο για να πετύχει την προσωπική του γαλήνη και ευζωία. Κανένα έργο ποτέ δεν θα γίνει ικανό να του την παράσχει. Η ψυχική γαλήνη πρέπει να επιδιωχθεί ως αυτόνομος στόχος από το άτομο που δεν έχει ευνοηθεί από την τύχη να του δοθεί ως δώρο. Άλλος δρόμος, απλά, δεν υπάρχει. Αν πραγματικά θέλει κάποιος να προσεγγίσει την ευζωία ως κατάσταση, θα πρέπει να την αναζητήσει κυρίως ως «Αναίτια ευδαιμονία». Ως την κατάσταση αταραξίας και ήρεμης χαράς, ως ανταμοιβή που είναι δυνατό να ακολουθεί πάρα πολλά μικρά πράγματα κι όχι μόνο τα «μεγάλα» επιτεύγματα, που ποτέ

δεν είναι αρκετά μεγάλα. Τη χαρά από μια μπουκιά ψωμί, από το περπάτημα, από τη μέθεξη, από το στοχασμό, αλλά και τη δημιουργία και την εκπλήρωση στόχων, την έρευνα και τη νοητική τακτοποίηση, ως όμορφα και ενδιαφέροντα παιχνίδια, κι όχι ως τρομερά ζητήματα ζωής ή θανάτου, Αυτοεπιβεβαίωσης και Αυτούπέρβασης.

Για να επιδιώξει όμως ένα άτομο την «Αναίτια ευδαιμονία», που δεν του έχει δοθεί ως δώρο, χρειάζεται επίγνωση. Επίγνωση της κατάστασής του και του ότι οι ατραποί στους οποίους οδηγείται αυτόματα είναι, πιθανώς, αδιέξοδοι ως προς την ευζωία. Το άτομο έχει όφελος να το «δει» αυτό.

Μέρος 2^ο

Το άτομο ως ύπαρξη που καλείται να επιλέξει

Η υπαρξιακή αναζήτηση

Γιατί οι άνθρωποι χρειαζόμαστε μια υπαρξιακή θεωρία για να υπάρξουμε, κάτι που να μας λέει τι είμαστε, από πού προερχόμαστε, προς τα πού οδεύουμε και τι νόημα έχει η ζωή μας; Κατά τα φαινόμενα, τα ζώα δεν έχουν καμιά παρόμοια ανάγκη. Ζουν τη ζωή τους όπως έρχεται, στη βάση των ιδιοτήτων που τους κληρονομούνται και των συνθηκών στις οποίες υποχρεώνονται να υπάρξουν. Δεν έχουμε ενδείξεις για θεωρίες, ιδεολογίες και θρησκείες στα ζώα. Τι συμβαίνει με μας τους ανθρώπους;

Προφανώς, ο άνθρωπος πασχίζει πρωτίστως και ισχυρά για την πλήρωση των βιολογικών του αναγκών. Όπως και τα άλλα ζώα, αμειβεται ισχυρά όταν οι ανάγκες αυτές εκπληρώνονται και τιμωρείται επίσης ισχυρά όταν δεν εκπληρώνονται. Θα μπορούσε να πορευτεί με βάση αυτό τον οδηγό, ως βιολογικό αυτόματο, χωρίς επίγνωση, όπως φαίνεται ότι γίνεται χωρίς κανένα πρόβλημα με τόσα άλλα ζώα. Αν ισχύει η επικρατέστερη απάντηση που δίνεται στο γιατί της ανθρώπινης νοημοσύνης, αυτή είναι προϊόν «ατυχήματος». Απλά προέκυψε, ως συγκυριακό παραπροϊόν της προσπάθειας του βιολογικού ανθρώπινου όντος, να βρει τρόπους να τραφεί, να επιβιώσει από εχθρούς και αντίξοες συνθήκες και να αναπαραχθεί. Λόγω της νοημοσύνης του, ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να δημιουργεί νοητικές αναπαραστάσεις, περιβάλλοντος και εαυτού, να κάνει συλλογισμούς, να θέτει ερωτήματα και να προβλέπει φαινόμενα. Ανάλογες ιδιότητες συναντιούνται και σε άλλα ζώα, αλλά με σημαντικές διαφορές. Πιθανώς, ως αποτέλεσμα αυτών των δυνατοτήτων, αναπτύχθηκε και μια νέα ανάγκη, αυτή της «Νοητικής Τάξης». Με αυτό τον όρο εννοούμε την απαίτηση για ένα νοητικό μοντέλο εαυτού και περιβάλλοντος, από το οποίο να προκύπτει μια αίσθηση σχετικού ελέγχου και ασφάλειας. Όποια κι αν είναι η προέλευσή της, την ανάγκη «Νοητικής Τάξης» τη συναντάμε διαρκώς, σε όλους τους έως σήμερα πολιτισμούς με τη μορφή υπαρξιακών θεωριών, κυρίως θρησκευτικού χαρακτήρα.

Η εκδοχή να είναι η νοημοσύνη προϊόν «ατυχήματος», που αίρει, εν μέρει, τον άνθρωπο εκτός βιολογίας, έχει υπέρ της δύο μεγάλα επιχειρήματα. Το πρώτο είναι ότι αν η νοημοσύνη ήταν ένα απλό προϊόν

προσαρμοστικής εξέλιξης, ο άνθρωπος, μέσω αυτής, θα έβλεπε τον κόσμο μόνο θετικά. Όμως, υπάρχουν πολλά πράγματα μέσα μας και γύρω μας που θεωρούμε αρνητικά. Οι άνθρωποι είναι δυνατό να δυσφορούμε με τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα που διαπιστώνουμε, ευρέως. Μπορεί να μη μας αρέσει το ότι κουραζόμαστε, είμαστε αδύναμοι, αργοί, κι ότι δεν μπορούμε να πετάξουμε. Το ότι είμαστε νοητικά και συναισθηματικά κατώτεροι απ' αυτό που θα θέλαμε. Κυρίως όμως, βλέπουμε, και δεν μας αρέσει καθόλου, την παρακμή και το θάνατο ως προοπτική των πάντων. Παρότι έχουμε συνηθίσει σε αυτά και μας φαίνονται φυσικά, δεν είναι. Είναι παράδοξα. Ως προϊόντα της ζωής και μιας εξελικτικής διαδικασίας που υποτίθεται ότι μας έκοψε και μας έραψε ώστε να είμαστε προσαρμοσμένοι σε ό,τι υπάρχει, θα έπρεπε να βλέπουμε καλά τα ως έχει ή να μην έχουμε καμιά γενική άποψη. Θα έπρεπε, όπως όλα τα άλλα είδη του ζωικού βασιλείου, απλά να υπάρχουμε, να αγωνιζόμαστε για την επιβίωση και την αναπαραγωγή, χωρίς εκτιμήσεις γενικού χαρακτήρα.

Η δεύτερη μεγάλη ένδειξη ότι η νοημοσύνη είναι προϊόν «ατυχήματος», που αίρει, εν μέρει, τον άνθρωπο εκτός βιολογίας, είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που μπορεί να φτάσει στην άρνηση αυτής καθαυτής της βιολογικής του ουσίας: την επιβίωση και την αναπαραγωγή. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που μπορεί να αποφασίσει να αυτοκτονήσει¹ και να μην αναπαραχθεί. Πολλοί άνθρωποι, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, αφοσιωμένοι στο θεό, κ.α. αποφασίζουν να μην κάνουν παιδιά. Μπορούν να καταπιέσουν τη σεξουαλικότητα ή να την εκτρέψουν τελείως από την αναπαραγωγική της σκοπιμότητα. Αυτό όμως είναι απολύτως «εκτός βιολογίας», μια και όλα τα έμβια όντα πασχίζουν πρωτίστως για την αναπαραγωγή τους. Όσον αφορά στην αυτοκτονία, θα μπορούσε να διατυπωθεί η επιφύλαξη πως αυτοί που αυτοκτονούν το κάνουν γιατί είναι καταθλιπτικοί κι όχι γιατί είναι «νοήμονες». Και ότι είναι καταθλιπτικοί γιατί δεν πάνε καλά εγκε-

1. Κατά την εποχή που έκανα τη διατριβή μου στο Παν/μιο Κρήτης (92-95), είχα συστήσει μια ομάδα με φοιτητές της ιατρικής με την οποία ερευνήσαμε, όσο μας ήταν εφικτό, το ερώτημα αν υπάρχει κάποιο άλλο ζώο, πλην του ανθρώπου, που αυτοκτονεί. Βιβλιογραφικά δεν βρέθηκε κανένα στοιχείο που να υποστηρίζει ότι υπάρχει αυτοκτονία στο ζωικό βασίλειο. Ακόμα και τα κήτη που βγαίνουν στη στεριά δεν φαίνεται να είναι αυτοκτονία (Geraci). Πειραματικά, η ομάδα έλεγξε και απέριψε επίσης τη θρυλούμενη άποψη ότι αυτοκτονούν οι σκορπιοί όταν περικυκλωθούν από φωτιά. Δεν βρέθηκε κανένα υποστηρικτικό στοιχείο περί αυτοκτονίας των ζώων.

φαλικά κυκλώματα και νευροδιαβιβαστές κι όχι γιατί αποφασίζουν γι' αυτό. Ο ισχυρισμός όμως δεν ευσταθεί για δύο λόγους: α. Τα προβλήματα των εγκεφαλικών λειτουργιών δεν οδηγούν τα ζώα σε αυτοκτονία. Αυτό υποδεικνύει πως μάλλον δεν υπάρχει αυτόματος τρόπος αυτοκτονίας που ενεργοποιείται από δυσλειτουργία εγκεφαλικών κυκλωμάτων οιασδήποτε φύσης. Οι εγκεφαλικές διαταραχές, αν είναι ικανές να οδηγήσουν έναν άνθρωπο σε αυτοκτονία, είναι πολύ πιθανό πως το κάνουν μέσω της νόησης: *«Οι αυτοκτονικές σκέψεις μπορούν να προσφέρουν ένα ανακουφιστικό συναίσθημα ότι υπάρχει τελικά κάποιος τρόπος απόδρασης από τον πόνο... Όταν οι ασθενείς δεν έχουν τον έλεγχο της ζωής τους, ο θάνατος μπορεί να αποτελέσει ελκυστική εναλλακτική λύση»* (Joel Paris). Και, β. υπάρχουν πολλές περιπτώσεις σημαντικών ανθρώπων που οδηγήθηκαν σε αυτοκτονία, χωρίς να έχουν κανενός είδους πρόβλημα εγκεφαλικής λειτουργίας². Η νοημοσύνη μπορεί να

2. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του Arthur και της Cynthia Koestler που αυτοκτόνησαν μαζί σε δωμάτιο ξενοδοχείου, εξηγώντας ξεκάθαρα το λόγο που οδηγήθηκαν στην πράξη αυτή. Παραθέτουμε τις επιστολές που άφησαν:

ARTHUR

To whom it may concern. The purpose of this note is to make it unmistakably clear that I intend to commit suicide by taking an overdose of drugs without the knowledge or aid of any other person. The drugs have been legally obtained and hoarded over a considerable period. Trying to commit suicide is a gamble the outcome of which will be known to the gambler only if the attempt fails, but not if it succeeds. Should this attempt fail and I survive in a physically or mentally impaired state, in which I can no longer control what is done to me, or communicate my wishes, I hereby request that I be allowed to die in my own home and not be resuscitated or kept alive by artificial means. I further request that my wife, or a physician, or any friend present, should invoke habeas corpus against any attempt to remove me forcibly from my house to hospital. My reasons for deciding to put an end to my life are simple and compelling: Parkinson's Disease and the slow-killing variety of leukaemia (CCI). I kept the latter a secret even from intimate friends to save them distress. After a more or less steady physical decline over the last years, the process has now reached an acute state which added complications which make it advisable to seek self-deliverance now, before I become incapable of making the necessary arrangements. I wish my friends to know that I am leaving their company in a peaceful frame of mind, with some timid hopes for a de-personalised after-life beyond due confines of space, time and matter and beyond the limits of our comprehension. This 'oceanic feeling' has often sustained me at difficult moments, and does so now, while I am writing this. What makes it nevertheless hard to take this final step is the reflection of the pain it is bound to inflict on my surviving friends, above all my wife Cynthia. It is to her that I owe the relative peace and happiness that I enjoyed in the last period of my life – and never before.

Since the above was written in June 1982, my wife decided that after thirty-four years of working together she could not face life after my death.

CYNTHIA

I fear both death and the act of dying that lies ahead of us. I should have liked to finish my account of working for Arthur – a story which began when our paths happened to cross in 1949. However, I cannot live without Arthur, despite certain inner resources. Double suicide has never appealed to me, but now Arthur's incurable diseases have reached a stage where there is nothing else to do.

εξελίχθηκε σαν εφόδιο σε ορισμένα ζώα για να υπηρετήσει την επιβίωσή τους, η ανθρώπινη ωστόσο και μόνο αυτή, φτάνει σε σημείο που μπορεί να αποτελέσει και άρνηση αυτής ακόμα της ζωής.

Ο άνθρωπος, δια της νόησης, μπαίνει σε μεγάλα προβλήματα, για τα οποία δεν φαίνεται να είχε ιδέα ο «μάστορας» της εξέλιξης (Francois Jacob). Ταυτόχρονα όμως φαίνεται πως δί' αυτής υπερβαίνει, εν μέρει, το βιολογικό καταναγκασμό. Δεν είναι μόνο μια μηχανή διατήρησης, αλλά θέτει νέα δεδομένα στο παιχνίδι της ζωής. «Εκείνο που μας τρώει, εκείνο που μας σώζει...». Αν η νόηση είναι εκείνη που μας μπλέκει σε περιπέτειες στις οποίες δεν εμπλέκεται κανένα άλλο έμβιο ον, μάλλον δί' αυτής είμαστε υποχρεωμένοι να αντεπεξέλθουμε.

Θα προβληματιστούμε για την ανάγκη «Νοητικής Τάξης» εκτενώς, σε άλλο σημείο παρακάτω. Σε αυτό το σημείο θα εξετάσουμε το ερώτημα: γιατί κάποιοι άνθρωποι φαίνεται να διακατέχονται από υπαρξιακή αγωνία, αναζητώντας επίμονα απαντήσεις προκειμένου να δημιουργήσουν την προσωπική τους Υπαρξιακή Νοητική Τάξη και κάποιοι άλλοι μπορούν να πορεύονται στην καθημερινή τους ζωή χωρίς να εκδηλώνουν αγωνία για υπαρξιακές τακτοποιήσεις; Σχηματοποιώντας, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε: γιατί κάποιοι άνθρωποι φαίνεται να αντιμετωπίζουν τη ζωή ως δώρο προς βίωση, ενώ κάποιοι άλλοι ως αίνιγμα προς επίλυση;

Ένας φίλος ψυχίατρος, που επέμενε να μάθει τι γράφω και δεν μπορούσα να πάω για ποδήλατο ένα πρωινό Σαββάτου, όταν του είπα ότι πρόκειται για υπαρξιακή αναζήτηση, με ρώτησε «ποιος τη χρειάζεται αυτή;» Του είπα πως εγώ τη χρειάζομαι, και ρώτησα αν εκείνος εκτιμά ότι δεν τη χρειάζεται. Μου είπε ποια πράγματα τον απασχολούν, απαριθμώντας καθημερινές του ανάγκες. Χωρίς αμφιβολία, κάποιοι φαίνεται πως μπορούν απλά να δρουν, αποφεύγοντας να αναρωτιούνται. Τι σημαίνει άραγε αυτό; Πως δεν έχουν ανάγκη υπαρξιακής θεωρίας ή μήπως ότι δεν έχουν ανάγκη την αναζήτηση γιατί στην ουσία διαθέτουν στέρεη υπαρξιακή θεωρία;

Οι παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση της μιας ή της άλλης υπαρξιακής στάσης, και το ειδικό βάρος ενός εκάστου παράγοντα ακριβώς, θα ήταν δύσκολο να διερευνηθούν με τις μεθόδους

της ψυχολογίας. Μπορούμε όμως να εικάσουμε κάποιους, όπως η αίσθηση ενός ασφαλούς ή επικίνδυνου σύμπαντος που διαμορφώνεται κατά τα πρώτα παιδικά χρόνια, η επιβολή των απόψεων της κοινότητας στην οποία μεγαλώνει το παιδί, η πρόσβαση σε γνώσεις, οι νευρολογικές ιδιαιτερότητες, όπως το πώς λειτουργεί το σύστημα του φόβου, οι συγκυρίες, κλπ. Ανεξάρτητα πάντως από το πώς, αυτό που τελικά παρατηρούμε, είναι ότι οι διαφορετικοί άνθρωποι νιώθουν σημαντικά διαφορετική υπαρξιακή αγωνία, που είναι δυνατό να διασκεδαστεί εύκολα ή όχι. Στο ένα άκρο, βρίσκουμε τους ανθρώπους που αβίαστα υιοθετούν την κυρίαρχη υπαρξιακή θεωρία του περιβάλλοντός τους ή ένα κράμα εκ των κυκλοφορούντων στην αγορά θεωριών. Όχι τόσο ως νοητική επεξεργασία, αλλά ως απλή εξοικείωση και αυθόρμητη αποδοχή. Οι άνθρωποι αυτοί έκτοτε, μοιάζει να έχουν τη γενική κατεύθυνση που χρειάζονται στον «αυτόματο πιλότο» και ασχολούνται κυρίως με τις καθημερινές δραστηριότητες εκπλήρωσης αναγκών και επίτευξης στόχων. Πολλοί απ' αυτούς δεν φαίνεται να αμφισβητούν αυτή τους την αρχική «εγχώραξη» ως το τέλος της ζωής τους, ανεξάρτητα από το βαθμό αυτοσυνέπειας της υπαρξιακής θεωρίας στην οποία «εμβαπτίζονται» και το βαθμό της προσωπικής τους ευφυΐας. Από την άλλη μεριά, κάποιοι άλλοι, δεν υιοθετούν ποτέ ολοκληρωτικά καμιά θεωρία είτε αμφισβητούν σύντομα τις θεωρίες που κυκλοφορούν στην αγορά, θεωρώντας τες απλοϊκές, παρωχημένες και ανακόλουθες. Έκτοτε, πασχίζουν εναγωνίως να βρουν απαντήσεις στα ερωτήματα της ύπαρξης.

Οι παράγοντες που προαναφέρθηκαν και η ατομική ιστορία θα μπορούσαν ίσως να φωτίσουν το γιατί της τόσο διαφορετικής διαμόρφωσης των ανθρώπων, μάλλον όμως εκ των υστέρων και όχι ως πρόβλεψη. Σε κάθε περίπτωση μια ιστορική επισκόπηση τόσων πολλών αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων δεν είναι από τα πράγματα που έχουν ενδιαφέρον για το πεπερασμένο μυαλό μας. Αντίθετα, μια απλή αναλογία που μπορούμε εύκολα να συλλάβουμε, ίσως είναι αρκετά πιο διαφωτιστική. Παρατηρώντας τη συμπεριφορά των πολιτικών που ασκούν εξουσία και εκείνων που είναι στην αντιπολίτευση, εύκολα διακρίνουμε μια συστηματική διαφορά. Σε γενικές γραμμές, αυτοί που

κυβερνούν παρουσιάζουν την κατάσταση θετικά κι εκείνοι που αντιπολιτεύονται αρνητικά. Οι κυβερνώντες επισημαίνουν τα καλώς έχοντα, ζητάνε από τους άλλους να αποδεχθούν πως τα πράγματα δεν μπορεί να είναι τέλεια και καλούν σε συστράτευση για το κοινό καλό. Οι αντιπολιτευόμενοι βλέπουν σχεδόν αποκλειστικά ό,τι πηγαίνει άσχημα και αρνούνται συνήθως να συμπράξουν.

Η αναλογία είναι πως αν ένας άνθρωπος «είναι στην κυβέρνηση της ζωής», έχει μάλλον θετική στάση προς αυτήν. Αν είναι «απ' έξω», έχει μάλλον αρνητική. Πρόκειται για τη διαφορά ανάμεσα σε εκείνον που νιώθει ότι έχει τη δυνατότητα να «επιχειρεί» με ασφάλεια, πως είναι υγιής σε μια όμορφη πραγματικότητα γεμάτη ευκαιρίες άντλησης ικανοποίησης, σε αντιδιαστολή με τον άνθρωπο που φοβάται, πονά, νιώθει το περιβάλλον εχθρικό, άσχημο, γεμάτο αποκλεισμούς ή παγίδες. Ανεξάρτητα αν οι διαφορές μπορούν να δικαιολογηθούν από ιδιότητες του νευρικού συστήματος, εμπειρίες ή και τα δύο, μπορούμε να εικάσουμε ότι ο άνθρωπος που νιώθει πετυχημένος, όπως ορίζεται από την κοινωνία που ζει, ικανός να αντλήσει ικανοποίηση από τις δραστηριότητές του, είναι πολύ πιθανόν να είναι κυρίως απασχολημένος με την απόλαυση των δώρων της ζωής. Ο άνθρωπος αυτός μπορεί να έχει την πεποίθηση πως ζει σε ένα γενικά φιλικό Σύμπαν, σε ένα θαυμάσιο Κόσμο εν σοφία πεπονημένο, το νόημα του οποίου αντανάκλαται στον πλούτο των θετικών του συγκινήσεων. Ο άνθρωπος που δεν αντλεί επαρκώς ικανοποίηση από τη ζωή ή υποφέρει, μπορεί να στραφεί προς την υπαρξιακή αναζήτηση, προσδοκώντας να βρει τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να μειώσει την αγωνία του και να κάνει πιο ευτυχισμένη τη ζωή του, ή ακόμα επαρκή επιχειρήματα γιατί να συνεχίσει να ζει.

Χωρίς αμφιβολία, υπάρχουν άνθρωποι που βρίσκονται ξεκάθαρα στο ένα ή στο άλλο άκρο της γραμμής ικανοποίησης από τη ζωή. Όμως, συχνά, φυσιολογικές ή κοινωνικές μεταβλητές επιβάλλουν ο ίδιος και ο αυτός άνθρωπος να βρίσκεται άλλοτε εδώ κι άλλοτε εκεί, να είναι κάποια εποχή στην «κυβέρνηση» και κάποια άλλη στην «αντιπολίτευση» της ζωής. Εξάλλου, κανένας δεν παραμένει νέος, όμορφος, υγιής, δυνατός, οξυδερκής, επιτυχημένος, ερωτευμένος και ερωτεύσιμος. Ο

πατέρας του Einstein γράφοντας ένα γράμμα στον καθηγητή Ostwald στο οποίο τον παρακαλούσε να δώσει στο γιο του μια θέση βοηθού, αναφέρει πως ο γιος του είναι *«βαθύτατα δυστυχής που μέχρι σήμερα δεν μπόρεσε να βρει εργασία, κατατρύχεται από την έμμονο ιδέα ότι είναι ένας αποτυχημένος και ότι δεν θα μπορέσει να βρει πάλι το δρόμο του.»* Όταν αργότερα *«βρήκε το δρόμο του»*, δηλαδή πέτυχε την κοινωνική αποδοχή και διάκριση, είχε τη σπάνια διορατικότητα, για θετικό επιστήμονα, να πει: *«Κάνουμε επιστήμη για να ξεφύγουμε από τα δεσμά των δικών μας επιθυμιών που συνέχεια αλλάζουν»*. Ωστόσο, παρότι αναγνώριζε τη διάσταση της εργασιοθεραπείας στη ενασχόλησή του με την επιστήμη, πέτυχε τον επιθυμητό διασκεδασμό και εξοστράκισε τη δυσφορία. Όπως μπορούμε να υποθέσουμε, από τις βιογραφίες και τα δικά του γραπτά, τα υπαρξιακά ερωτήματα επανετέθησαν αργότερα, με άλλη μορφή, όταν άρχισε να νιώθει πως τον θεωρούσαν ένα παρηκμασμένο γέρο που είχε φτάσει κοντά στη αποπληρωμή *«του χρέους»* του θανάτου.

Το να μην είναι ευτυχισμένος, ωστόσο, δεν αποτελεί ικανή συνθήκη για να οδηγηθεί ένας άνθρωπος στην υπαρξιακή αναζήτηση. Το συμπέρασμα προκύπτει εύκολα από τις βιογραφίες τόσων δυστυχισμένων ανθρώπων που δεν αμφισβητούν τις υπαρξιακές απόψεις στις οποίες μύηθηκαν κατά την παιδική τους ηλικία, δεν βλέπουν κριτικά την κατάστασή τους, αλλά δρουν με πάθος στα πλαίσια των αρχικών αυτοματισμών τους, προκειμένου να διασκεδάσουν τη δυστυχία τους. Απλοί άνθρωποι και σημαντικοί δημιουργοί, π.χ. συχνά πασχίζουν για την πρωτιά, τον πλουτισμό, την καριέρα, την κοινωνική καταξίωση και επιτυχία, με τεράστιο άλγος και χωρίς χαρά, χωρίς να θέτουν το ερώτημα: *«προς τι όλα αυτά;»*

Απ' ότι φαίνεται, ούτε ο βαθμός ευφυΐας αποτελεί ικανή συνθήκη για την αναθεώρηση της γραμμής πλεύσης που υιοθετείται από την παιδική ηλικία. Δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε πως ο μεγαλοφυής Isaac Newton δεν είχε τη δυνατότητα να αποκαλύψει τις αντιφάσεις της ύπαρξής του και των κινήτρων της δικής του συμπεριφοράς, που τον οδήγησαν στην κρυψίνοια, την κακία και την παράνοια. Τα πράγματα με την ανθρώπινη ψυχολογία είναι εξαιρετικά πολύπλοκα. Αλλιώς, πώς

μπορεί να γίνει κατανοητό ότι μια διάνοια της μαθηματικής λογικής, και ως εκ τούτου και της αποκάλυψης αντιφάσεων, σαν τον Kurt Gödel, δεν μπορούσε να δει το αβάσιμο του φόβου ότι θα τον δηλητηρίαζαν, που τον οδήγησε σε θάνατο από αστία;

Μήπως όμως ο άνθρωπος δεν μπορεί να κρίνει, να παίρνει αποφάσεις και να πραγματοποιεί αλλαγές, που να αλλάζουν ριζικά τα προσωπικά του δεδομένα; Μήπως ο Νους, ως φυσικό σύστημα, είναι προδιαγεγραμμένο ως προς τις διεργασίες που πραγματοποιεί, οπότε κάθε συμπεριφορά και υπαρξιακή στάση, δεν είναι στην ουσία υπόθεση του ατόμου;

Για την «ελευθερία της βούλησης»

Τα εισαγωγικά στο «ελευθερία της βούλησης», είναι γιατί ουσιαστικά το ερώτημα δεν είναι αν η βούληση είναι ελεύθερη. Η απάντηση σε αυτό είναι πολύ εύκολη: **δεν είναι**. Διότι η βούληση εξαρτάται: α. από τη δομή και λειτουργία του νευρικού συστήματος, για τις οποίες έχουν σημαντικό ρόλο κληρονομικές και περιβαλλοντικές επιρροές, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής, πέραν δηλαδή κάθε ατομικού ελέγχου, και β. από φυσικές, βιολογικές και κοινωνικές παραμέτρους που περιορίζουν ή αποστερούν την ελευθερία της.

Αν ως ελευθερία ορίζεται η έλλειψη καταναγκασμών, όπως σε πολλά λεξικά, δεν μπορεί κανείς να θέτει σοβαρά το ερώτημα αν η βούληση είναι ελεύθερη. Το ερώτημα που έχει νόημα να τεθεί είναι αν υπάρχει κάποιο μερίδιο προσωπικής ευθύνης στις αποφάσεις ενός ανθρώπου ή αν αυτές είναι απολύτως προδιαγεγραμμένες. Η παρά ταύτα χρησιμοποίηση του όρου «ελευθερία της βούλησης» σε αυτή την εργασία γίνεται γιατί έτσι απαντάται στη βιβλιογραφία. Θα επιμείνουμε ωστόσο στα εισαγωγικά.

Το ερώτημα για την «ελευθερία της βούλησης» τίθεται στην αρχή του προβληματισμού για το άτομο, γιατί, αν δεν είμαστε διόλου υπεύθυνοι για τις αποφάσεις μας, κάθε συζήτηση για τη στάση που υιοθετούμε στη ζωή είναι άνευ σημασίας. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για υιοθεσία ή επιλογή, αλλά για επιβολή ή νομοτελειακή αποδοχή, ανεξάρτητα από το πώς την αντιλαμβανόμαστε.

Επαΐοντες και μη γνωρίζουν πως το θέμα είναι τεράστιο και πως ούτε κατά διάνοια δεν μπορεί να προσεγγιστεί με πληρότητα, ιδιαίτερα σε μια εργασία με άλλο βασικό ερώτημα. Έχουμε όμως αποδεχθεί το «θεώρημα της μη πληρότητας» και θα κάνουμε μόνο μερικές σκέψεις - κλειδιά που είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη του προβληματισμού μας.

Η «ελευθερία της βούλησης» αμφισβητείται για διάφορους λόγους. Σχηματικά, θα μπορούσαμε να τους ομαδοποιήσουμε σε: 1. όσους εκκινούν από την υλικότητα του εγκεφάλου, 2. όσους εκκινούν από το σκεπτικό ότι οι συνειδητές αποφάσεις είναι «σκιά» ασυνείδητων

διεργασιών και 3. σε εκείνους που ερείδονται στην εκδοχή της «εικονικής πραγματικότητας».

1. Το ότι υπάρχει σχέση των ψυχονοητικών μας λειτουργιών με τον εγκέφαλο, είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί. Ένα εγκεφαλικό επεισόδιο, ή οποιαδήποτε βλάβη στο υλικό του εγκεφάλου έχει επιπτώσεις στις ψυχονοητικές λειτουργίες, που μπορεί να φτάσουν ακόμα και στο επίπεδο της πλήρους ακύρωσής τους κατά την κωματώδη κατάσταση. Οι επιπτώσεις που μπορεί να έχουν οι ψυχοτρόπες ουσίες, είτε ο διακρανιακός μαγνητικός ερεθισμός στις ψυχονοητικές λειτουργίες, αφήνουν επίσης ελάχιστα περιθώρια αμφισβήτησης της άποψης πως οι φυσικοχημικές διεργασίες στον εγκέφαλο είναι άρρηκτα δεμένες με τις ψυχονοητικές. Η κρατούσα νευροεπιστημονική άποψη είναι πως ο υλικός εγκέφαλος παράγει τις ψυχονοητικές λειτουργίες, από την οποία προκύπτει το ερώτημα: αν το υλικό του εγκεφάλου υπακούει στους άκαμπτους αιτιοκρατικούς νόμους της φυσικής πώς μπορεί από αυτό να προκύψει «ελευθερία της βούλησης»; Οι κινήσεις των ιόντων και των μορίων στα νευρικά κύτταρα του εγκεφάλου την επόμενη στιγμή από τώρα θα γίνουν λόγω ηλεκτρικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους και είναι αιτιακά καθορισμένες. Άρα, όπως λένε και οι Hawking-Mlodinow *«Είναι δύσκολο να φανταστούμε με ποιο τρόπο μπορεί να λειτουργεί η ελεύθερη βούληση αν η συμπεριφορά μας καθορίζεται από τους φυσικούς νόμους»*.

Πριν σχολιάσουμε την άποψη αυτή θα πρέπει να επισημάνουμε πως «ελευθερία της βούλησης» δεν είναι δύσκολο να προκύψει μόνο στην περίπτωση που ο κόσμος που ζούμε είναι αιτιοκρατικός, αλλά κι αν ακόμα δεχθούμε πως το τυχαίο είναι κυρίαρχο στο μικροκοσμικό υλικό της εγκεφαλικής ουσίας. Η «ελευθερία της βούλησης» δεν φαίνεται πώς μπορεί να προκύψει από υλικά που κινούνται είτε άκαμπτα αιτιοκρατικά είτε τυχαία. Η δυνατότητα του ανθρώπου να επιλέγει ανάμεσα σε δυο ή περισσότερες εναλλακτικές εκδοχές προϋποθέτει πως η τελική έκβαση δεν είναι ούτε εκ των προτέρων καθορισμένη, ούτε αποτέλεσμα τύχης.

Δεν χρειάζεται να ορίσουμε τις έννοιες της αιτιοκρατίας και του τυχαίου, και να συζητήσουμε διεξοδικά το ζήτημα που μόλις παρουσιά-

σαμε. Ο λόγος είναι ότι καμία παραλλαγή των θεωριών που ανατρέχει στις ιδιότητες του υλικού εγκεφάλου προκειμένου να αντλήσει επιχειρήματα για την «ελευθερία της βούλησης», δεν είναι ικανή να εξάγει τελεσίδικα συμπεράσματα. Ως εκ τούτου δεν μπορεί να μας απασχολεί, όσο σημαντικός και σπουδαίος να είναι αυτός που την εισηγείται. Κι αυτό γιατί κανείς μέχρι σήμερα δεν γνωρίζει με ποιο τρόπο προκύπτουν οι ψυχονοητικές διεργασίες (αν προκύπτουν) από τον εγκέφαλο. Ιδιαίτερα για τη συνείδηση³ δεν έχει γίνει καν εφικτός κανένας ανατομικός εντοπισμός της ή εγκεφαλική λειτουργία που θα μπορούσε να αποτελεί το υπόβαθρό της. Ο Roger Penrose υποστηρίζει ότι ένα σημαντικό, απολύτως απαραίτητο, στοιχείο λείπει από το σημερινό επιστημονικό οικοδόμημα που καθιστά αδύνατη τη σχετική κατανόηση⁴. Κι αν ακόμα όμως δεν λείπει κάτι θεμελιώδες, αλλά το πρόβλημα έγκειται στην τεράστια πολυπλοκότητα του συστήματος, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, το γεγονός παραμένει ότι δεν ξέρουμε πώς οι ψυχονοητικές διεργασίες προκύπτουν από τον εγκέφαλο. Η ύπαρξη συντριπτικών διαφορών μεταξύ παραγόντων και παραγομένων είναι κάτι απόλυτα κοινότοπο στη φύση και γι' αυτό είμαστε αντιμέτωποι με μια απέραντη πολυπλοκότητα πραγμάτων και φαινομένων κι όχι μόνο με στοιχειώδη σωματίια και λίγες ιδιότητες. Είτε λείπει θεμελιώδης γνώση είτε όχι, είναι ασφαλές να δεχθούμε ότι οι ψυχονοητικές λειτουργίες μπορεί να είναι τόσο διαφορετικές από το υλικό που τις παράγει που να κάνουν ικανή την ανάδειξη ιδιοτήτων που δεν χαρακτηρίζουν το παράγον υλικό. Η «ελεύθερη επιλογή» θα μπορούσε να προκύπτει με τρόπο που δεν έχουμε τη δυνατότητα να φανταστούμε. Η μελέτη των συστημάτων δείχνει πως δεν νομιμοποιούμαστε να θεωρούμε μεταφερόμενες τις ιδιότητες του παράγοντος υλικού στο παραγόμενο «προϊόν», και αυτό δεν εξαιρεί την αιτιοκρατία, αν θεωρηθεί πως αυτή κυριαρχεί στο επίπεδο της λεπτοδομής του εγκεφάλου.

3. Δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για τη συνείδηση. Για μια διεξοδική συζήτηση δες στην ιστοσελίδα του Συμποσίου Εγκέφαλος- Συνείδηση και ιδιαίτερα τη «Δευτερολογία» της Ελένης Σαββάκη. Δες επίσης, John R.Searle, *The Problem of Consciousness*. Για τις ανάγκες της παρούσας συζήτησης, θα δεχθούμε ως συνείδηση τη νοητική λειτουργία που μας επιτρέπει να έχουμε επίγνωση πραγμάτων και καταστάσεων, έτσι ώστε μπορούμε να σκεφτούμε ή να συζητήσουμε περί αυτών, καθώς και αυτογνωσία, με την έννοια της αντίληψης σώματος, σκέψεων, συμπεριφοράς κλπ. Αυτές οι ιδιότητες που αποδίδονται στη συνείδηση μας αρκούν μάλλον για το επίπεδο της συζήτησης στην οποία θα εμπλακούμε.

4. Roger Penrose «Σκιές του νου». Δες επίσης την «Πρώτη απάντηση»- μου, στο Συμπόσιο Εγκέφαλος- Συνείδηση

Αν τα ψυχονητικά φαινόμενα προκύπτουν από τον εγκέφαλο, αυτό γίνεται με τρόπο που δεν ξέρουμε και ο οποίος είναι μοναδικός σε σχέση με όλα τα γνωστά φαινόμενα στον υπόλοιπο φυσικό κόσμο. Η μοναδικότητα είναι αναμφίβολη για πολλούς λόγους, αλλά κυρίως γιατί τα ψυχονητικά φαινόμενα είναι τα μόνα γνωστά στον κόσμο στα οποία δεν μπορεί να έχει πρόσβαση «εξωτερικός» παρατηρητής. Έχουμε τεχνολογία για να παρατηρούμε τις εγκεφαλικές λειτουργίες ενός ατόμου, αλλά δεν μπορούμε να έχουμε την ίδια πρόσβαση στις σκέψεις και σε ό,τι αυτό βιώνει. Μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις για τις σκέψεις και τα συναισθήματα του άλλου, μόνο γιατί υποθέτουμε πως είναι ανάλογα με τα δικά μας. Δεν υπάρχει κανένα άλλο παρεμφερές φαινόμενο στη φύση που να είναι απολύτως απρόσιτο στην παρατήρηση, όποια τεχνολογία κι αν χρησιμοποιηθεί. Το να δεχθούμε λοιπόν την ιδιαιτερότητα των ψυχονητικών φαινομένων είναι απολύτως επιβεβλημένο. Αυτό όμως σημαίνει πως κι η δυνατότητα «ελευθερίας επιλογής» είναι δυνατό να ανακύπτει στα ψυχονητικά φαινόμενα με τρόπο που δεν μπορεί να εξαχθεί από τις ιδιότητες του εγκεφαλικών υλικών και δραστηριοτήτων. Αν δεν νομιμοποιείται η εξαγωγή συμπερασμάτων για το πώς είναι ο Παρθενώνας ή το Tashmahal από το πώς είναι οι πέτρες στα νταμάρια, ακόμα περισσότερο δεν νομιμοποιείται να εξαγάμε κανένα υποστηρικτικό ή καταρριπτικό συμπέρασμα για την «ελευθερία της βούλησης» με βάση τις ιδιότητες των υλικών από τα οποία αποτελείται ο εγκέφαλος. Κανένας δεν θα μπορούσε να εξάγει τις ιδιότητες του νερού από εκείνες του υδρογόνου και του οξυγόνου, παρότι, στην περίπτωση αυτή, δεν υπάρχει κάτι άγνωστο. Οι ιθαγενείς κάποιας φυλής που δεν έχουν έρθει ακόμα σε επαφή με τεχνολογικά επιτεύγματα και αγνοούν τα ολοκληρωμένα κυκλώματα, δεν θα μπορούσαν ποτέ να πιστέψουν πως τα όσα κάνει ένας υπολογιστής ή ένα κινητό τηλέφωνο μπορούν να προκύψουν από κατασκευές με βάση το πυρίτιο. Θα ήταν δύσκολο να πείσει κανείς το Σαμάνο της φυλής να μην αποκλείει και να μη βγάζει συμπεράσματα για πράγματα που δεν ξέρει. Δεν είναι όμως λιγότερο δύσκολο να πείσει κανείς τους επιστήμονες και φιλοσόφους για το ίδιο ακριβώς πράγμα.

Οι Hawking - Mlodinow έχουν δίκιο πως είναι δύσκολο να φα-

νταστούμε με ποιο τρόπο μπορεί να λειτουργεί η ελεύθερη βούληση αν η συμπεριφορά μας καθορίζεται από τους φυσικούς νόμους. Από αυτό όμως το σημείο έως τη διαπίστωση: «*φαίνεται λοιπόν ότι δεν είμαστε τίποτα περισσότερο από βιολογικές μηχανές, και η ελεύθερη βούληση δεν αποτελεί παρά μια ψευδαίσθηση*» η απόσταση είναι μεγάλη. Οι Hawking - Mlodinow κάνουν ένα απαράδεκτο νοητικό άλμα: από τη διαπίστωση πως είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς μπορεί να λειτουργεί κάτι, δεν εξάγεται η βεβαιότητα για το πώς τελικά λειτουργεί. Αυτή είναι η πρώτη μας συνάντηση με το μέγα και απολύτως κοινότοπο ανθρώπινο λάθος της εξαγωγής «βεβαιότητας» από εκεί που δεν μπορεί να εξαχθεί. Ας το συνηθίσουμε. Όλοι οι «Σαμάνοι», κι όχι μόνο, το κάνουν. Θα το συναντάμε διαρκώς.

Παρακάτω, οι συγγραφείς, με απλοϊκότητα δηλώνουν πως «*εφόσον δεν μπορούμε να επιλύσουμε τις εξισώσεις που καθορίζουν τη συμπεριφορά μας, βασιζόμαστε στην ενεργό θεωρία ότι οι άνθρωποι διαθέτουν ελεύθερη βούληση*» Μια τέτοια πρόταση ορθώς συνεπάγεται την επόμενη, την οποία οι ίδιοι διατυπώνουν μετά από 173 σελίδες: «*Κάθε πολύπλοκο πλάσμα διαθέτει ελεύθερη βούληση -όχι ως θεμελιώδες γνώρισμά του, αλλά ως ενεργό θεωρία, ως παραδοχή της ανικανότητάς μας να κάνουμε τους υπολογισμούς που θα μας επέτρεπαν να προβλέψουμε τις ενέργειές του.*»

Δεν μπορούμε να λύσουμε τις εξισώσεις και να προβλέψουμε τις ενέργειες μιας μύγας, ή ακόμα και το αν θα έρθει κορώνα ή γράμματα ένα νόμισμα, αλλά αυτός μάλλον δεν είναι ένας καλός λόγος για να αποδοθεί ελεύθερη βούληση σε μια μύγα ή σε ένα νόμισμα.

Πάντως, μπορούμε να συμφωνήσουμε με την υιοθέτηση της «ενεργούς θεωρίας», ή ίσως καλύτερα της «υπόθεσης εργασίας», ότι οι άνθρωποι διαθέτουμε «ελεύθερη βούληση». Χωρίς να είμαστε σε θέση να το αποδείξουμε. Για άλλους λόγους από αυτόν που επικαλούνται οι Hawking - Mlodinow. Γιατί: α. έτσι νιώθουμε ότι μας συμβαίνει, όταν μπορούμε να σκεφτούμε, ή να υπακούσουμε στην προτροπή του φίλου, να γυρίσουμε αυτή τη στιγμή το κεφάλι τρεις φορές δεξιά και τέσσερις και μισή αριστερά, και να το πραγματώσουμε, και β. δεν υπάρχει κανένας τρόπος να αποδειχθεί πως δεν υφίσταται «ελεύθερη βούλη-

ση». Οι υποστηρικτές της αντίθετης άποψης⁵ δεν αποδείχνουν ότι δεν υπάρχει «ελεύθερη βούληση», αλλά μάλλον ότι υφίστανται αυτόματες διεργασίες που δεν είναι προϊόν συνειδητής απόφασης.

2. Ιστορικά ήταν τα πειράματα του Benjamin Libet που πρωτοέδειξαν ότι κάποια εγκεφαλικά ηλεκτρικά δυναμικά προηγούνται της απόφασης των υποκειμένων σχετικά με την εκτέλεση ενός καθήκοντος σε ένα νευροφυσιολογικό πείραμα. Τα ευρήματα αυτά⁶ θεωρήθηκε ότι δείχνουν πως η συμπεριφορά κατευθύνεται από εγκεφαλικές - νευρωνικές διεργασίες, πέραν της επίγνωσης, που προηγούνται αυτής, και καθορίζουν τη βούληση. Ο Michael Gazzaniga θεωρεί πως η απόφαση λαμβάνεται από τον εγκέφαλό μας «ο οποίος δεν είναι μια ενιαία οντότητα, αλλά αποτελείται από διαφορετικά λειτουργικά συστήματα που διενεργούν τους υπολογισμούς τους χωριστά. Αυτά τα δίκτυα μπορούν να φέρουν πέρας δραστηριότητες κατά πολύ από μόνα τους». Οπότε, αποφαίνεται ο Daniel Wegner, εμείς, ως συνειδητά όντα, ενημερωνόμαστε, τρόπον τινά, εκ των υστέρων, πράγμα που σημαίνει ότι η αίσθηση που έχουμε για τον αποφασιστικό ρόλο της συνειδητής βούλησης είναι απλά ψευδαίσθηση.⁷

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η συνείδηση θεωρείται «επιφαινόμενο» που δεν έχει κανένα ενεργό ρόλο στη συμπεριφορά. Οι λειτουργίες των νευρωνικών κυκλωμάτων του εγκεφάλου είναι που ορίζουν τα πάντα και η συνείδηση είναι αποτέλεσμα μιας παράπλευρης ενημέρωσης του συνειδητού εαυτού για τα όσα διαδραματίζονται σε ασυνείδητο επίπεδο. Ο συνειδητός εαυτός, παρότι ενημερώνεται λίγα χιλιοστά

5. Δες π.χ. Daniel Wegner, *The illusion of conscious will*

6. Δες επίσης Soon et.al. και Haggard Patrick

7. Υπάρχουν κι άλλων ειδών νευροφυσιολογικά ευρήματα, που δεν είναι σκόπιμο να παρουσιαστούν εδώ, κι έχουν οδηγήσει κι άλλους ερευνητές σε ανάλογα συμπεράσματα.

Η διαπίστωση π.χ. ότι το χέρι δείχνει ορθά κι όχι στη βάση της οπτικής αυταπάτης του Müller-Lyer or Ebbinghaus (Titchener) (Aglioti, 1995), ερμηνεύεται ως ένδειξη του ξεχωρισμού μεταξύ της συνειδητής αντίληψης και της δράσης.

Ωστόσο, τα πειράματα με τις ψευδαισθήσεις δεν είναι αποφασιστικά για το ρόλο της βούλησης στην πράξη, κι αυτό όχι τόσο γιατί άλλοι ερευνητές δεν βρήκαν κανένα στοιχείο υποστηρικτικό του ξεχωρισμού μεταξύ αντίληψης και δράσης (Franz et al. 2000). Στα πειράματα αυτά, όπως αναφέρουν κι οι Roser & Gazzaniga (2004), αν μια μικρή καθυστέρηση παρεμβληθεί μεταξύ της παρατήρησης της εικόνας και της κίνησης του χεριού, η συνειδητά παραμένουσα αναπαράσταση (η απατηλή δηλαδή) επηρεάζει την κίνηση. Όπως συμπεραίνει ο Goodale (2000), αμφότερες οι οπτικές διαδρομές (κοιλιακή και ραχιαία), εργάζονται μαζί κατά την προσαρμοστική συμπεριφορά.

του δευτερολέπτου μετά τη λήψη της απόφασης από τα νευρωνικά κυκλώματα, έχει την ψευδαίσθηση ότι είναι αυτός που παρήγαγε την απόφαση. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής θεωρούν ότι αν αποδεχθούμε ότι το άτομο μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις σε ένα επίπεδο πάνω ή έξω από τα νευρωνικά κυκλώματα δια της συνείδησης, τότε βάζουμε ένα «φάντασμα στη μηχανή»⁸. Τι είναι αυτό το άυλο πέρα από τον εγκέφαλο που μπορεί να επηρεάζει τις υλικές λειτουργίες του εγκεφάλου και να καθορίζει τη συμπεριφορά, αναρωτιούνται;

Ο Libet, ο νευροεπιστήμονας που πυροδότησε με τα ευρήματά του αυτή τη συζήτηση, λέει για τη συνείδηση πως μπορεί να προέρχεται από ένα «μη φυσικό Συνειδητό Πνευματικό Πεδίο». Ως μη φυσικό θεωρεί κάτι που δεν μπορεί να παρατηρηθεί και να μετρηθεί. Πολλοί άλλοι επιστήμονες δεν έχουν πρόβλημα στο να θεωρήσουν πως η συνείδηση κι η ψυχή διαμεσολαβείται από κάποια ανώτερη δύναμη.

Πάντως, αν η άποψη που αποδίδει αρμοδιότητες στη συνείδηση έχει το πρόβλημα του «φαντάσματος στη μηχανή», η άποψη που θέλει τη συνείδηση απολύτως ανενεργό, εκ των υστέρων παρατηρητή και διερμηνέα, έχει τουλάχιστον δύο μεγάλα προβλήματα. Το πρώτο είναι πως αν η συνείδηση είναι αναρμόδια για οτιδήποτε, τότε δεν υπάρχει κανένας λόγος ύπαρξής της. Επειδή η βιολογική εξέλιξη δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, ανεξαρτήτως αν ερμηνεύεται πλήρως από τη φυσική επιλογή, δεν υπάρχει λόγος ανάπτυξης μιας ιδιότητας που δεν προσφέρει τίποτε στην πράξη. Αυτό σημαίνει πως αυτοί που στόχευαν να βγάλουν το φάντασμα από τη μηχανή, μπορούν να το κάνουν, αλλά μόνο στήνοντάς το δίπλα της. Δεν μπορούν να το εξαλείψουν. Με άλλα λόγια, εφόσον η συνείδηση δεν μπορεί να προκύψει ως ανάγκη του εμβίου από τη δράση του, κάποιος από έξω πρέπει να του τη φυτέψει. Για άγνωστο μάλιστα λόγο, εφόσον, όπως όλα δείχνουν, ένα βιολογικό αυτόματο χωρίς συνείδηση μπορεί να πορευτεί μια χαρά στη ζωή του. Το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα της άποψης αυτής είναι πως αν η συνείδηση παράγεται από τον υλικό εγκέφαλο, αλλά δεν μπορεί να αντεπιδράσει σε αυτόν, τότε έχουμε άλλη μια εκτροπή απ' ό,τι βλέπουμε να ισχύει καθολικά στο φυσικό κόσμο. Απ' όσο μπορώ να ελέγξω, δεν

8. Δες το ομώνυμο βιβλίο του Arthur Koestler.

υπάρχει κανένα παράγωγο Β που να δημιουργείται από κάποιο Α και να μην είναι σε θέση να αλληλεπιδράσει με το Α που το δημιούργησε⁹.

Φαίνεται πως όσον αφορά στα φαντάσματα, είμαστε υποχρεωμένοι να διαλέξουμε ανάμεσα είτε σε ένα φάντασμα μέσα στη μηχανή είτε σε ένα φάντασμα έξω από αυτήν. Προτιμώ να ομολογήσω άγνοια. Δεν ξέρουμε. Μέχρι να μάθουμε (αν...) τη σχέση εγκεφάλου - συνείδησης, ας προσγειωθούμε στα φαινόμενα και ας προσπαθήσουμε να αναμετρηθούμε με θέματα που μπορούμε να χειριστούμε.

Οπότε, ούτε τα πειράματα των ηλεκτρικών δυναμικών του εγκεφάλου που προηγούνται της συνειδητοποίησης της απόφασης από το υποκείμενο δεν μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα σε σχέση με την «ελευθερία της βούλησης». Γι αυτό εξ' άλλου και οι νευροεπιστήμονες δεν έχουν όλοι την ίδια άποψη. Πολλές και διαφορετικές ερμηνείες θα μπορούσαν να δοθούν για τα ίδια ευρήματα¹⁰, εφόσον δεν μας είναι γνωστή η σχέση του υλικού εγκεφάλου με τη συνείδηση. Είναι ενδιαφέρον ότι ο ίδιος ο Libet δεν θεωρεί πως τα πειράματά του καταδικάζουν την ελεύθερη βούληση. Όπως σημειώνει, εφόσον η συνειδητή επιθυμία προηγείται της τελικής δράσης (200 msec), η βούληση μπορεί να παρεμβάλλεται μεταξύ της δράσης που κατ' αρχήν εκκινείται ασυνειδήτως, επιτρέποντάς τη ή ματαιώνοντάς τη, θέτοντας veto.

Όλες οι απόψεις που δέχονται πως είναι ψευδαίσθηση η εντύπωση ότι αποφασίζουμε, υπονοούν πως κάποιου είδους διεργασίες που δεν συνειδητοποιούμε είναι βασικά υπεύθυνες στην πράξη. Οφείλουμε όμως να σημειώσουμε πως η εκδοχή αυτή βρίσκεται στο ένα άκρο ενός συνεχούς θεωριών, στο άλλο άκρο του οποίου βρίσκεται η εκδοχή πως όλη η πνευματική ζωή του ανθρώπου οργανώνεται γύρω από τη συνείδηση¹¹ και δεν υφίσταται κάτι τέτοιο όπως ένα «δυναμικό» ή «υπολογιστικό», πανίσχυρο «Ασυνείδητο» που αποφασίζει υποχθονίως.¹²

9. Ίσως θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε και παραβίαση του 3^{ου} νόμου του Newton της δράσης-αντίδρασης.

Δες και το άρθρο μου: «Μπορεί η σκέψη να επηρεάσει τον εγκέφαλο?»

10. Δες π.χ. Chrisley R and Sloman A «How Velmans' conscious experiences affected our brains»

11. Δες π.χ. Perruchet P and Vinter A «The self-organizing consciousness»

12. Η άποψη που αποδίδει κυρίαρχο ρόλο στη συνείδηση δεν παραγνωρίζει το ρόλο διεργασιών που δεν συνειδητοποιούνται. Θεωρεί ωστόσο πως αυτές είναι αποτέλεσμα αυτοματισμών που παγιώθηκαν παρουσία της συνείδησης. Θα αναφερθούμε παρακάτω διεξοδικά στους αυτοματισμούς.

Θα αποφύγουμε σε αυτό το σημείο την εμπλοκή με το τεράστιο θέμα του Ασυνειδήτου. Θα υπενθυμίσουμε μόνο πως ακόμα και η διάκριση μεταξύ συνειδητών και ασυνειδήτων διεργασιών, στην καθημερινή ζωή και για τον φυσιολογικό άνθρωπο είναι επισφαλής. Από τη μια μεριά, αμφισβητείται πως υφίσταται ακόμα και κάτι σαν αυτό που έχει επικρατήσει να θεωρείται «ροή συνείδησης»¹³, ενώ από την άλλη, η προσπάθεια αποκάλυψης των ιδιοτήτων κάποιου υποχθόνιου Ασυνειδήτου έχει καταστεί κυνήγι μαγισσών. Στην εργασία αυτή προτιμήσαμε να ασχοληθούμε με «αυτόματες» ή «αυτοματοποιημένες» διεργασίες, θεωρώντας ως τέτοιες εκείνες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δεν συνειδητοποιούμε ή που μπορούν να εκτελεστούν χωρίς την προσοχή μας. Θεωρούμε πως οι αποκαλύψεις των «αυτοματισμών» που μπορεί να είναι συνειδητοί ή ασυνειδητοί, είναι πολύ πιο γόνιμη προσπάθεια που παρακάμπτει τη διαμάχη συνείδηση - ασυνείδητο. Ως συμβιβασμός πάντως μεταξύ των αντιτιθέμενων απόψεων θα μπορούσε να θεωρηθεί η παράφραση της πρότασης του Daniel Gilbert για τη σχέση των νοητικών διεργασιών με την οπτική αντίληψη «Ο εγκέφαλος και το μάτι έχουν συνάψει συμφωνία με την οποία ο εγκέφαλος έχει συμφωνήσει να πιστεύει ό,τι το μάτι βλέπει, αλλά εις ανταπόδοση το μάτι έχει συμφωνήσει να κοιτά όπου ο εγκέφαλος θέλει»: «Η συνείδηση πιστεύει όσα της υποδεικνύονται ασυνειδήτως, αλλά οι ασυνείδητες διεργασίες διαμορφώνονται και μπορούν να τροποποιηθούν στα πλαίσια της συνειδητής ζωής».

3. Η υπόθεση ότι μπορεί να είμαστε πιόνια, κι όχι παίχτες, σε ένα περίεργο παιχνίδι, το οποίο μας παρέχει την εντύπωση ελευθερίας, δεν έχει γίνει μόνο από σεναριογράφους ταινιών τύπου «Matrix» ή «The Truman Show», αλλά και από φιλοσόφους και επιστήμονες. «Πώς ξέρουμε ότι δεν είμαστε απλώς οι χαρακτήρες μιας υπολογιστικής σαπουνόπερας;» αναρωτιούνται ακόμα και οι Hawking - Mlodinow.

Αν είμαστε πιόνια σε ένα παιχνίδι με στημένη και ψευδή την πεποίθηση πως έχουμε την ευθύνη των επιλογών μας, είναι προφανές πως δεν την έχουμε. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, υπάρχουν δύο πιθανές συ-

13. Δες π.χ. Blackmore S «There is no stream of consciousness»

νεπαγόμενες εκδοχές: Α. Δεν μπορούμε να έχουμε καμιά πρόσβαση στον κόσμο του «αληθινού» και αυτού που μας έστησε στην εικονική μας πραγματικότητα. Στην περίπτωση αυτή, η συζήτηση κλείνει πολύ γρήγορα. Δεν υπάρχει κάτι να διερευνηθεί. Απλά παίζουμε, όντας πίσω-πίσω που νομίζουν πως είναι παίχτες. Β. Μπορούμε να αποκτήσουμε πρόσβαση στον κόσμο του «αληθινού» αλλά δεν γνωρίζουμε ακόμα πώς. Στην περίπτωση αυτή, θα όφειλε κανείς να ψάχνει να βρει κάποια κενά στο στήσιμο του παιχνιδιού, για να μπορέσει να σκίσει το σκηνικό και να εξέλθει, όπως γίνεται στο «The Truman Show». Επειδή όμως αυτό είναι κάπως σχιζοφρενικό, σα να ψάχνεις να προσδιορίσεις αν ακούς φωνές στο κεφάλι και από πού προέρχονται, μια τέτοια διερεύνηση εκτός από πιθανώς άσκοπη, ίσως να είναι και ψυχιατρικά επισφαλής. Είναι καλύτερα να αφήσουμε στην άκρη αυτή την εκδοχή κι αν φανεί ρωγμή στο σκηνικό, βλέπουμε.

Όσον αφορά στην πραγματικότητα που μπορούμε να αποκαλύπτουμε δια τη επιστήμη, οι Hawking - Mlodinow σημειώνουν: *«Δεν υπάρχει έννοια της πραγματικότητας ανεξάρτητη από κάποια απεικόνιση ή μια θεωρία» «Οι «σκληροί» ρεαλιστές ισχυρίζονται συχνά πως απόδειξη ότι οι επιστημονικές θεωρίες αναπαριστούν την πραγματικότητα είναι η επιτυχία τους. Και όμως, διαφορετικές θεωρίες μπορούν να περιγράψουν με επιτυχία το ίδιο φαινόμενο μέσω διακριτών εννοιολογικών πλαισίων. Μάλιστα, πολλές επιστημονικές θεωρίες που είχαν αποδειχθεί επιτυχημένες αντικαταστάθηκαν από άλλες, εξίσου επιτυχημένες θεωρίες, οι οποίες βασίζονταν σε εντελώς νέες έννοιες για την πραγματικότητα... Οι θεωρίες δεν είναι τίποτε περισσότερο από χρήσιμα εργαλεία, τα οποία επ' ουδενί δεν ενσωματώνουν βαθύτερες αλήθειες που υπόκεινται των παρατηρούμενων φαινομένων».*

Για πολλούς λόγους, λοιπόν, φαίνεται επιβεβλημένο να υιοθετήσουμε την άποψη του David Hume, όπως προτείνουν και οι Hawking - Mlodinow: *«Αν και δεν υπάρχει ορθολογική βάση για την πίστη στην αντικειμενική πραγματικότητα, δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να συμπεριφερόμαστε σαν αυτή να ήταν αληθινή».*

Η σύντομη παραπάνω επισκόπηση μας δείχνει πως δεν έχουμε τα

εφόδια για μια βέβαιη απόφαση επί του θέματος της «ελευθερίας της βούλησης». Θα εντρυφήσουμε βαθιά στην ιδέα, σε κάθε βήμα αυτής της εργασίας, να προχωράμε χωρίς βεβαιότητες. Απ' ό,τι φαίνεται, αφού δεν μπορεί να καταρριφθεί, μπορούμε να δεχθούμε πως έχουμε κάποια δυνατότητα επιλογής και να μη δεχθούμε ως προαποφασισμένο στις εγκεφαλικές «καλωδιώσεις» το ότι αυτή τη στιγμή μπορούμε να σηκωθούμε και να σταθούμε με το ένα πόδι βάζοντας το πληκτρολόγιο στο κεφάλι.

Αν όμως η δυνατότητα επιλογής δεν μπορεί να αποκλειστεί με βάση τη φυσική του εγκεφάλου, τη νευροφυσιολογία ή τους γενικούς φιλοσοφικούς στοχασμούς, μπορεί έντονα να αμφισβητηθεί από το γεγονός ότι οι άνθρωποι φαίνεται να δρουν ως «βιοκοινωνικά αυτόματα». Διαμορφωνόμενοι από κληρονομικά δεδομένα, περιβάλλον και συγκυριακά γεγονότα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, ο τρόπος που αξιολογούν, συμπεριφέρονται, σκέφτονται, συγκινούνται και αντιδρούν μοιάζει εν πολλοίς δεδομένος και προκεχωραγμένος. Η γυναίκα της ανατολής μπορεί να νιώθει και να διαβεβαιώνει τους άλλους πως είναι προσωπική της επιλογή να φορά μπούργκα ή μαντήλα και να κάνει κλειτοριδεκτομή, είναι όμως; Αυτό το θέμα είναι πιο πρόσφορο για γόνιμο προβληματισμό, στην παρούσα φάση κατανόησής μας.

Αυτοματισμοί

Με τον όρο «αυτοματισμοί» εννοούμε κάθε είδους πράξεις που μπορούν να εκτελεστούν από ένα άτομο χωρίς την πλήρη επίγνωση, προσοχή ή απόφασή του.

Ο προσεκτικός παρατηρητής της ανθρώπινης συμπεριφοράς θα αντέτεινε πως αυτός ο ορισμός είναι τόσο ευρύς που θα μπορούσε να χωρέσει οποιαδήποτε σχεδόν δραστηριότητα. Και είναι μάλλον έτσι, εφόσον η εκτέλεση κάθε δραστηριότητας που δεν εκτελείται καθ' ολοκληρίαν για πρώτη φορά, ενέχει λίγο ως πολύ αυτοματισμό. Η απόφαση να σηκωθώ και να ισορροπήσω το πληκτρολόγιο στο κεφάλι μου αυτή τη στιγμή, μπορεί να είναι κάτι που δεν έχω ξανακάνει συνολικά, έχω όμως επανειλημμένα σηκωθεί από την καρέκλα και έχω βάλει πράγματα στο κεφάλι μου. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως η έγερση από μια καρέκλα είναι μια πολύ σύνθετη από πλευράς διαδοχικής ενεργοποίησης μυϊκών ομάδων δραστηριότητα, την οποία έχουμε μάθει δύσκολα και τώρα εκτελούμε χωρίς να χρειάζεται να απασχοληθούμε με το πώς θα την κάνουμε, γιατί την έχουμε αυτοματοποιήσει. Όποιος αμφιβάλλει, ας παρατηρήσει ένα μωρό που μαθαίνει να κάνει πράγματα που δεν έχει ξανακάνει.

Οι αυτοματισμοί είναι εξαιρετικά σημαντικοί, εφόσον χωρίς αυτούς θα κάναμε τα πάντα σχεδόν τόσο αδέξια όσο την πρώτη φορά. Ορισμένοι αυτοματισμοί είναι βασικά έμφυτοι, όπως τα αντανάκλαστικά, οι κιρκάδιοι ρυθμοί, ο τρόπος που λειτουργεί η μνήμη, ο ύπνος κ.α. Άλλοι αυτοματισμοί, φέρουν πιο καθαρά τη σφραγίδα της μάθησης δια της επανάληψης, όπως η στάση του σώματος, ο τρόπος βάδισης, ομιλίας, υιοθέτησης αξιολογικών κριτηρίων κ.α. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «αυτόματες» για τις έμφυτες μάλλον διεργασίες, ενώ το «αυτοματοποιημένες» για εκείνες που η μάθηση κι η επανάληψη έχει μεγαλύτερο ρόλο, όπως η πληκτρολόγηση, κι η οδήγηση, όπου ο αυτοματισμός δεν είναι προφανής και δεδομένος από τα χαρακτηριστικά λειτουργίας του συστήματος.

Υπό μια οπτική, κάθε μάθηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια διαδικασία που οδηγεί στη δημιουργία ή στην τροποποίηση ενός ήδη

υπάρχοντος αυτοματισμού¹⁴. Σχεδόν τα πάντα κρύβουν αυτοματισμούς, ρουτίνες που διαμορφώνονται κατά την προσωπική ιστορία, στη βάση των βιολογικών ενστίκτων, των επιδράσεων του περιβάλλοντος και του τυχαίου. Οι Gerald Edelman & Giulio Tononi γράφουν: «Στα βασικά γάγγλια οι διάφοροι νευρώνες είναι οργανωμένοι σε παράλληλους βρόχους, ανεξάρτητους μεταξύ τους, έτσι ώστε να μην παρατηρούνται οι διασυνδέσεις που συναντά κανείς στον φλοιό... Αποτελούν την αρχιτεκτονική για πολλές διαφορετικές ανεξάρτητες ασυνείδητες νευρικές ρουτίνες και υπορουτίνες... Κάνουν τη δουλειά τους γρήγορα και αποτελεσματικά... οι βρόχοι που περνούν μέσα από τα βασικά γάγγλια δεν συμμετέχουν μόνο στις κινητικές ρουτίνες αλλά, ανάλογα με το τμήμα του εγκεφάλου από το οποίο προέρχονται, μπορεί να συμμετέχουν σε κάθε είδους νοητικές δραστηριότητες... νοητικές ρουτίνες που αφορούν την ομιλία, τη σκέψη, τον προγραμματισμό των ενεργειών κ.ο.κ.»

Δεν μπορούμε να κάνουμε ούτε δύο πράγματα που να απαιτούν την προσοχή μας ταυτόχρονα. Θα είχαμε πρόβλημα στο να μιλάμε συνεχόμενα και απρόσκοπτα π.χ., αν η επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιούμε δεν γινόταν αυτόματα, ώστε να μπορούμε να συγκεντρωθούμε στο νόημα αυτού που θέλουμε να πούμε. Δεν θα μπορούσαμε ποτέ να οδηγούμε και να κουβεντιάζουμε με τους συνεπιβάτες μας, αν ο τρόπος οδήγησης δεν καθίστατο αυτοματοποιημένος με την εξάσκηση. Δεν είμαστε όντα με σημαντικές δυνατότητες συνειδητής παράλληλης επεξεργασίας δεδομένων κι αυτό σημαίνει πως πρέπει να θεωρήσουμε ευπρόσδεκτους τους αυτοματισμούς, που μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε εν μέρει αυτή την αδυναμία.

Επίσης, δια των εξαρτημένων αντανάκλαστικών (conditioning), τη συντελεστική μάθηση ή όποιους άλλους τρόπους δια των οποίων σχηματίζονται αυτοματοποιημένες αντιδράσεις, αξιοποιείται η εμπειρία και δεν αιφνιδιάζεται ο οργανισμός κάθε φορά που αντιμετωπίζει μια κατάσταση.

Όμως, το τίμημα που φαίνεται ότι καλούμαστε να πληρώσουμε ως πληρωμή για την ευεργεσία των αυτοματισμών, είναι πολύ υψηλό. Οι

14. Δες π.χ. Baev Konstantin «Highest level automatism in the nervous system: a theory of functional principles underlying the highest forms of brain function»

αυτοματισμοί, οι σημαντικότεροι των οποίων δημιουργούνται απολύτως ερήμην μας κατά την παιδική ηλικία και σχεδόν ερήμην μας κατά την ενήλικη ζωή, μας καθιστούν «αυτόματα». Υπό την έννοια ότι ένα πλήθος ενεργειών μας είναι ουσιαστικά προκαθορισμένες, παρά την αίσθηση κυριότητας και ελεύθερης απόφασης που έχουμε. Ισχυριζόμαστε πως οι αυτοματισμοί θέτουν υπό αμφισβήτηση την «ελεύθερη βούληση» πολύ πιο χειροπιαστά από οποιαδήποτε εκδοχή αιτιοκρατίας - τυχειότητας, νευροφυσιολογίας ή στημένου παιχνιδιού.

Πριν συνεχίσουμε τον προβληματισμό μας, επιβάλλεται να διευκρινίσουμε περαιτέρω, γιατί προτιμήσαμε να αναφερθούμε σε «αυτοματισμούς» κι όχι σε «ασυνείδητες διεργασίες», όπως κάνουν οι Edelman και Tononi στο παραπάνω απόσπασμα, αλλά και οι περισσότεροι ερευνητές επίσης. Κατ' αρχήν, υπάρχει η δικαιολογημένη ένσταση, που προαναφέραμε, ότι τα όρια μεταξύ συνειδητών και ασυνείδητων διεργασιών είναι ασαφή στην πράξη. Το σημαντικότερο όμως είναι πως πολλές από τις ρουτίνες που εκτελούμε, δεν είναι ασυνείδητες με την έννοια ότι δεν έχουμε επίγνωσή τους. Ας δούμε για παράδειγμα την πληκτρολόγηση. Θυμάμαι πολύ καλά, ότι όταν μάθαινα να δακτυλογραφώ, χωρίς να βλέπω το πληκτρολόγιο, κατέβαλα στην αρχή μεγάλο κόπο. Προσπαθούσα, συνειδητά, να βρω πού είναι το κάθε γράμμα ή σημείο στίξης, και αυτό ήταν κάθε φορά μια περιπέτεια. Η δυσκολία γινόταν προοδευτικά μικρότερη, όσο ασκούμουν. Σήμερα, δεν καταβάλω καμιά προσπάθεια να χτυπήσω το γράμμα που θέλω. Όχι μόνο δεν κοιτάζω τα χέρια, αλλά δεν χρειάζεται να έχω καθόλου την προσοχή μου στα δάχτυλα και στο τι πληκτρολογούν, γιατί αυτά μοιάζει να έχουν αυτονομηθεί και να μπορούν να κάνουν τη δουλειά χωρίς τη συμμετοχή της σκέψης, που μπορεί να ασχολείται απερίσπαστη πλέον με το τι γράφω. Όμως, αν με ρωτήσει κανείς πού βρίσκεται ένα σημείο στίξης, τώρα πια δεν μπορώ να απαντήσω το ίδιο γρήγορα με παλαιότερα. Ενίοτε, χρειάζεται να βάλω τα χέρια στο πληκτρολόγιο για να το βρω. Η πληκτρολόγηση μοιάζει να έγινε «ασυνείδητη», εν πολλοίς, κινητική μνήμη των δακτύλων. Η διαδικασία ωστόσο της φτασμένης πληκτρολόγησης κατακτήθηκε με απολύτως συνειδητές διαδικασίες οι οποίες επιτελέστηκαν με πλήρη επίγνωση. Έκανα δηλαδή εξάσκη-

ση έχοντας επίγνωση του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσα να αυτοματοποιήσω τη δακτυλογράφηση μέσω επανάληψης, και είχα ανάγκη την πλήρη εστίαση της προσοχής και της επίγνωσης για κάθε χτύπημα πλήκτρου, μέχρι να αυτοματοποιηθεί η διαδικασία. Η πληκτρολόγηση πλέον, είναι αυτοματοποιημένη, διότι δεν χρειάζεται πια την προσοχή μου και διαρκείς συνειδητές αποφάσεις, αλλά όχι «ασυνειδητή». Γιατί έχω πάντα επίγνωση ότι πληκτρολογώ, ή τι γράφω, και μπορώ να ξεκινήσω ή να διακόψω, αν θελήσω ή μου ζητηθεί.

Οι περιπτώσεις που θα απασχολήσουν τον προβληματισμό μας, αφορούν σε διεργασίες αυτόματες ή αυτοματοποιημένες που μπορεί να είναι, ή να μην είναι, συνειδητές σε διάφορους βαθμούς και επίπεδα. Συνεχίζοντας με παραδείγματα, ας αναφέρουμε ακόμα ότι ένα άτομο μπορεί να εκτελεί κάποιο πάθος ή ψυχαναγκασμό, με απόλυτη επίγνωση του τι κάνει, αλλά και χωρίς συνείδηση ως προς το γιατί νιώθει υποχρεωμένο να το κάνει. Είτε, μπορεί να έχει μικρή ή καμιά επίγνωση γιατί οι αξιολογήσεις του είναι αυτές ή άλλες και να «ενημερώνεται» συνειδητά για το τι προτιμάει, κυρίως από την «έξοδο» του μηχανισμού αξιολόγησης που δουλεύει αυτόματα. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο προβληματισμός είναι πολύ πιο γόνιμος αναγνωρίζοντας τους αυτοματισμούς πίσω από τις διεργασίες, ενώ μάλλον δυσχεραίνεται από το σχήμα: «συνειδητές» - «ασυνειδητές».

Οι περισσότεροι και πιο ουσιαστικοί αυτοματισμοί διαμορφώνονται κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής ενός ατόμου, στη βάση κληρονομούμενων χαρακτηριστικών, επιδράσεων του περιβάλλοντος και συγκυριών. Η μετέπειτα πορεία του ατόμου στη ζωή έχει μεγάλη σχέση με το είδος των αυτοματισμών που διαμορφώνει. Όπως έχει για την κυκλοφορία σε μια πόλη η χάραξη του οδικού της δικτύου. Το νεαρό άτομο δεν έχει σημαντικές δυνατότητες να επηρεάσει την «χάραξη» του, κι ούτε φέρει καμία ευθύνη γι' αυτήν. Τα νομικά συστήματα αναγνωρίζουν αυτή την έλλειψη ευθύνης στους ανηλίκους. Ωστόσο, ακόμα και το νεαρό άτομο νιώθει τους περισσότερους από τους αυτοματισμούς του ως δική του υπόθεση κι όχι από τα έξω επιβολή, και τις αξιολογήσεις που κάνει στη βάση κριτηρίων που του εγχαράχθηκαν ως προσωπικές επιλογές. Οι άνθρωποι, ενώ κατανοούν ότι μπορούν

να δημιουργούν αυτοματισμούς και γι' αυτό κάνουν μαθήματα οδήγησης, πρόβες χορού και αθλητικές προπονήσεις, σπανίως αντιλαμβάνονται τις νοητικές τους ρουτίνες και τα αξιολογικά τους κριτήρια ως αυτοματισμούς που σταθεροποιήθηκαν δια της επανάληψης.

Γιατί όμως θα έπρεπε κανείς να αναρωτηθεί και να αμφισβητήσει τους αυτοματισμούς, οι οποίοι, όπως έχουμε επισημάνει, αμβλύνουν τις αδυναμίες της συνειδητής επεξεργασίας δεδομένων;

Οπωσδήποτε, αυτό δεν έχει νόημα να επιχειρηθεί προς χάριν κάποιας νεφελώδους αντίληψης περί ελευθερίας. Έτσι κι αλλιώς, ως έμβια όντα υποκειμέθα σε πλήθος περιορισμών και ανελευθερίες. Το θέμα δεν είναι ιδεολογικό, αλλά εγείρεται ως αίτημα ευζωίας. Όταν δια των αυτοματισμών του ένα άτομο οδηγείται αμέσως ή εμμέσως σε προβλήματα και δυσφορία, είτε βλάπτει άλλους, έχει κάθε λόγο να αναρωτηθεί αν και πώς θα μπορούσε να αλλάξει την κατάσταση.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε μια τεχνητή κατηγοριοποίηση¹⁵ μερικών πολύ σημαντικών αυτοματισμών, προκειμένου να επισημάνουμε κυρίως τα δεινά που είναι σε θέση να επισύρουν κι ωστόσο να περνούν απαρατήρητοι. Πρόκειται για τους αυτοματισμούς που θα ονομάσουμε:

- A. Φυσιολογικών λειτουργιών
- B. «Γεννήτριας» σκέψεων- συνειρμών
- Γ. Ανακόλουθα γενικευμένων συμπερασμάτων
- Δ. Αξιολογικών κριτηρίων
- E. Υπερπρογραμμάτων δράσης
- ΣΤ. Εξαρτήσεων.

A. Αυτοματισμός «Φυσιολογικών λειτουργιών»

Βλέποντας σε μισοσκόταδο ένα άτομο να έρχεται από απόσταση, είμαστε σε θέση να το αναγνωρίσουμε από τον τρόπο που βαδίζει, ο οποίος είναι ένας χαρακτηριστικός αυτοματισμός για το συγκεκριμένο άτομο¹⁶. Το άτομο δεν μπορεί να αλλάξει καθόλου εύκολα τον τρόπο που περπα-

15. Οι αυτοματισμοί στην ουσία διαπλέκονται αζεδιάλυτα. Μια κακή στάση σώματος ή βάδισης π.χ. που θα χαρακτηριζόταν ως κινητικός μάλλον αυτοματισμός, σχετίζεται αναπόδραστα με την «εικόνα του σώματος» που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως νοητικός αυτοματισμός.

16. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πλήθος συσπάσεων/ χαλαρώσεων μυών που έχουν αυτοματοποιηθεί μέσω της εμπειρίας με μια χαρακτηριστική για το άτομο διαδοχή.

τάει. Θα υποχρεωθεί βέβαια να το κάνει αν σπάσει το πόδι του. Κάθε προσπάθεια αλλαγής όμως που δεν έχει τη συνδρομή της βίας, του πόνου και του καταναγκασμού έχει μεγάλες πιθανότητες να αποτύχει, καθώς το άτομο επιστρέφει στον αυτοματοποιημένο τρόπο του.

Κανείς δεν θα έθετε ως αίτημα την αλλαγή της βάδισης ή της στάσης του σώματος ενός ανθρώπου αν δεν προκύπτει κανένα πρόβλημα από αυτήν. Δεν είναι όμως το ίδιο αν η κακή στάση σώματος συνεπάγεται μια κύφωση που οδηγεί σε προβλήματα αρθρώσεων, μυών, αναπνευστικά και αισθητικά. Στην περίπτωση αυτή, το άτομο έχει κάθε συμφέρον α. να αναγνωρίσει ότι υφίσταται πρόβλημα, β. να βρει τους παράγοντες που εμπλέκονται στη δυσλειτουργία, γ. να διακρίνει ποια θα ήταν η ευκαταία κατάσταση, δ. να διακρίνει με ποιο τρόπο μπορεί να επιτευχθεί η ευκαταία κατάσταση και ε. να εξασκηθεί ώστε να πετύχει αλλαγές. Το ότι ένα άτομο καμπουριάζει μπορεί να το αντιληφθεί από την αυτοπαρατήρηση, τον πόνο ή τις υποδείξεις των άλλων. Είναι ωφέλιμο να θυμηθεί πως σε αυτό ίσως έπαιξε ρόλο το μεγάλο ύψος του κι η προσπάθεια να κρύβεται στο θρανίο ή να αποφύγει τα σχόλια όταν ήταν παιδί. Ότι τώρα το κάνει για να αποφεύγει να χτυπά το κεφάλι του, για να βλέπουν οι πίσω του στον κινηματογράφο ή για να βλέπει στην οθόνη του υπολογιστή που είναι τοποθετημένη χαμηλά γι' αυτόν. Στη συνέχεια θα πρέπει να καταστρώσει τρόπους αλλαγής της συνήθειας, που θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν πρακτικά πράγματα, όπως το να κάθεται στις τελευταίες θέσεις και να σηκώνει την οθόνη ψηλότερα, να θυμάται ότι δεν είναι παιδί που κρύβεται, να αγοράσει νάρθηκες ή συσκευές βιοανάδρασης που θα του επιτρέπουν να αναγνωρίζει τότε καμπουριάζει κ.ο.κ. Από εκεί και μπρος, είναι θέμα υπομονής και επιμονής το να πετύχει την επιθυμητή αλλαγή, η οποία επέρχεται με το σχηματισμό νέου αυτοματισμού, ως αποτέλεσμα διαρκών επαναλήψεων.

Η υπόθεση μπορεί να ακούγεται απλή, αλλά δεν είναι, όπως όλοι γνωρίζουμε από την εμπειρία. Η παλιά συνήθεια είναι σαν λεωφόρος που πρέπει να καταργηθεί και να αντικατασταθεί από νέα. Υπάρχουν όμως σπίτια, μαγαζιά, πεζοδρόμια, που πρέπει να γκρεμιστούν και να χτιστούν άλλα σε νέες θέσεις. Γι' αυτό, οι άνθρωποι σπανίως είναι ικανοί να προβούν σε τρο-

ποποιήσεις «ειρηνικά». Συνήθως, υποχρεώνονται να το κάνουν μετά από «βομβαρδισμό» ή «σεισμό», μετά από μια σοβαρή αρρώστια ή άλλου είδους καταναγκασμό. Πάντως, και μετά από τέτοιες καταστάσεις, τα οφέλη από την αναπροσαρμογή μπορεί να είναι τεράστια, ενίοτε δε αποτελούν το ζήτημα - κλειδί για την καλή συνέχιση της ζωής.

Οι αυτοματισμοί αφορούν στον τρόπο που λαμβάνουν χώρα σχεδόν όλες οι φυσιολογικές λειτουργίες. Μπορεί να εκκινούν από παθολογανατομική βάση είτε μπορεί να οδηγήσουν σε τέτοια. Η πέψη, οι κirkάδιοι ρυθμοί, ο ύπνος, η διέγερση/ αναστολή, οι εκκρίσεις ορμονών και νευρορρυθμιστικών ουσιών, η λειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος, τα πάντα, έχουν να κάνουν με αυτοματισμούς που έχουν παγιωθεί και ευνοούν είτε υποσκάπτουν την ευεξία. Δεν μπορεί να είναι κανείς ευτυχισμένος αν οι λειτουργικοί αυτοματισμοί του τον οδηγούν στη δυσθυμία, στην καταθλιπτική διάθεση, στους πονοκεφάλους, στην αδυναμία συγκέντρωσης, στο αίσθημα κόπωσης.

Αναμφίβολα, δεν είναι σε θέση ο κάθε άνθρωπος να διαγνώσει τον αυτοματισμό που υποκρύπτεται πίσω από κάθε δυσλειτουργία που τον ταλαιπωρεί και να τον μεταβάλει. Ούτε η διάγνωση είναι απλή υπόθεση, ούτε, ακόμα περισσότερο, η προσπάθεια μεταβολής. Όμως, κανένα φάρμακο και κανένας γιατρός δεν μπορούν να θεραπεύσουν πολύ σοβαρά προβλήματα υγείας, που είναι αποτέλεσμα βλαπτικών αυτοματισμών. Η ιατρικοποίηση μάλιστα τέτοιων περιπτώσεων μπορεί να περιπλέξει το πρόβλημα αντί να συντελέσει στη λύση του. Φάρμακα που αντιμετωπίζουν προσωρινά το σύμπτωμα και έχουν αρνητικές επιδράσεις σε άλλα συστήματα, περιττές ή βλαπτικές διαγνωστικές πράξεις και παρεμβατικές ενέργειες, όπως εγχειρήσεις που δεν θα έπρεπε να γίνουν, είναι συνηθισμένες κακές πρακτικές. Οι πρακτικές αυτές ευνοούνται οπωσδήποτε από τη φαρμακοβιομηχανία, τα ιατρικά και διαγνωστικά κέντρα και τους γιατρούς, που έχουν τεράστια οικονομικά συμφέροντα και τις υποδεικνύουν ευκολότερα απ' ό τι θα έπρεπε. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ωστόσο άμοιρος ο ασθενής. Η ραθυμία και η παθητικότητα του, η ανικανότητα να βγάλει συμπεράσματα και να κάνει τις ενδεικνυόμενες αλλαγές, είναι εκείνες που τον καθιστούν έρμαιο της βιομηχανίας της υγείας και συχνά υποχρεώνουν

το γιατρό σε παρεμβάσεις που δεν θα ήθελε. Το αίσθημα κόπωσης, ο εκνευρισμός, η ανορεξία, η βουλιμία, οι υπογλυκαιμικές κρίσεις, η υπέρταση, τα πεπτικά προβλήματα, η απορρύθμιση του Αυτόνομου Νευρικού Συστήματος ή του Ανοσοποιητικού, κάθε πρόβλημα υγείας σχεδόν, θα μπορούσε να αμβλυνθεί ή και να λυθεί ακόμα, με αλλαγές στις καθημερινές ρουτίνες δράσης και σκέψης.

Το ζήτημα φυσικά είναι αν μπορεί ο άνθρωπος να δράσει πέραν των αυτοματισμών του. Το θέμα είναι σημαντικότερο και θα μας προβληματίσει ακόμα περισσότερο παρακάτω. Θα τολμήσουμε ωστόσο να παραθέσουμε την πίστη μας ότι από το εγχείρημα του ελέγχου των βλαπτικών αυτοματισμών θα μπορούσαν να ωφεληθούν ακόμα και άνθρωποι που χαρακτηρίζονται ως αναπόδραστα επιβαρυνμένοι από την κληρονομικότητα. Ενδείξεις από την έρευνα υπάρχουν, όπως π.χ. ότι καταθλιπτικοί ωφελούνται από προγράμματα συμμετοχής σε τακτική άθληση στον ίδιο βαθμό που ωφελούνται από τη λήψη αντικαταθλιπτικών φαρμάκων. Η τροποποίηση των ρουτινών σε κατεύθυνση ευνοϊκή ακόμα και για την έκκριση σερετονίνης, όπως π.χ. με την έκθεση στο φως, ιδιαίτερα αν γίνει από το ίδιο το άτομο -οπότε του προσδίδει μια αίσθηση σχετικού ελέγχου επί όσων του συμβαίνουν- μπορεί να αποβεί λυτρωτική.

Η δυνατότητα του ατόμου να συμμετέχει στη ρύθμιση των φυσιολογικών λειτουργιών του, στον «επαναπρογραμματισμό», τρόπον τινά, του βιοκοινωνικού αυτόματου εαυτού του, μπορεί να του προσκομίσει μεγάλα οφέλη. Μπορεί να συντελέσει στη μείωση της δυσφορίας και του άσκοπου βασανισμού και να το φέρει κοντύτερα την ευτυχία. Αυτό όμως μόνο υπό την προϋπόθεση πως θα υπερβεί τον κίνδυνο της αντίπερα όχθης, την υποχονδρίαση και την ομφαλοσκόπηση, που είναι από κάποιες πλευρές χειρότερος. Αν είναι μεγάλο ζητούμενο για έναν άνθρωπο να κατορθώσει να ανυψωθεί από πiónι στο επίπεδο του ευέλικτου παίχτη, είναι ακόμα μεγαλύτερο ζητούμενο να κατανοήσει πως οι κανόνες του παιχνιδιού δεν γίνονται από τον ίδιο, πως σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να έχει έλεγχο των πάντων και δεν είναι διόλου σοφό να μάχεται κάθε αυτοματισμό και κατ' ευχήν αυτορρύθμιση. Να ένα πραγματικά δύσκολο παιχνίδι μέτρων και λεπτών ισορροπιών.

B. «Γεννήτρια» σκέψεων - Συνειρμών

Με τον όρο «γεννήτρια σκέψεων» εννοούμε τη διαδικασία της ανάδυσης σκέψεων στο νου, που δεν έχουμε επιλέξει και αποφασίσει να κάνουμε. Οι σκέψεις αυτές μοιάζει να ξεπηδούν από μόνες τους, αυτόματα, από τη «γεννήτρια σκέψεων του νου», την οποία δεν ελέγχουμε. Συχνά εμφανίζονται και εξελίσσονται παρά τη θέλησή μας. Το πρόβλημα είναι ότι συχνά αποτελούν «νοητική ρύπανση», με τη μορφή της τριβελιστικής αναζήτησης απειλών και ευκαιριών, τη διαρκή μελλοντολογία, τη σεναριακή βίωση αρνητικών εκδοχών, τις φοβίες, το φόβο του φόβου, τον πανικό, την υποχονδρίαση, τους ψυχαναγκασμούς, την περιδεή συνείδηση, την κανονιστική ηθική, τις τύψεις, τους μηρυκαστικούς απολογισμούς πεπραγμένων, τις εκτιμήσεις προσωπικής ανεπάρκειας, την προσπάθεια ελέγχου των πάντων κ.α. Επίσης, σκέψεις κακίας, γκρίνιας, έχθρας, επιθετικότητας, οργής, αλαζονείας, ανέφικτων ή βλαπτικών επιδιώξεων και επιθυμιών, άρρωστης προσκόλλησης σε ιδέες, ανθρώπους και υλικά αγαθά, μπορεί να ταλαιπωρούν συστηματικά την ψυχή και το σώμα.

Πολλές ερευνητικές εργασίες έχουν δείξει πως φαντασιακές - ψυχονοητικές διεργασίες είναι δυνατό να προκαλούν σπλαχνικές είτε κινητικές αντιδράσεις ανάλογες με το περιεχόμενό τους. Ο Peter Lang και οι συνεργάτες του έχουν προτείνει πως η φαντασιακή εικόνα που δημιουργείται στον εγκέφαλο συνιστά εννοιακό δίκτυο που διαμορφώνει τις ειδικές σωματοσπλαχνικές καταστάσεις και αντίστοιχο πρότυπο προς τα έξω συμπεριφοράς. Αυτό σημαίνει πως το άτομο που φαντάζεται μια καταστροφή, εν μέρει ζει την καταστροφή αυτή. Πολύ συχνά, η αγωνιώδης προβίωση μιας πράξης, που φαντάζει δύσκολη ή επικίνδυνη, είναι κατά πολύ πιο οδυνηρή από την τέλεση και βίωση της πράξης καθαυτής. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε νοητικός προγραμματισμός μιας πράξης είναι βλαπτικός και πρέπει να αποφεύγεται. Αυτό που χρειάζεται είναι η σκέψη να μην εκτρέπεται αυτόματα σε τριβελιστικό βασανισμό ή σεσενάρια τρόμου και να σταματά έγκαιρα αφότου γίνει ο ψύχραιμος προγραμματισμός.

Ο γκουρού Osho έχει γράψει: «Ο νους είναι ένας μηχανισμός που δημιουργεί δυστυχία. Η όλη του λειτουργία είναι να δημιουργεί δυστυχία. Αν

εγκαταλείψεις το νου, ξαφνικά γίνεσαι ευτυχισμένος, χωρίς κανένα λόγο». Η πρόταση αυτή περιέχει την συνήθη πρακτική του να πετιέται το μωρό μαζί με τα νερά. Γιατί είναι μεν ορθό ότι ο Νους είναι ένας μηχανισμός που μπορεί να δημιουργεί δυστυχία, ωστόσο κάθε δράση και βιωματική εμπειρία, συμπεριλαμβανομένης και της ευτυχίας, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο δια του Νου. Η κατάσταση απολύτου αδράνειας του Νου είναι αυτή που βλέπουμε στους ανθρώπους σε κωματώδη ή «φυτική» κατάσταση και υποθέτω πως δεν είναι επιθυμητή από κανένα. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που δείχνουν ότι η άσκηση «σταματήματος» του Νου είναι σημαντική, όσο κι αν περιορίζεται σε μικρά χρονικά διαστήματα, σε σχέση με τη συνολική ζωή του ατόμου. Ίσως ο σημαντικότερος λόγος γι αυτό είναι ότι έτσι το άτομο εξασκείται στο να αποκτά έλεγχο στη «γεννήτρια των σκέψεων». Υπάρχουν ευρήματα και πολλές μαρτυρίες για το ότι οι άνθρωποι ωφελούνται από ασκήσεις διαλογισμού, δια των οποίων μαθαίνουν είτε να αποτρέπουν κάθε σκέψη, είτε να αντικαθιστούν μια βλαπτική σκέψη με μια άλλη.

Μια παρατήρηση που έχει ιδιαίτερη αξία, σε σχέση με τον τρόπο που λειτουργεί η «γεννήτρια σκέψεων» είναι η συνειρμική της φύση. Συχνά ξεκινά από ένα ερέθισμα και συνεχίζει με κάτι που έχει σχέση και μετά με κάτι άλλο που έχει σχέση με αυτό, κ.ο.κ. Η διαδικασία του ελεύθερου συνειρμού, ως γνωστόν, έχει χρησιμοποιηθεί από τους ψυχαναλυτές, ως μέθοδος που μπορεί να οδηγήσει βαθύτερα στην ψυχή του ατόμου. Προφανώς, η θέα ενός λουλουδιού, μπορεί να αναδείξει στη μνήμη την υπέροχη εκδρομή, την ευτυχία στον κήπο, την κηδεία, την ανθοδέσμη και χίλια δυο άλλα. Γνωρίζοντας από τις έρευνες των ειδικών ότι αυτό που ανακαλείται ευκολότερα στη μνήμη έχει να κάνει με το πλαίσιο, τη συχνότητα και το πρόσφατο της εμφάνισης, αυτό που θα αναδειχθεί συνειρμικά θα είναι τω όντι ενδεικτικό του τι απασχολεί το άτομο. Η «γεννήτρια σκέψεων» δηλαδή λειτουργεί κυρίως συνειρμικά, αλλά, όπως θα σημειώσουμε και στην επόμενη παράγραφο, οι συνειρμοί αυτοί μπορεί να έχουν κατεύθυνση για κάποια άτομα, να μην είναι τυχαία περιήγηση και να οδηγούν σε εσφαλμένα γενικευτικά συμπεράσματα.

Είναι ενδιαφέρον πως αν προσπαθήσει να ελαχιστοποιήσει κανείς τα

ερεθίσματα έτσι ώστε να μειώσει τις αφορμές της «γεννήτριας σκέψεων» να ξεκινήσει τη ροή της, θα βρεθεί μπροστά σε μια κατάσταση όπου το κάθε τι μπορεί να καταστεί ικανό εναρκτήριο ερέθισμα. Μια αίσθηση ανομοιομορφίας του σκότους, ο βόμβος της ροής του αίματος στα αυτιά, το άγγιγμα του ρούχου, η κίνηση του εντέρου, το κάθε τι μπορεί να γίνει έναυσμα για τη δημιουργία μιας νοητικής εικόνας και το ξεκίνημα στο γαϊτανάκι της σκέψης. Η εγκατάλειψη του Νου δεν είναι εφικτή ούτε ευκατία, ο μερικός έλεγχος ωστόσο και η δυνατότητα ανακατεύθυνσης του Νου, ώστε να μη δημιουργεί τέρατα που οδηγούν στη δυστυχία, ίσως είναι μάλλον επιβεβλημένα για όποιον επιδιώκει την ψυχική γαλήνη. Όπως σε κάθε αυτοματισμό, έτσι και εδώ, εναπόκειται στο άτομο να αποκαλύψει τα χαρακτηριστικά της δικής του «γεννήτριας σκέψεων», τι αρνητικό συνηθίζει να γεννά, την έκταση και το βάθος των προβλημάτων που δημιουργεί, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους θα καταφέρει να αλλάξει την κατάσταση. Πάντα, εφόσον κρίνει πως χρειάζονται αλλαγές.

Γ. Ανακόλουθα γενικευμένα συμπερασμάτα

«Είμαι ανάξιος, ασήμαντος, άσχημος, αδύναμος», «δεν θα τα καταφέρω», «με επιβουλεύονται», «με υποτιμούν», «δεν με θέλουν», «είμαι άτυχος στη ζωή», «όλα μου πάνε άσχημα», «δεν θα περάσω καλά», «θα αρρωστήσω», «θα μου συμβεί σίγουρα κακό» και αμέτρητα παρόμοια γενικευτικά - αφοριστικά συμπεράσματα, είναι δυνατό να εξάγονται αυτόματα, με την παραμικρή αφορμή, από τους ανθρώπους. Θεωρήσαμε πως είναι καλό να αναφερθούμε χωριστά σε αυτού του είδους τις «παγίδες του Νου» και να μην θεωρήσουμε ότι εξαντλούνται με τις ιδιότητες της «γεννήτριας σκέψεων» γιατί στη «γεννήτρια σκέψεων» η έμφαση δίδεται στην ανάδυση οιασδήποτε σκέψης και τους συνειρμούς, ενώ εδώ η έμφαση δίδεται στην τάση για εξαγωγή συγκεκριμένων γενικευτικών συμπερασμάτων.

Τα ίδιο γενικευμένο συμπέρασμα, σε κάθε ευκαιρία και με αμέτρητα διαφορετικά ερεθίσματα, είναι αποτέλεσμα αυτοματισμού, που δεν βοηθάει την ευλύγιστη προσαρμοστικότητα του ατόμου στις περιστάσεις. Αντίθετα, το οδηγεί σε συμπεριφορές που βλάπτουν το ίδιο και τους άλλους. Συνήθως δεν είναι δύσκολο να αποκαλυφθεί ο τρόπος

που εδραιώθηκε ο εκάστοτε αυτοματισμός κατά την προσωπική ιστορία του ατόμου. Αυτό που είναι πραγματικά δύσκολο είναι να αναγνωρίσει το άτομο πως η ακράδαντη πεποίθηση που του δημιουργείται, π.χ. ότι το υποτιμούν, δεν δικαιολογείται από τη ματιά, το ύφος, τη φράση ή ότι δεν το πρόσεξε κάποιος. Να αναγνωρίσει την ειδική και περιορισμένη σημασία των σχετικών περιστατικών για τη ζωή του και να αποκαλύψει πως αυτό που νιώθει είναι ανακόλουθο.

Μια ανάλογης υφής συνηθισμένη παγίδα του Νου, είναι το «γρήγορο παίξιμο του έργου», η «αφ' υψηλού ματιά» της ζωής. Πρόκειται για τη ματιά που βλέπει το μέλλον, την προοπτική, το αύριο, ως μουντή πορεία προς το γήρας, την παρακμή και το θάνατο. Είτε ακόμα, που επισκοπεί το παρελθόν ως μια ανούσια γκρίζα διαδρομή. Όμως, η ταινία που παίζεται γρήγορα είναι μια παραμορφωμένη εκδοχή του έργου, το οποίο δεν βλέπεται μ' αυτό τον τρόπο. Η δε μουσική είναι παρωδία όταν παίζεται σε γρήγορες στροφές.

Στην ταινία *Forrest Gump* υπάρχει ένα στοιχείο που υπενθυμίζει κάτι που κάνουμε όλη την ώρα στη ζωή. Ο λοχίας που σώθηκε από τον πρωταγωνιστή, αλλά έχει χάσει τα δυο του πόδια, τον βρίζει άσχημα, σε κάποια στιγμή, γιατί δεν τον άφησε να πεθάνει. Πολύ αργότερα, έχοντας βρει τρόπους να ζει όμορφα, σε μια στιγμή ευτυχίας, τον ευχαριστεί που τον έσωσε. Προεπισκοπώντας τη ζωή του χωρίς πόδια, ο άνθρωπος αυτός δεν μπορεί να δει παρά μια πορεία προς το θάνατο, γεμάτη δυστυχία. Αυτό όμως δεν ήταν παρά ένα λάθος συμπέρασμα που προέκυψε από ένα λανθασμένο, αν και τόσο συνηθισμένο τρόπο σκέψης. Η ζωή του απέφερε πολλές όμορφες ακόμα στιγμές. Υπάρχουν αμέτρητες ανάλογες μαρτυρίες από την πραγματική ζωή. Οι άνθρωποι συστηματικά προεπισκοπούμε το μέλλον, με γρήγορες ματιές, στη βάση του πλαισίου και των δεδομένων της στιγμής, χωρίς να έχουμε καθόλου τη δυνατότητα να ξεδιπλώσουμε ή να προβλέψουμε τα μελλούμενα, τα οποία δεν είναι δυνατό να προβλεφθούν.

Για άλλη μια φορά, το συμπέρασμα είναι ανάλογο. Πολλά από τα νοητικά συμπεράσματα που εξάγονται αυτοματοποιημένα μπορεί να είναι ανακόλουθα και να οδηγούν στη δυστυχία. Προφανώς, το άτομο έχει κάθε όφελος να τα αποκαλύψει και να εργαστεί για την τροποποίησή τους.

Δ. Αξιολογικά κριτήρια

Θυμάμαι, όταν πρωτοεμφανίστηκε στη μόδα το παντελόني-καμπάνα, μας είχε φανεί απολύτως απαράδεκτο. Αργότερα, όχι μόνο το φορέσαμε, αλλά δεν αντέχαμε να βλέπουμε κανένα να φοράει στενό παντελόني. Αρκετά μετά, βλέπαμε ξανά γελοίο τον εαυτό μας στις φωτογραφίες με παντελόني-καμπάνα.

Το φαινόμενο είναι γνωστό στους ανθρώπους που ασχολούνται με τη μόδα, οι οποίοι γνωρίζουν πως αυτή ακριβώς είναι η πορεία του μοντέρνου, από το απαράδεκτο στο οικείο και κατεστημένο και τανάπαλιν. Η διαμόρφωση της αισθητικής άποψης γίνεται αυτόματα, υπό την έννοια ότι λαμβάνει χώρα μάλλον ανεπίγνωστα, χωρίς να απαιτείται κανενός είδους απόφαση αλλαγής του αισθητικού γούστου. Αυτό απλά «γίνεται», «συμβαίνει», ως αποτέλεσμα της διαρκούς έκθεσης στην εικόνα, της επανάληψης των συνειρμών που επάγουν τα όμορφα μοντέλα, οι όλο και περισσότεροι άνθρωποι που το φοράνε και από το μιμητισμό, κυρίως ως ανάγκη συμμόρφωσης. Αυτόματα επίσης γίνεται και η αναφορά στο αισθητικό αξιολογικό κριτήριο, εφόσον δεν λαμβάνεται καμιά απόφαση σύγκρισης. Βλέποντας ένα παντελόني, η αξιολόγηση αν αρέσει ή όχι, γίνεται με αυτόματη αναφορά σε αυτό που παγιώνεται ως αισθητικά αποδεκτό, κι όχι αποφασίζοντας κριτήρια και τρόπους κρίσης.

Προφανώς, η διαμόρφωση σταθερών αξιολογικών κριτηρίων στα οποία αναφερόμαστε αυτόματα, δεν περιορίζεται στο γούστο για το φάρδος των παντελονιών. Αφορά στο κάθε τι, συμπεριλαμβανομένης της εκτίμησης του εαυτού. Οι μεγάλες τάσεις για Αυτεπιβεβαίωση και Αυτουπέμβαση, για τις οποίες θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω, διαμορφώνονται και παίρνουν το ιδιαίτερο προσωπικό χρώμα για το κάθε άτομο στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Οι τάσεις αυτές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως σταθερά αξιολογικά κριτήρια, στα οποία αυτομάτως καταφεύγει το άτομο σε όλη την υπόλοιπη ζωή του, προκειμένου να μετρήσει την ύπαρξή του. Πολλά από τα σπουδαιότερα κίνητρα δράσης, όπως η κοινωνική αποδοχή, η επιτυχία, η διάκριση, η αγάπη, η καλοσύνη, καθώς και οι βασικότερες αξίες και ιδανικά, όπως η πίστη στο συγκεκριμένο Θεό, στην πατρίδα, στην οικογένεια, κλπ. ερείδο-

νται κυρίως σε τέτοιου είδους αυτοματοποιημένα αξιολογικά κριτήρια. Κι όσο πιο βαθιά αυτοματοποιημένα είναι τα κριτήρια αυτά, τόσο πιο σημαντικά είναι για την ψυχή του ανθρώπου.

Η ομοφυλοφιλία κι ο έρωτας αξιολογούνταν με τελείως διαφορετικό τρόπο από τους αρχαίους απ' ότι αξιολογούνται από τους σύγχρονους Έλληνες. Η ιδιοκτησία, ο ανταγωνισμός, η ομαδικότητα, η καλαισθησία, η γύμνια, η μονογαμία δεν σημαίνουν καθόλου το ίδιο πράγμα για τους ανθρώπους διαφορετικών πληθυσμών και διαφορετικών εποχών. Οι άνδρες συγγενείς μιας κοπέλας από την Ανατολή είναι ικανοί να την σφάξουν αν διαλέξει μόνη της άνδρα, ενώ οι άνδρες συγγενείς μιας πορνοστάρ στη δύση μπορεί να είναι ευχαριστημένοι για τη διασημότητα και τα λεφτά που κερδίζει. Μια γυναίκα της δύσης νιώθει δυστυχία αν ο άνδρας της πάει με άλλη γυναίκα, ενώ μια γυναίκα χώρας της Αφρικής μπορεί να νιώθει δυστυχία όταν ο άνδρας της είναι τόσο φτωχός που δεν έχει τη δυνατότητα να αγοράσει και να συντηρήσει κι άλλες γυναίκες.

Οι αμέτρητες διαφορές αυτού του είδους είναι αποτέλεσμα των διαφορετικών αξιολογικών κριτηρίων στα οποία αναφέρονται, αυτόματα, οι άνθρωποι προκειμένου να κρίνουν. Η επαναλαμβανόμενη έκθεση στον τρόπο που το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον, και το ευρύτερο κοινωνικό, αξιολογεί και κρίνει, καθίσταται πεποίθηση, προσωπικό αξιολογικό σύστημα για το νεαρό άτομο και σε αυτά καταφεύγει αυτόματα και κατά την ενήλικη ζωή του, προκειμένου να κρίνει πράγματα και καταστάσεις. Ντρέπεται π.χ. να παρουσιαστεί γυμνό σε ένα κόσμο ντυμένων, παρότι ποτέ δεν αποφάσισε προσωπικά ότι υπάρχει κάτι αξιόμημπο με την έκθεση σε κοινή θέα κάποιων σημείων του ανθρωπίνου σώματος. Οι άνθρωποι τείνουν να δέχονται αυθόρμητα το προφανές και παγκόσμιο της αλήθειας τους, όπως ότι ο χρόνος είναι ένας και μοναδικός για όλους¹⁷, ή ότι η Γη είναι ακίνητη -παρά τις τεράστιες ταχύτητες με τις οποίες κινείται, εφόσον αυτό αντιλαμβάνονται δια της εμπειρίας τους.

Είναι δύσκολο να αποδεχθεί κανείς ότι οι υψηλές αξίες και οι λεπτές

17. Κι είναι ενδιαφέρον πως η πεποίθηση αυτή δεν αλλάζει με την πληροφορία από τη θεωρία της σχετικότητας ότι αυτό είναι λάθος, εφόσον η εμπειρία δεν το εξακριβώνει καθημερινά.

αξιολογήσεις του, οτιδήποτε τον ψυχοκινεί, είναι σημαντικό γι' αυτόν και δίνει νόημα στην ύπαρξή του, δεν είναι θέσφατο και «αντικειμενικά σπουδαίο». Ότι τα αξιολογικά του κριτήρια δεν είναι παρά ιστορικά προϊόντα της βιολογικής και της κοινωνικής του υπόστασης, τα οποία θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά.

Πιθανώς, μια τέτοια αποδοχή θα ήταν πολύ χρήσιμη κοινωνικά, αλλά όχι προσωπικά. Αν τα άτομα και οι ομάδες αντιλαμβάνονταν ότι οι ιδεολογίες, τα υψηλά ιδανικά, για τα οποία είναι έτοιμα να σκοτώσουν και να σκοτωθούν, όλες οι δογματικές καθηλώσεις και οι μονομέρειες είναι κυρίως νοητικοί αυτοματισμοί, πιθανώς, θα γινόταν ευκολότερες οι συνεννοήσεις και οι συναινέσεις που είναι το μείζον ζητούμενο για τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων. Το ίδιο όμως πράγμα, ίσως δεν είναι ωφέλιμο για το άτομο, λόγω κυρίως της απειλής του μηδενισμού και του σχετικισμού. Η αποδοχή ότι τίποτε δεν μπορεί να βεβαιωθεί ως «αντικειμενικά σπουδαίο» είναι αληθινά τρομακτική. Με βάση ποιο κριτήριο, πού να σταθεί και σε ποιο έδαφος να οικοδομήσει, τι;

Αν υποθεθεί πως το άτομο έχει τη γνώση, το «know how», της αλλαγής και διαμόρφωσης οποιουδήποτε αξιολογικού κριτηρίου, τι θα μπορούσε, ή τι θα έπρεπε, να κρατήσει και τι να απορρίψει; Το ερώτημα δεν αφορά σε κάτι όπως η προσπάθεια ανασκευής της αυτοματοποιημένης δυσφορίας στη θέα των μωβ χρωμάτων που χρησιμοποιούνται στις κηδείες. Αφορά σε κάθε αξιολόγηση, εφόσον καμία δεν πραγματοποιείται χωρίς την αυτοματοποιημένη αναφορά σε κάποιο, λίγο ως πολύ παγιωμένο, αξιολογικό κριτήριο. Θα εξετάσουμε την απάντηση στο τεράστιο αυτό ερώτημα - δίλημμα, παρακάτω, σε ένα συνολικότερο προβληματισμό επί της ανθρώπινης φύσης ως «βιοκοινωνικού αυτομάτου».

Ε. Υπερπρογράμματα δράσης

Ένα σταθερό γενικευτικό συμπέρασμα, όπως π.χ. «με υποτιμούν», δεν υποδεικνύει μονοσήμαντα τη συμπεριφορά που θα ακολουθήσει το άτομο. Όλοι γνωρίζουμε πως κάποια άτομα οδηγούνται στην αποθάρρυνση και απόσυρση, ενώ άλλα στην επιθετικότητα και στην

προσπάθεια να αποδείξουν την αξία τους και να επιβάλλουν την παρουσία τους. Ως υπερπρόγραμμα δράσης στο παράδειγμα αυτό, χαρακτηρίζουμε τη σταθερή συμπεριφορά απόσυρσης ή επιθετικής απόδειξης κι όχι το γενεσιουργό γενικευτικό συμπέρασμα που την προκάλεσε.

Οι αυτοματισμοί με τη μορφή των υπερπρογραμμάτων δράσης είναι εκείνοι που μας επιτρέπουν ακόμα και να προβλέψουμε, σε γενικές γραμμές, τη συμπεριφορά ενός ατόμου υπό συγκεκριμένες καταστάσεις και ερεθίσματα. Είναι κάτι σαν τους ρόλους που παίζουν σταθερά οι άνθρωποι, σαν το μύθο που ενεργά επιδιώκουν να δημιουργούν για τον εαυτό τους στους άλλους. Υπερπρογράμματα δράσης του «πρώτου», του «νικητή», του «χαμηλών τόνων», του «καλού παιδιού», του «όμορφου», του «έξυπνου», του «ευγενικού», του «τακτικού», του «μποέμ», του «καλλιτέχνη», του «επιστήμονα» και ένα πλήθος άλλων, μπορεί να τα παρατηρήσει κανείς όλη την ώρα εύκολα στους ανθρώπους γύρω του.

Υπήρχε ένας υπερδραστήριος τροχονόμος που έκανε εξαιρετικές προσπάθειες ρύθμισης της κυκλοφορίας σε ώρες αιχμής. Οι προσπάθειές του ήταν τόσο έντονες και πρωτότυπες που προβλήθηκαν από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ο άνθρωπος αυτός είπε σε συνεντεύξεις του πως ένιωθε πολύ σπουδαίο το ρόλο του, πολύ σημαντικό το καθήκον του και πως ήταν χαρούμενος που του δινόταν αυτή η ευκαιρία προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο. Δε νομίζω πως θα υπήρχε κανείς που θα ήθελε να πάει να σφυρίξει στο αυτί του ανθρώπου αυτού, υποχθόνια: «τι βλακείες είναι αυτές που κάνεις; Τι νομίζεις πως πετυχαίνεις μέσα σε αυτό το χάος; Είσαι ένας κρετίνος που νομίζει ότι κάνει κάτι σπουδαίο». Αντίθετα, πιθανώς όλοι νιώθουν όμορφα βλέποντας έναν άνθρωπο να χαίρεται κάνοντας τη δουλειά του με ενδιαφέρον και ζήλο.

Το θέμα δεν είναι πόσο «αληθινά» σπουδαίο είναι το υπερπρόγραμμα δράσης ενός ανθρώπου, αλλά αν οδηγεί αυτόν και τους γύρω του σε ευτυχία ή δυστυχία. Θα αναφερθούμε σε τέτοιες περιπτώσεις σε άλλα σημεία στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού επί του βιοκοινωνικού αυτομάτου.

ΣΤ. Εξαρτήσεις, ψυχοπαθολογία

Κάθε εξάρτηση, είναι υποταγή σε αυτοματισμούς που δεν μπορούν να ελεγχθούν. Κάθε ψυχοπαθολογική κατάσταση, ακόμα κι αν δεν είναι το αποτέλεσμα αυτοματισμών, περιλαμβάνει αυτοματισμούς από την τροποποίηση των οποίων θα είχε πολλά να ωφεληθεί ο ασθενής.

Είναι όμως εφικτό αυτό; Είναι τόσο εύκολη υπόθεση η τροποποίηση των αυτοματισμών, όσο ακούγεται; Τους αναγνωρίζεις δηλαδή, καταστρώνεις ένα σχέδιο επιθυμητών αλλαγών και προβαίνεις σε επαναλήψεις ώσπου να στεριώσεις το νέο αυτοματισμό; Αυτό ακούγεται απλά σαν μια αναδιατύπωση των ξεπερασμένων συμπεριφορικών απόψεων. Απαιτείται μια μάλλον βαθύτερη προσέγγιση.

Βιοκοινωνικά αυτόματα

Με τον όρο «βιοκοινωνικά αυτόματα» εννοούμε βιολογικές μηχανές των οποίων η συμπεριφορά οδηγείται από σταθεροποιημένες οδηγίες βιολογικής και κοινωνικής προέλευσης.

Η ερώτηση αν οι άνθρωποι είναι βιοκοινωνικά αυτόματα απαντιέται εύκολα: οπωσδήποτε, ναι. Κληρονομικότητα, περιβάλλον και συγκυρίες κατά τα πρώτα κυρίως χρόνια της ζωής, οδηγούν στην παγίωση αυτοματισμών που οδηγούν τη συμπεριφορά στη συνέχεια. Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε σχετικά.

Αυτό σημαίνει πως το ερώτημα για την «ελεύθερη βούληση» επανατίθεται, με άλλους όρους. Αν η «ελεύθερη βούληση» δεν μπορούσε να αποκλειστεί, όπως θεωρήσαμε ανωτέρω, από τη δομή και λειτουργία του εγκεφάλου ή τις φιλοσοφικές επιφυλάξεις, ο άνθρωπος θα μπορούσε να στερείται της δυνατότητας προσωπικής συμμετοχής στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του, αν στην πράξη δρα ως βιοκοινωνικό αυτόματο. Εφόσον για τους αυτοματισμούς δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, το ερώτημα πλέον παίρνει τη μορφή: είναι απολύτως και ολοκληρωτικά βιοκοινωνικό αυτόματο ο άνθρωπος, έχει περιθώρια διαμόρφωσης της συμπεριφοράς του, πέραν των αυτοματισμών; Πώς θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε το βιοκοινωνικό αυτοματισμό του ανθρώπου;

Ευτυχώς, στην εργασία αυτή δεν είμαστε υποχρεωμένοι να γνωμοδοτήσουμε για το πώς πρέπει να γνωμοδοτούν τα δικαστήρια. Ιδιαίτερα, αν ένας συγκεκριμένος κατηγορούμενος οδηγήθηκε στην αξιόποινη πράξη λόγω της βιολογικής και κοινωνικής του υπόστασης, αν θα μπορούσε να έχει επιλέξει και να πράξει αλλιώς. Το ερώτημα αν γενικά ο άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί πως επιλέγει κάποιες από τις συμπεριφορές του και δεν οδηγείται πάντα και μόνο αυτόματα σε αυτές, μπορεί να απαντηθεί μάλλον ευκολότερα. Η απάντηση είναι θετική. Θα ασχοληθούμε λίγο παρακάτω με τις ενδείξεις που υποστηρίζουν πως ο άνθρωπος μπορεί να μην είναι ένα απόλυτο αυτόματο, πριν όμως οφείλουμε να αναρωτηθούμε:

Τι κακό έχει ο «αυτοματισμός;»

Αν ο άνθρωπος είναι ευτυχισμένος και συντελεί στο να είναι και οι άλλοι, δεν έχει κανένα να λόγο να μην αποδεχθεί τα πράγματα και τον εαυτό του ως έχουν και, απλά, να ζει και να απολαμβάνει τον πλούτο των μορφών και των μυστηρίων του Κόσμου. Αυτό εξ' άλλου κάνουν οι ευτυχισμένοι άνθρωποι, συνήθως. Αν όμως συγκεκριμένοι αυτοματισμοί οδηγούν τον άνθρωπο σε δυσφορία και δυστυχία σταθερά, έχει κάθε λόγο να προσπαθήσει να τους αποκαλύψει και να επεξεργαστεί ποιες αλλαγές θα μπορούσε να πετύχει. Εφόσον κανείς δεν οδηγείται με τη θέλησή του στη δυσφορία και τη δυστυχία, είναι πολύ πιθανό να κρύβονται από πίσω αυτοματισμοί που μπορούν να αποκαλυφθούν και, κατ' ελπίδα, να αλλάξουν.

Εμείς, από εδώ που καθόμαστε, ας σκεφτούμε έναν ήσυχο υπεραιωνόβιο άνθρωπο. Επειδή είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναίκες, ας φανταστούμε μια από αυτές, την Ούσι Οκουσίμα, από το χωριό Οτζίμι της Ιαπωνίας. Η Ούσι, παρά τα 105 χρόνια της, απολαμβάνει το τοπικό οιοπνευματώδες ποτό και δεν χάνει ευκαιρία να χορέψει, όπως αναφέρει το δημοσίευμα, στο οποίο διαβάσαμε γι' αυτή. *«Της αρέσει να μεταδίδει την ενέργειά της στους επισκέπτες της»* εξηγεί η κόρη της. *«Θα ήθελα να είχα ένα... αγόρι»* ομολογεί η ίδια. *«Γι' αυτό άλλωστε εξακολουθώ να βάζω πούδρα στο πρόσωπό μου και να βάζω και από το άρωμα που μου έδωσε ένας Γάλλος που με είχε επισκεφθεί»*. Μια καλή κληρονομικότητα και η ζωή σε ένα χωριό στην Οκινάουα, ανάμεσα σε καταγάλανα νερά και καταπράσινους λόφους, το οποίο έχει το υψηλότερο ποσοστό υγιών υπεραιωνόβιων στον κόσμο και γι' αυτό, το 1996, η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας το βάρφτισε ως το «γηραιότερο» χωριό της υφηλίου. Ποιο είναι το μυστικό τους; Η ισορροπία, λένε οι ίδιοι, καθώς και η υγιεινή διατροφή, η άσκηση, η ψυχική υγεία και μια επωφελής κοινωνικότητα.

Τι θα λέγαμε για την ευτυχία αυτής της χαρούμενης, ενεργητικής γυναίκας που δεν πήγε ποτέ στο νοσοκομείο και ελπίζει πως θα είναι σεξουαλικά επιθυμητή στα 105 της; Την κέρδισε την ευτυχία ή της συνέβη; Νομίζω πως οι περισσότεροι θα συμφωνούσαν ότι της συνέβη. Είναι μάλλον ασφαλές να υποθέσουμε πως αποδέχθηκε σχεδόν κάθε τι από όσα της δόθηκαν, χωρίς να περάσει καν από το νου της οποια-

δήποτε αμφισβήτηση. Κι αυτό αφορά τόσο στα αξιολογικά κριτήρια, στις παραδόσεις και στις αξίες, όσο και στις μορφές συμπεριφοράς, τη σωστή δόση Αυτεπιβεβαίωσης και Αυτουπέμβασης, όπως ορίζεται από το συγκεκριμένο περίγυρο. Η γυναίκα αυτή, όπως κι ο φιλήσυχος αγρότης, ο αφοσιωμένος επιστήμονας, ο δοσμένος φιλόanthρωπος, ο αγαθός ψαράς ή ο φιλότιμος τροχονόμος, βρίσκονται πολύ υψηλά στην κλίμακα του αυτοματισμού. Οι επιλογές τους, σε όλη τους τη ζωή, έχουν να κάνουν μόνο με το πώς θα εφαρμόσουν καλύτερα όσα αναντίρρητα αποδέχθηκαν ως ορθά. Από την άποψη αυτή, η περίπτωση τους δεν διαφέρει και πολύ από τη σύνδεση με μια μηχανή που τους κάνει ευτυχισμένους.

Ο Robert Nozick έχει πει πως κανείς δεν θα δεχόταν να μείνει ισόβια συνδεδεμένος με ένα μηχάνημα που θα του παρείχε ευτυχία τεχνηέντως, ενώ ο John Stuart Mill, πως είναι καλύτερα να είσαι άνθρωπος ανικανοποίητος παρά γουρούνι ικανοποιημένο. Όπως μπορώ να κρίνω, υποβάλλοντας σε έλεγχο δια της φαντασίας τον εαυτό μου, οι προτάσεις αυτές αληθεύουν και για μένα. Τι δείχνουν όμως; Ότι ο καθένας μας θέλει να πιστεύει πως είναι ο ίδιος υπεύθυνος για την ευτυχία του, ότι αυτή δεν του χαρίστηκε, αλλά την κατέκτησε. Έχοντας, ψευδώς, την εντύπωση ότι είμαστε προσωπικά υπεύθυνοι για όλες τις επιλογές μας, θεωρούμε ιδιαίτερα υποτιμητική την αποκάλυψη ότι δρούμε εν πολλοίς ως αυτόματα.

Θεωρούμε πως οι μέλισσες, τα μυρμήγκια ή τα πρόβατα είναι βιολογικά αυτόματα, αλλά είναι δύσκολο να το δεχθούμε για τους εαυτούς μας. Εμείς μπορούμε να αποφασίσουμε πώς θα ντυθούμε και πού θα πάμε το βράδυ και είναι σχεδόν αδύνατο να προκαθορίσει κανείς ποιο φόρεμα θα φορέσει μια γυναίκα, αν τα διαθέσιμα στη ντουλάπα της είναι πάνω από ένα. Έχουμε δεχθεί ως υπόθεση εργασίας ότι η γυναίκα διαλέγει πραγματικά από τη ντουλάπα της όποιο φόρεμα θέλει. Όμως, πόσο διαλέγει τα κίνητρα και τα γούστα που οδηγούν στην επιλογή του φορέματος; Γιατί δεν βγαίνει σχεδόν γυμνή, όπως μια γυναίκα φυλής του Αμαζονίου ή της Αφρικής, ούτε ντύνεται όπως η Μαρία Αντουανέτα ή η προπολεμική βλάχα; Πιθανώς, είμαστε σε θέση να επιλέγουμε αν θα βαδίσουμε δεξιά, αριστερά ή στη μέση ενός δρόμου,

ο οποίος όμως είναι προκεχαραγμένος. Σπανίως οι άνθρωποι χαράσσουμε ακόμα και κάποια παράπλευρα στενά.

Ως ένα πρώτο κακό του αυτοματισμού θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το ότι δεν μας αρέσει να νιώθουμε αυτόματα. Όμως το πρόβλημα αυτό αφορά μόνο σε λίγους, αυτούς που είναι σε θέση να το αντιληφθούν. Όσο περισσότερο βιοκοινωνικό αυτόματο είναι κανείς, τόσο λιγότερη αντίληψη του γεγονότος αυτού έχει. Για εκείνους που αντιλαμβάνονται τη σημασία των αυτοματισμών στη συμπεριφορά τους δεν υπάρχει άλλη λύση από την ευρεία αποδοχή τους αφενός και την ελπίδα τροποποίησης των πλέον βλαπτικών εξ' αυτών, αφετέρου.

Το ότι οι άνθρωποι είναι εν πολλοίς βιοκοινωνικά αυτόματα, δεν μπορεί να τους επιβαρύνει με κάποια μομφή. Κι όχι μόνο γιατί οι αυτοματισμοί είναι αποτέλεσμα της φύσης μας. Αν ξυπνάς το πρωί και νιώθεις δυνατός και υγιής, γεμάτος όρεξη για δράση, φαγητό, χορό, έρωτα, αν νιώθεις ευγνώμων για τους Κάμι¹⁸ που σου παρέχουν όλα αυτά τα δώρα, αν θεωρείς εξαιρετικά ενδιαφέρον και πλασμένο εν σοφία και ομορφιά τον Κόσμο, το πιθανότερο είναι πως δεν θα αναζητήσεις «γωνία στο δίφραγκο». Θα ζεις τη μαγεία των πραγμάτων και θα ανταμείβεσαι από τον πλούτο των θετικών σου συγκινήσεων.

Δεν μπορούμε να θέσουμε πρόβλημα για τους αυτοματισμούς γενικά. Το πρόβλημα ανακύπτει όταν αυτοί καθίστανται πρόξενοι μεγάλων δεινών για το άτομο και τους άλλους, όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι μπορεί να συμβαίνει.

Είναι αμέτρητα τα παραδείγματα που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν, από ανθρώπους γύρω μας, είτε αυτοί είναι ανώνυμοι καθημερινοί, είτε μεγαλόσχημοι και σπουδαίοι. Άνθρωποι που στο επίπεδο της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών είναι απλοί θεατές ή επισκέπτες ιατρείων για τη βουλιμία, τις εξαρτήσεις, τις καταχρήσεις κ.α. Άνθρωποι που στο επίπεδο της ικανοποίησης των ψυχολογικών αναγκών δεν μπορούν καν να αντιληφθούν την αγωνία τους για κοινωνική αποδοχή και διάκριση και πασχίζουν παθιασμένα γι' αυτές. Άνθρωποι που είναι δέσμιοι δυσλειτουργικών τρόπων σκέψης, μηρυκασμών, εμμονών, ψυχαναγκασμών, που τους καθιστούν δυστυχημένους.

18. Θεοί της Ιαπωνικής παράδοσης.

Άνθρωποι που δεν μπορούν να μετριάσουν τον εγωκεντρισμό και την αγωνία για προσωπική ασφάλεια και έλεγχο και πανικοβάλλονται με την παραμικρή διασάλευση. Άνθρωποι που πασχίζουν να ερωτευθούν με κάθε τρόπο, υιοθετώντας άκριτα τη διαφήμιση του έρωτα ως λύση σε κάθε πρόβλημα.

Αντίθετα με τους απλούς καθημερινούς ανθρώπους, θα είχαμε μάλλον την τάση να θεωρήσουμε τους μεγάλους δημιουργούς ως άτομα χαμηλότερα στην κλίμακα του αυτοματισμού και υψηλότερα στην κλίμακα της «ελεύθερης βούλησης». Όπως θα δείξουμε αναλυτικά παρακάτω, η εξαιρετική δημιουργικότητα καθόλου δεν σημαίνει πως ο δημιουργός έχει καταφέρει να πάρει τη ζωή στα χέρια του παύοντας να ανήκει στην κατηγορία των βιοκοινωνικών αυτομάτων και συνήθως δεν εξασφαλίζει την ευτυχία. Τελείως αντίθετα, η παθιασμένη δημιουργικότητα, που προκύπτει από την έξαλλη προσπάθεια κοινωνικής αποδοχής και διάκρισης, είναι από τα πιο ακραία δείγματα «αυτοματισμού». Μπορεί να δειχθεί με αμέτρητα παραδείγματα από όλους τους χώρους δημιουργίας, καλλιτεχνικούς, επιστημονικούς, επιχειρηματικούς, αθλητικούς, ότι οι υπερδημιουργοί σπανίως ήταν άτομα που όριζαν τη ζωή τους, αμφισβητώντας, απειθαρχώντας, παραλλάσσοντας, τους αξιολογικούς αυτοματισμούς στους οποίους «εμβαπτίστηκαν». Αντίθετα, ανεξάρτητα από τις ειδικές ικανότητές, αυτοί είναι συνήθως από τα πλέον παθιασμένα «βιοκοινωνικά αυτόματα» που έχει να επιδείξει η ανθρωπότητα. Πολλοί μπορεί να ζηλεύουν τη δόξα τους, αλλά κανείς δεν θα ήθελε να υποστεί την δική τους ταλαιπωρία ζωής. Όπως κανείς δεν θα ήθελε να έχει άπειρη μνήμη ή άφταστη ικανότητα στα μαθηματικά, αλλά να έχει προβλήματα επικοινωνίας με τους ανθρώπους ή να είναι τόσο χαζός που να μη μπορεί να βγάλει ένα εισιτήριο σε λεωφορείο¹⁹.

Οι αυτοματισμοί μπορεί να είναι βλαπτικοί. Αν δεν ανήκεις στην κατηγορία των ευλογημένων ατόμων που προικίζονται με ευνοϊκούς αυτοματισμούς, θα έχεις αρκετούς λόγους να απεργαστείς την τροποποίησή τους. Είναι όμως αυτό εφικτό;

Κατ' αρχάς, χρειάζεται η συνειδητοποίησή τους. Αυτή είναι μια ανα-

19. Δες π.χ. Sacks Oliver, Ο άνθρωπος που μπέρδεψε τη γυναίκα του με ένα καπέλο και άλλες κλινικές ιστορίες.

γκαία συνθήκη, αλλά όχι ικανή. Είναι γνωστές πολλές περιπτώσεις ανθρώπων, εξαιρετικά ικανών κατά τ' άλλα, που έχουν επίγνωση των αυτοματισμών που τους ταλαιπωρούν, κι ενώ όλα δείχνουν πως θα μπορούσαν να τους τροποποιήσουν, δεν το κάνουν. Τελικά, θα μπορούσε να πει κανείς πως οι άνθρωποι αυτοί, απλά, δεν μπορούν, και η φράση «θα μπορούσαν» είναι κενολογία. Όλα δείχνουν πως πέραν της επίγνωσης απαιτείται μια ριζοσπαστικότητα ικανή να προσπεράσει το συντηρητισμό και μια πνευματική ενεργητικότητα ικανή να υπερβεί τη ραθυμία της συνήθειας. Τα πράγματα όμως δεν είναι απλά. Για 44 χρόνια, κι ούτε ως καρκινοπαθής, ο Φρόιντ δεν μπόρεσε να κόψει το τσιγάρο, όπως δεν μπορούν τόσοι ψυχίατροι να νικήσουν τη βουλιμία, όπως δεν μπορούν τόσοι διανοούμενοι να ελέγξουν την αχαλίνωτη εξάρτησή τους από την Αυτοεπιβεβαίωση. Αν και μπορούμε να διακρίνουμε ως κοινό στοιχείο σε όλες τις περιπτώσεις «εξαρτήσεων» τις υψηλές ανταμοιβές που παίρνει ή που προσδοκά να πάρει το άτομο επιτελώντας τες, δεν είναι όλοι οι αυτοματισμοί ίδιοι και δεν είναι κοινές οι δυσκολίες τροποποίησής τους.

Υπάρχουν αμέτρητες μελέτες και απόψεις για τις εξαρτήσεις από το αλκοόλ, τα ναρκωτικά, το τσιγάρο, το φαγητό. Η σχετική βιβλιογραφία είναι απέραντη και είναι απολύτως αδύνατο να επισκοπηθεί εδώ. Δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους ειδικούς ούτε για το τι καθιστά ένα άτομο επιρρεπές σε μια εξάρτηση και ακόμα περισσότερο για τις μεθόδους απεξάρτησης, ούτε καν αν η εκούσια προσπάθεια υπερτερεί της βίαιης και επιβαλλόμενης. Υπάρχουν κληρονομούμενες προδιαθέσεις για συγκεκριμένες εξαρτήσεις και υπό ποια μορφή; Τι μπορεί να κάνει το άτομο; Μήπως και η δυνατότητα υπέρβασης των αυτοματισμών έχει μια κληρονομική συνιστώσα «δυναμισμού» και «ισχύος της θέλησης»; Δυστυχώς, δεν υπάρχουν τελεσίδικες απαντήσεις στα σχετικά ερωτήματα. Το πρόβλημα με τις εξαρτήσεις πιθανώς έχει να κάνει με πολλά δρώμενα στο επίπεδο του τρισυπόστατου εγκεφάλου. Με ανταμοιβές σε πρωτόγονα κέντρα που τείνουν να υπερκεράζουν τις λογικές αντιρρήσεις και με συγκινήσεις φόβου και κατάθλιψης όταν υπάρχει στέρηση ανταμοιβών.

Έχω την τάση να πιστεύω πως κανείς άνθρωπος δεν είναι ανίκανος

να κάνει κάτι για να απεξαρτηθεί από έναν αυτοματισμό, που φορτώθηκε κατά την προσωπική του ιστορία. Οφείλω να ομολογήσω όμως πως δεν μπορώ να το υποστηρίξω πειστικά.

Αφήνοντας τις εξαρτήσεις από ουσίες, ως διαφορετικό κεφάλαιο, υπάρχουν ενδείξεις πως ο άνθρωπος μπορεί να συνεισφέρει στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του, πέραν των αυτοματισμών που του εδόθησαν, τροποποιώντας τους υπάρχοντες και δημιουργώντας νέους. Ακόμα και σε σοβαρές ψυχοπαθολογικές περιπτώσεις, όπως είναι μια μανιοκαταθλιπτική διαταραχή, υπάρχουν ασθενείς που μπορούν τουλάχιστον να μετριάσουν τη σφοδρότητα της εκδήλωσης της με αλλαγές. Όπως η άθληση ως καθημερινή συνήθεια, η έκθεση στο φως, αλλά και με συνειδητά πιο αμβλυμμένες αντιδράσεις κατά τη μανιακή φάση και με δραστηριοποίηση, παρά την επιθυμία αδράνειας, κατά τη φάση της κατάθλιψης. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες ότι αυτό είναι εφικτό. Εξ' άλλου, η αποτελεσματικότητα των γνωσιακών θεραπειών, σε οποιαδήποτε περίπτωση, έγκειται στην τροποποίηση αυτοματοποιημένων προτύπων σκέψης και δράσης, συνειδητά, από το ίδιο το άτομο.

Σε μια αφήγησή του με τίτλο «Πώς σταμάτησα να τραυλίζω» ο αρθρογράφος ενός περιοδικού, περιγράφει το πρόβλημα του τραυλισμού του και πώς κατάφερε να το ξεπεράσει. Η διάγνωση των ειδικών ήταν: *«το πρόβλημα είναι ψυχολογικό, προσπάθησε να βρεις την αιτία»*. Δεν μπόρεσε να τη βρει. Μπόρεσε όμως να παρατηρήσει πως το πρόβλημά του σχετίζονταν κυρίως με τις λέξεις που άρχιζαν από «π», «τ», «φ». Η ανάθεση μιας δημόσιας ομιλίας από έναν αξιωματικό του στρατού σε μια επέτειο, παρά τη θέλησή του, τον πανικόβαλλε. Όλες οι πρόβες του αποτύγχαναν. Κάποια στιγμή σκέφτηκε να αντικαταστήσει όλα τα σύμφωνα με φωνήεντα στην αρχή κάθε φράσης, εφόσον γενικά δεν είχε πρόβλημα στην εκφορά των φωνηέντων. Το τρικ έπιασε, η ομιλία πήγε καλά και ο άνθρωπος έβαλε τη βάση της οριστικής απαλλαγής του από τον τραυλισμό. Ας σημειωθεί, πως το πέτυχε χωρίς να βρει καμιά ψυχολογική «αιτία», με ένα μόνο ευφυή χειρισμό.

Είναι καλά γνωστό πως, το τι μπορεί να ακούσει ένας ενήλικας σε σχέση με φθόγγους και σύμφωνα, που μπορούν να παραχθούν από το φωνητικό σύστημα ενός άλλου ανθρώπου, εξαρτάται από τα γλωσσι-

κά ακούσματα στα οποία έχει εκτεθεί κατά την παιδική του ηλικία. Ως ενήλικας, μπορεί χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια να ακούει τα φωνήματα της μητρικής του γλώσσας, ενώ μοιάζει σχεδόν κουφός σε φθόγγους που δεν ακούγονταν στο περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε. Όμως ένας ενήλικας, παρότι στερείται της πλαστικότητας του παιδικού εγκεφάλου, παρότι δηλαδή έχει «οδωθεί» το σύστημα, μπορεί να επιτύχει να μάθει μια ξένη γλώσσα, αν κι όχι στον ίδιο βαθμό με ένα παιδί. Με τη συνειδητή προσπάθεια, την επανάληψη και την προσοχή, μαθαίνει τόσο να ακούει, όσο και να μιλάει την ξένη γλώσσα (πράγματα που είναι πολύ κοντά, όπως μας διαβεβαιώνουν οι ειδικοί).

Όλοι οι νουνεχείς άνθρωποι γνωρίζουν πως ξεκινώντας την οδήγηση, ένα άθλημα, τη δακτυλογράφηση, οποιαδήποτε δραστηριότητα, δεν μπορούν να είναι επιδέξιοι από την αρχή. Μπορούν όμως να γίνουν με την επανάληψη, την πρόβα, την προπόνηση. Οι περισσότεροι άνθρωποι, έχουν την υπομονή, την επιμονή, την καρτερικότητα να το κάνουν, σε πολλά πράγματα. Γι' αυτό πάρα πολλοί μαθαίνουν να οδηγούν αυτοκίνητο, ποδήλατο, να πληκτρολογούν, να χορεύουν, να κάνουν καλά ένα άθλημα ή να παίζουν ένα μουσικό όργανο. Αυτό δείχνει πως οι άνθρωποι γενικά είναι ικανοί να χειρίζονται τους αυτοματισμούς.

Πιθανώς το πρόβλημα με τα αυτοματοποιημένα αξιολογικά κριτήρια και τους δυσλειτουργικούς τρόπους σκέψης και δράσης είναι ότι οι άνθρωποι δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν ότι είναι επίσης αυτοματισμοί που μπορούν να τροποποιηθούν, έστω μερικώς. Ο φερετζές, η θρησκεία, η προσπάθεια για διάκριση και τόσα άλλα, θεωρούνται προσωπικές επιλογές από το ίδιο το άτομο κι όχι επιβολές από αυτοματοποιημένα πρότυπα σκέψης και αξιολόγησης. Οι άνθρωποι φαίνεται να έχουν καταλάβει ότι με την πρόβα μπορεί να τελειοποιηθούν στο χορό, αλλά δεν μπορούν να καταλάβουν ότι αν έθεταν εαυτόν σε επανειλημμένη έκθεση σε διαφορετικά περιβάλλοντα και ιδέες θα τροποποιούνταν οι απόψεις και οι επιλογές τους, σχεδόν για οτιδήποτε. Κι αν δεν υπάρχει λόγος να το κάνουν για οτιδήποτε, θα ήταν προς όφελός τους να το κάνουν για ό,τι υποβαθμίζει τη ζωή τους. Οι απόψεις και επιλογές τους νομίζουν ότι αποτελούν το βαθύτερο εαυτό τους, τη βα-

θύτερη ουσία τους και ουδόλως αναγνωρίζονται ως αυτοματισμοί που μπορούν και θα τους ήταν ευεργετικό να τροποποιήσουν.

Κάνοντας μια αισθητικού τύπου αξιολόγηση, καθόλου αντικειμενική φυσικά, θα μπορούσα να πω ότι ζηλεύω τα ευτυχισμένα βιοκοινωνικά αυτόματα, όπως η γιαγιά Ούσι, αλλά εκτιμώ τους ανθρώπους που κατάφεραν να έρθουν πιο κοντά στην ευζωία και την ψυχική γαλήνη, μέσω των δικών τους παρεμβάσεων και αλλαγών. Αυτούς τους ανθρώπους δεν μπορώ να τους θεωρήσω απλώς βιοκοινωνικά αυτόματα. Όχι φυσικά γιατί δεν υπόκεινται σε αυτοματισμούς, αλλά γιατί, αναγνωρίζοντας και λαμβάνοντας συνειδητές αποφάσεις διαχείρισης της ύπαρξης τους, υπερβαίνουν τη λειτουργία του αυτομάτου, έστω περιορισμένα και μερικώς. Η συνεισφορά του ατόμου στη διαμόρφωση των κανόνων του παιχνιδιού στο οποίο ρίχτηκε ως πιόνι, το καθιστά, εν μέρει τουλάχιστον, παίκτη. Κι αυτό είναι ιδιαίτερα παρήγορο υπαρξιακά, καθώς αφήνει περιθώρια στην αλλαγή του «πεπρωμένου», της «μοίρας», «αυτού που σου έλαχε».

Βέβαια, η εκτίμηση αυτή μοιάζει με εκείνη που τρέφει ο κόσμος για τους αυτοδημιούργητους οικονομικά, σε σχέση με όσους βρήκαν τα χρήματα από τον μπαμπά τους. Αναγνωρίζω πως αυτό δεν είναι και πολύ σοβαρό και θα ήταν ευχής έργο να είχαν όλοι χρήματα από το μπαμπά τους, η κληρονομικότητα και οι συνθήκες να ήταν σε θέση να προάγουν την ευζωία σε όλους τους ανθρώπους. Όσο πιο αυτόματα τόσο καλύτερα, κι όχι αυτοί να βασανίζονται για να αποκαλύψουν και να διορθώσουν αυτοματισμούς που τους οδηγούν στη δυστυχία. Όσον αφορά στην εκδοχή ότι οι ευτυχισμένοι - εφησυχασμένοι άνθρωποι δεν θα ήταν δημιουργικοί και δεν θα προήγαγαν τη γνώση, τουλάχιστον όσο το έκαναν οι άνθρωποι με αγωνίες, μπορεί να είναι απατηλή. Πιθανώς, ο τρόπος που βλέπει και ανακαλύπτει ο γαλήνιος άνθρωπος να είναι ορθότερος από εκείνον του αγωνιούντος ατόμου. Και δεν εννοώ μόνο ως προσωπικές συγκινήσεις και βιωματικές εμπειρίες. Ποιος μπορεί να αποκλείσει πως ένας άλλος τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας δεν θα ήταν καλύτερος από αυτόν της επιστήμης που έχουμε οικοδομήσει και έχει αναπτυχθεί ως μέσο κοινωνικής αποδοχής και διάκρισης, ως εργασιοθεραπεία στην προσωπική δυστυχία,

ως τρόπος ακαδημαϊκής ανάδειξης, ως αρωγός της πολεμικής τεχνολογίας, ως βιασμός της φύσης για οικονομική «ανάπτυξη»; Γιατί, όπως αναφέραμε (Hawking - Mlodinow) η επιστήμη δεν είναι Η αντικειμενική ματιά στην πραγματικότητα. Έχει γλώσσες, εργαλεία, μεθόδους, προτεραιότητες, τρόπους κατανόησης και εφαρμογών, αναπτύσσεται ιστορικά, από ανθρώπους εντός συγκεκριμένων πλαισίων και κάθε άλλο παρά Μια και αναπόδραστη είναι. Πιθανώς, η επιστήμη των ευτυχισμένων ανθρώπων δεν θα ήταν ανύπαρκτη, αλλά διαφορετική και καλύτερη απ' αυτή που διαθέτουμε.

Υπάρχουν στοιχεία που υποστηρίζουν την άποψη ότι οι άνθρωποι δεν είναι απολύτως καθορισμένοι από τα σωματικά δρώμενα. Όσον αφορά π.χ. τις ορμονικές εκκρίσεις, οι σχετικές έρευνες έχουν αποκαλύψει πως οι ορμόνες μπορούν να τροποποιήσουν τις πιθανότητες εκδήλωσης μιας συμπεριφοράς, την οποία όμως δεν προκαλούν με αυστηρά καθορισμένο και αμετάκλητο τρόπο²⁰. Ακόμα και στα ζώα, αλλά πολύ περισσότερο στον άνθρωπο, αυτό που φαίνεται να κάνουν οι ορμόνες είναι να προδιαθέτουν για την εκδήλωση συμπεριφοράς προς κάποια κατεύθυνση²¹. Δεν είναι βιαστές ή βίαιοι όλοι όσοι έχουν οργανικά την τάση να εκκρίνουν υψηλή τεστοστερόνη. Ακόμα περισσότερο, η έκκριση τεστοστερόνης δεν προδιαθέτει μόνο αλλά εξαρτάται επίσης από την έκβαση δραστηριοτήτων. Ευρήματα αυτού του είδους, που υπάρχουν πάρα πολλά, δείχνουν ότι τα σωματικά δρώμενα δεν υποδεικνύουν μόνο τη συμπεριφορά, αλλά καθορίζονται από τη συμπεριφορά επίσης²². Αυτό δηλαδή σημαίνει πως τα σωματικά δρώμενα θα είναι διαφορετικά για τον φίλαθλο που δεν θα πάει ως χούλιγκαν στο γήπεδο με τους φανατικούς φίλους του, αλλά θα αθληθεί ο ίδιος.

Οι πεποιθήσεις του ατόμου και η κοινωνική επιρροή έχουν ένα τεράστιο ρόλο στη συμπεριφορά, ακόμα και στην ψυχοπαθολογία. Ο Arthur Koestler έχει σημειώσει πως στα ψυχιατρεία της Ιαπωνίας δεν υπήρχαν κελιά κα περιορισμοί, πως «οι Ιάπωνες ακόμη κι όταν είναι τρε-

20. Δες π.χ. το άρθρο επισκόπησης «Επίδραση των ορμονών στη συμπεριφορά»

21. Ενίοτε, μπορεί να μην υποδείχνουν καν συγκεκριμένη κατεύθυνση. Αυτό υποστηρίζει π.χ. η υπόθεση για τη μη ειδική δράση της τεστοστερόνης.

22. Η απλοϊκή αντίληψη της γραμμικής αιτιότητας θα πρέπει να θεωρηθεί ξεπερασμένη. Κυκλικές και πολύπλοκες, μη γραμμικές επιδράσεις και αντεπιδράσεις είναι πιο κοντά σε αυτό που παρατηρούμε να συμβαίνει, όσο κι αν δεν βολεύει την απλοϊκή σκέψη και την επιθυμία μας για ξεκάθαρες διευθετήσεις.

λοί υπακούουν στις αρχές» και πως η παρανοϊκού τύπου σχιζοφρένεια είναι σπάνια. Ο Jean Ziegler αναφέρει για κάποιες τελετές στη Νιγηρία των οποίων υπήρξε ο ίδιος μάρτυρας: «Πράγματι, τα άτομα που, από απροσεξία, αφήνουν να τους ακουμπήσει το ένδυμα κάποιου Εγκούν (κάποιου μεταμφιεσμένου από τη φυλή) παθαίνουν τις πιο σοβαρές νευροψυχικές βλάβες» και υποσημειώνει: «Το φαινόμενο είναι πολύ γνωστό για την αφρικανική κοινωνιολογία... Πεισμένοι ότι αθέτησαν ένα βασικό κανόνα της κοινότητας, οι παραβάτες αφήνονται στην κυριολεξία, να πεθάνουν». Προφανώς, τα ανωτέρω είναι στοιχεία υπέρ του κοινωνικού αυτοματισμού των ατόμων. Υποδεικνύουν όμως και ένα τρόπο δράσης για την τροποποίηση των βιολογικών αυτοματισμών. Γιατί είναι εφικτό να βγεις να περπατήσεις στον ήλιο, όταν νιώθεις άσχημα -ακόμα κι αν στην αρχή σέρνεις τα πόδια, να μην πας με την παρέα των φανατικών φιλάθλων, να μην πας στο χώρο των καπνιστών, να επιλέξεις σε κάποιο βαθμό το μικροπεριβάλλον στο οποίο θα εκτεθείς, τις δραστηριότητες των οποίων τις συνέπειες θα υποστείς. Μπορείς να δεις τον εαυτό σου ως άλλο πρόσωπο, που μπορείς να χειριστείς με ευγένεια, καλοσύνη, υπομονή.

Αν το άτομο έχει όντως κάποια δυνατότητα επιλογής, όπως δεχθήκαμε ως υπόθεση εργασίας, μπορεί να μεγεθύνει συνειδητά την σημασία της, εφόσον τα αποτελέσματα της έκθεσης στις επιρροές περιβάλλοντος και δραστηριότητας είναι πολύ σημαντικά πάνω του. Υπό αυτή την έννοια, μάλλον δεν μπορεί να θεωρείται απολύτως άμοιρο ακόμα και για λειτουργίες πέραν της επίγνωσης και της δυνατότητας λήψης αποφάσεων, όπως αυτές των σωματικών εκκρίσεων ορμονών και νευρορρυθμιστικών ουσιών, που με τη σειρά τους επιδρούν στη συμπεριφορά του. Έχοντας αποδεχθεί πως οι άνθρωποι δεν είναι ζόμπι και έχουν κάποια δυνατότητα επιλογής των πράξεών τους, οδηγούμαστε στο να δεχθούμε πως έχουν επίσης κάποια ευθύνη για όσα τους καθορίζουν.

Ίσως το άτομο μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένο αν οδηγείται στη δυστυχία από κάθε είδους εδραιωμένους αυτοματισμούς, ερήμην του, κατά την παιδική του ηλικία. Μπορεί να τυχαίνει και της συμπάθειας, δεν είναι όμως δυνατό να αποφύγει το αίσθημα της απαξίωσης.

Δεν μπορεί να μη θεωρείται «κακόμοιρος», ότι έχει «κακή μοίρα», και οδηγείται απ' αυτήν χωρίς να κάνει τίποτε για να της ξεφύγει.

Εντός κειμένου παρένθεση.

(Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, και για αρκετές μέρες πριν, εξελίχθη μια ηλεκτρονική επικοινωνία με έναν φοιτητή 21 χρόνων που δεν γνωρίζω προσωπικά. Με βρήκε από το διαδίκτυο και ήθελε να τον βοηθήσω σε σχέση με την υπεριδρωσία των παλαμών και πελμάτων του. Καμιά παραίνεση μου για να δει την υπεριδρωσία ως αφορμή για να διερευνήσει γιατί το Συμπαθητικό σκέλος του Αυτόνομου Νευρικού του Συστήματος δυσλειτουργεί, δεν έπιασε τόπο. Ήθελε μόνο να διακόψει την ενοχλητική λειτουργία. Όσο κι αν τον ενημέρωνα για τα ευρήματα που έδειχναν πως κάποια άλλη λειτουργική εκτροπή θα μπορούσε να ακολουθήσει, αν το σύστημα παρέμενε με τους ίδιους αυτοματισμούς, ήθελε συσκευή, φάρμακο, παρέμβαση από τα έξω, αλλά δεν μπορούσε καν να διανοηθεί να θίξει τους καθημερινούς ή βαθύτερους αυτοματισμούς με τους οποίους λειτουργούσε. Έχω επανειλημμένα γίνει μάρτυρας σε τέτοιες περιπτώσεις. Μια γυναίκα μάλιστα, εκτός Ελλάδας, με έβρισε χυδαία όταν της είπα ότι η υπεριδρωσία των παλαμών είναι δευτερεύον σύμπτωμα και ότι έπρεπε αλλού να στρέψει την προσοχή της. Μου είπε ότι προτιμούσε να αυτοκτονήσει για να γλιτώσει από την υπεριδρωσία. Να αυτοκτονήσει μπορούσε, να προσπαθήσει να κατανοήσει και να αλλάξει κάτι, δεν μπορούσε. Αυτοί οι άνθρωποι είναι «κακόμοιροι».)

Ο άνθρωπος έχει νόημα να κατανοήσει και να αποδεχθεί τον εαυτό του ως εν πολλοίς αυτόματο. Η αποδοχή αυτή μπορεί να μην είναι τρομακτική, όταν έπεται της αποδοχής της ελαφρότητας του Είναι και κυρίως του Εγώ. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να πάψει να είναι πιόνι στη σκακίερα της ζωής, ούτε να αποποιηθεί τους κανόνες του παιχνιδιού. Το αίτημα να καταστεί και εν μέρει παίκτης, προκύπτει από τη δυνατότητα, μέσα από την επιλογή των καλύτερων κινήσεων, να συντελέσει ώστε το παιχνίδι να γίνει ψυχαγωγία κι όχι βάσανο. Όπως είναι ανόητο να αλλάξει κανείς τον τρόπο που περπατάει αν δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα λειτουργίας ή ανατομίας, το ίδιο ανόητο είναι να προσπαθήσει να αλλάξει πράγματα που τον εμπνέουν, τον συγκινούν και του

αρέσουν, αν δεν δημιουργούν προβλήματα. Η συντροφικότητα, η καλοσύνη, η μέθεξη, η φροντίδα για τη φύση, η ικανοποίηση από την κίνηση, την έρευνα, τη σεξουαλικότητα, είναι από τα πράγματα που προάγουν εν γένει την ευζωία και δεν έχει λόγο να επιδιώξει κανείς να τα αποδομήσει. Τη μείωση του φόβου γενικά και μπρος στην αβεβαιότητα ειδικότερα, του εγωκεντρισμού, της εχθρότητας και τάσης για κυριαρχία, του καταναλωτισμού, των ψυχαναγκαστικών συμπεριφορών, των νοητικών μηρυκασμών, και τόσων άλλων που οδηγούν στη δυστυχία, έχει νόημα να τις αναγνωρίσει κανείς ως αυτοματισμούς που έχει όφελος να αλλάξει. *«Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας της προσαρμογής δεν είναι μόνο η ενίσχυση των συνάψεων για την εκμάθηση μιας γνώσης, αλλά και η αποδυνάμωση άλλων συνάψεων και συνηθειών, ώστε να απαλλαγούμε από κάτι ανεπιθύμητο.»* δηλώνει ο Walter Freeman.

Συνταγές για το πώς θα μπορούσε κανείς να ισχυροποιήσει τη θέλησή του, προκειμένου να επιτύχει επιθυμητές αλλαγές, κυκλοφορούν πολλές στην αγορά. Η δική μας άποψη είναι ότι το κλειδί βρίσκεται στην κατανόηση της σημασίας και του εφικτού των αλλαγών.

Μια ακόμη παρένθεση.

Εκτός από τους αυτοματισμούς στο επίπεδο του ατόμου, υπάρχουν κι άλλοι, οι αυτοματισμοί των κοινωνιών. Οι τροποποιήσεις των κοινωνικών αυτοματισμών είναι εξαιρετικά δυσκολότερο πρόβλημα. Γι' αυτές, η ατομική συνειδητοποίηση και θέληση για αλλαγή μπορεί να μην αρκούν. Απαιτούνται πολλαπλοί συγχρονισμοί και προϋποθέσεις. Επί παραδείγματι, άτομα, ως ηγέτες, επιχειρηματίες και εργαζόμενοι, μπορεί να έχουν συνειδητοποιήσει πως το μοντέλο της οικονομικής «ανάπτυξης» που υπηρετούν βασανίζει τους ίδιους, τους συνανθρώπους τους και τη φύση κι οδηγεί ίσως στην καταστροφή. Τι μπορούν όμως να κάνουν; Η εφαρμογή μιας άλλης αντίληψης, ως μεμονωμένη χώρα ή επιχείρηση, απλά θα οδηγήσει σε οικονομικό μαρασμό και επικράτηση του άλλου. Σε μια συνέντευξή του, ο διευθύνων σύμβουλος μιας διεθνούς εμβέλειας εταιρίας ελαστικών εξηγόσε γιατί παραιτήθηκε και πήγε να ζήσει σε ένα μικρό νησί. Οι μέτοχοι ήθελαν η εταιρία να κερδίζει κι όχι να χάνει χρήματα και να γίνεται λιγότερο αντα-

γωνιστική, αποτρέποντας την πρωτοβουλία του για παραγωγή ενός ελαστικού που θα μόλυνε λιγότερο το περιβάλλον. Μπορεί να θες να περπατήσεις ή να χρησιμοποιήσεις το ποδήλατο, αλλά να συνεχίζεις να παίρνεις το αυτοκίνητο γιατί αυτό κάνουν οι άλλοι, οπότε οι δρόμοι είναι επικίνδυνοι και απεχθείς. Πολεμική βιομηχανία, αυτοκίνητα, πετρέλαιο, χρηματιστήριο, χρηματοπιστωτικό σύστημα, πόλεμοι, συντηχιακές διεκδικήσεις, διαμάχες εθνικές - θρησκευτικές - ιδεολογικές - κομματικές - τοπικιστικές - ποδοσφαιρικές, τρομοκρατία, επιβολή, μπούργκες, κλειτοριδεκτομές... Η αδράνεια του κοινωνικού υπεραυτομάτου είναι τεράστια και αφόρητη. *«Κλείνω τα μάτια μου όσο καλύτερα μπορώ στον παραλογισμό του κόσμου, έχοντας χάσει εντελώς την κοινωνική μου συνείδηση. Πώς μπορεί ένας αξιοπρεπής άνθρωπος να γίνει ένα με την κοινωνική τερατωδία;»* έγραφε ο Albert Einstein σε επιστολή του στον Ένριχ Ζάνγκερ (καθηγητή ιατροδικαστικής στη Ζυρίχη) το 1916. Η δραπέτευση ή η περιθωριακή συμμετοχή (γράφοντας π.χ.) μοιάζουν ενίοτε επιβεβλημένες. Φυσικά, όχι η ενσωμάτωση και η αποδοχή γιατί *«Η προσαρμογή σε μια ελαττωματική κοινωνία δημιουργεί ελαττωματικά άτομα»* (Arthur Koestler). Ευτυχώς, υπάρχουν πάντα Άνθρωποι, με τους οποίους μπορεί να νιώθει κανείς συνοδοιπόρος στη ζωή, να προσπαθεί και να ελπίζει μαζί τους.

Απόψεις αίολες μα καθοριστικές

Αν κάνουμε τόσα πράγματα ως βιοκοινωνικά αυτόματα, δικαιολογημένα ανακύπτει το ερώτημα ποιος είναι ο ρόλος των συνειδητών σκέψεων, των αποφάσεων, των απόψεων που μπορούμε να εκφράσουμε ρητά, στη συνολική συμπεριφορά; Στην καθημερινή μας ζωή, ταυτιζόμαστε κατά το μάλλον με τις σκέψεις που κάνουμε κι όταν λέμε «πιστεύω» ή «αποφασίζω» εννοούμε βασικά τις σκέψεις και τα επιχειρήματα, που μπορούμε να φέρουμε στο νου και να τα κάνουμε λέξεις αν χρειαστεί. Αυτό το κομμάτι που κυρίως νιώθουμε ως «εαυτό», ποιες αρμοδιότητες έχει;

Θεωρούμε το ερώτημα μεγίστης σημασίας, στο οποίο, παραδόξως, δεν έχει δοθεί η δέουσα προσοχή στη σχετική βιβλιογραφία. Αυτός είναι κι ο λόγος που έχουμε μελετήσει το θέμα αρκετά διεξοδικά σε μια ειδική εργασία²³. Εδώ, θα παρουσιάσουμε μόνο το τελικό συμπέρασμα της σχετικής διερεύνησης.

Ο Michael Gazzaniga έχει ονομάσει «Διερμηνέα», και ο Vilayanur Ramachandran «Στρατηγός», την ιδιότητα του ανθρώπινου νου να τακτοποιεί τις προσλαμβανόμενες πληροφορίες από το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον με λογικό τρόπο, να βγάζει συμπεράσματα και να σχηματίζει συνεκτικές απόψεις, τις οποίες μπορεί να κοινωνήσει λεκτικά σε άλλους ανθρώπους. Πρόκειται για ιδιότητα που εδράζεται βασικά στο αριστερό ημισφαίριο του φλοιού του εγκεφάλου. Οι «απόψεις» του «Διερμηνέα» ή «Στρατηγού» για τα τεκταινόμενα είναι οι απόψεις του συνειδητού ατόμου.

Παρ' ότι ο Ramachandran ισχυρίζεται πως όσον αφορά στην λεκτικολογική λειτουργία του αριστερού ημισφαιρίου δεν έχει διαφορές με τον Gazzaniga, ωστόσο το όνομα «Στρατηγός» που επέλεξε παραπέμπει σε ένα τελείως διαφορετικό ρόλο από το όνομα «Διερμηνέας» που επέλεξε ο Gazzaniga. Ένας Στρατηγός διατάσσει τη δράση, ενώ ένας Διερμηνέας διερμηνεύει όσα διαδραματίζονται σε ασυνείδητο επίπεδο, χωρίς να έχει την ευθύνη τους. Τι από τα δύο, ή μήπως κάτι άλλο, συμβαίνει;

23. Πρόκειται για την εργασία με τίτλο: «Διερμηνέας ή Στρατηγός»

Η θέση στην οποία καταλήξαμε είναι ότι η δράση και η συναισθηματική διάθεση εξαρτώνται από τις εκτιμήσεις του «Στρατηγού». Οι εκτιμήσεις ωστόσο αυτές είναι συχνά «Διερμηνείες», ενίοτε «αίολες» και δεν έχουν τη σοβαρότητα που θα προσδοκούσε κανείς από ένα Στρατηγό.

Η απάντηση του Gazzaniga γιατί «δεν αισθανόμαστε σαν εκατομμύρια μικρά ρομπότ που διεκπεραιώνουν διάφορες υποθέσεις», αν η συμπεριφορά μας καθορίζεται από ασυνείδητες διεργασίες σε λειτουργικά υποσυστήματα, είναι ότι αυτό συμβαίνει λόγω του «Διερμηνέα». Ο «Διερμηνέας» καταγράφει όλες τις συμπεριφορές των δικτύων και προσπαθεί να διερμηνεύσει τις ειδικές δράσεις προκειμένου να δημιουργήσει μια ενιαία ιδέα εαυτού. Αμφισβητούμε αυτή την άποψη και έχουμε δείξει πως ο «Διερμηνέας» (ή καλύτερα «Στρατηγός» εδώ) δεν ενοποιεί μόνο την «ιδέα του εαυτού», αλλά επίσης και τη «συμπεριφορά του εαυτού»²⁴. Γιατί η εκτίμηση στην οποία λεκτικολογικά καταλήγει, ορθή ή λανθασμένη, όχι μόνο δεν είναι αδιάφορη στην πράξη, αλλά την καθορίζει.

Πάντως, η καθοριστική συμβολή του «Στρατηγού» στη συμπεριφορά δεν μπορεί να θεωρηθεί ως θρίαμβος της συνειδητής σκέψης, της λογικής ή της κυριαρχίας της ελεύθερης βούλησης. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε τη σημασία των σταθερών Αξιολογικών Κριτηρίων που χρησιμοποιούνται αυτοματοποιημένα από το άτομο. Οι ψυχολόγοι έχουν αναδείξει επίσης ένα πλήθος συνηθισμένων εκτροπών απ' ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ορθή κρίση. Ο Daniel Gilbert παραθέτει πολλά παραδείγματα «παράδοξων» εκτιμήσεων σε πρακτικά

24. Ο Gazzaniga (2005 p. 149) αναφερόμενος σε ένα πείραμα με έναν ασθενή με διαχωρισμένα ημισφαίρια του εγκεφάλου γράφει: Όταν η λέξη «περπάτησε» παρουσιάστηκε μόνο στη δεξιά ημισφαίριο του εγκεφάλου (με πολύ ειδικές τεχνικές), σηκώθηκε και άρχισε να περπατά. Όταν ρωτήθηκε γιατί το έκανε, γρήγορα επινόησε μια αιτία της πράξης: «Ήθελα να πάρω μια κόκα». Καταφανώς, στην περίπτωση αυτή, έχει δίκιο ο Gazzaniga και ο ασθενής «Διερμηνεύσει» τη συμπεριφορά που δρομολογήθηκε από το δεξί ημισφαίριο. Όμως, ας προσεχθεί πως και σε αυτή την περίπτωση δεν κινήθηκε μόνο η αριστερή μεριά του σώματος του ασθενή, αλλά όλο το σώμα «προκειμένου να...». Στα πλαίσια δηλαδή της εξήγησης που δόθηκε. Αν μετά τη συνειδητή αιτιολόγηση αυτή που έδωσε, ακολουθήσει η σκέψη: «μα τι βλακεία πάω να κάνω, αφού είμαι διαβητικός και η κόκα περιέχει ζάχαρη», μάλλον θα σταματήσει. Ακόμα περισσότερο, στους υγιείς ανθρώπους, έχουμε πολλούς λόγους να δεχθούμε πως οι συνειδητές σκέψεις αυτού του είδους μπορούν να τροποποιήσουν τις παρορμήσεις που ξεκινάνε από λειτουργικά υποσυστήματα των οποίων η δράση δεν συνειδητοποιείται. «Δεύτερες» και «τρίτες» σκέψεις αποτρέπουν ή τροποποιούν τις παρορμήσεις είτε είμαστε στο γραφείο και γράφουμε, είτε είμαστε συντροφιά με μια ελκυστική σεξουαλικά γυναίκα. Η συμπεριφορά των ασθενών με διαχωρισμένα ημισφαίρια του εγκεφάλου παρουσιάζεται βασικά ενιαία, σχεδόν όπως και πριν την καταστροφή της επικοινωνίας των ημισφαιρίων, γιατί μάλλον οι υποφλοιώδεις δομές του εγκεφάλου έπαιρναν και συνεχίζουν να παίρνουν, εν τέλει, εντολές από το «Στρατηγό».

θέματα της καθημερινής ζωής. Οι άνθρωποι π.χ. προτιμούν να έχουν αυξανόμενο παρά μειούμενο μισθό, έστω κι αν αυτό σημαίνει πως θα πάρουν λιγότερα χρήματα για ένα χρονικό διάστημα. Σε ένα πείραμα σχεδιασμένο από τον Norbert Schawrz, ένα νόμισμα σε ένα αντιγραφικό μηχάνημα, που έβρισκαν δήθεν κατά τύχη οι μισοί από τους συμμετέχοντες, αρκούσε για να τους κάνει να χαρακτηρίσουν σημαντικά θετικότερα το μέχρι τούδε επίπεδο ικανοποίησής τους από τη ζωή. Ομοίως, ο καιρός, βρέθηκε σε πειράματα των Swartz and Clore, πως μπορεί να ασκεί επιρροή στην εκτίμηση των ανθρώπων για το επίπεδο ικανοποίησής τους από τη ζωή. Οι Baumeister & Bushman θεωρούν πως η διέγερση που μπορεί να προκληθεί σε ένα άτομο από μια αιτία, αν παρερμηνευθεί από αυτό και της αποδοθεί μια συγκεκριμένη «ετικέτα», θα προκαλέσει μια αντίδραση που αντιστοιχεί στην εσφαλμένη εντύπωση κι όχι στο αληθινό γεγονός που προκάλεσε τη διέγερση.

Λαθεμένη «Διερμηνεία» της πληροφορίας, καθοριστική η άποψη του «Στρατηγού» στην πράξη δε. Ή αλλιώς, ο «Στρατηγός» καταλήγει σε εκτίμηση που έχει αποφασιστική σημασία στην πράξη, παρερμηνεύοντας ενίοτε τα δεδομένα, από το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον. Αντί τεχνικών επιχειρημάτων, που μπορεί να είναι πάρα πολλά, ας παραθέσουμε ένα παράδειγμα.

Ένας μαθητής, δεν επιστρέφει στο σπίτι με το σχολικό λεωφορείο, γιατί σήμερα Τετάρτη, πρόκειται να έρθει ο πατέρας του να τον πάρει για να πάνε να του αγοράσει παπούτσια. Η χαρά μετατρέπεται σε λύπη διαπιστώνοντας πως ο πατέρας του τον ξέχασε και δεν φαίνεται πουθενά. Προσπαθώντας να διασκεδάσει τη θλίψη του, φέρνει στο νου του τα προγράμματα της τηλεόρασης που θα μπορέσει να παρακολουθήσει και με τον τρόπο αυτό διαπιστώνει πως δεν είναι Τετάρτη, αλλά Τρίτη. Τηλεφωνά σπίτι και ζητά να έρθουν να τον πάρουν. Οι συγγραφείς του βιβλίου²⁵ από το οποίο δανειστήκαμε το παράδειγμα, συνιστούν emphaticά να προσέξουμε πως η συναισθηματική κατάσταση και η δράση του παιδιού είναι στοιχημένα με όσα σκέφτεται, που λαμβάνονται από το ίδιο ως γεγονότα, κι όχι απαραίτητα με αληθινά γεγονότα, με τη συνήθη έννοια του όρου.

25. Williams Mark, Teasdale John, Segal Zindel, Kabat-Zinn Jon «Πώς να ξεπεράσετε την κατάθλιψη»

Κι η συναισθηματική διάθεση

Ο ισχυρισμός πως οι εκτιμήσεις του «Στρατηγού» είναι καθοριστικές όχι μόνο για την πράξη αλλά και για τη συναισθηματική διάθεση, δεν θα πρέπει να εκληφθεί πως υπονοεί ότι οι συγκινησιακές αντιδράσεις εκκινούνται ή αποφασίζονται από τον «Στρατηγό». Όμως, η συναισθηματική διάθεση, η συγκινησιακή κατάσταση που διαρκεί, και όχι τόσο η σύντομη απόκριση σε ερέθισμα, έχει σχέση με τη συνολική εκτίμηση της κατάστασης στην οποία καταλήγει ο «Στρατηγός». Πώς μπορεί να είναι αυτό αληθές, εφόσον δεν μπορούμε να επιλέξουμε συνειδητά το να νιώθουμε καλά ή άσχημα;

Ενδελεχείς έρευνες έχουν δείξει πως η κατ' εξοχήν εγκεφαλική δομή που σχετίζεται με την εκδήλωση των συγκινήσεων είναι το μεταιχμιακό σύστημα. Η δραστηριότητα αυτού του συστήματος σχετίζεται με τη συγκινησιακή επένδυση των δραστηριοτήτων, τη συγκινησιακή απόκριση σε ερέθισμα, όπως ο φόβος μπροστά σε ένα φίδι, στο ύψος, σε κάτι που έρχεται με ταχύτητα προς τα πάνω μας, σε ένα χαμογελαστό ή βλοσυρό πρόσωπο κλπ. Ειδικότερα, η λειτουργία της αμυγδαλής, της δομής που κυρίως σχετίζεται με το φόβο, δεν διατάσσεται από τη συνείδηση, όμως είναι σε θέση να παίρνει πληροφορίες από συνειδητές επεξεργασίες. Ο Joseph Le Douarin σημειώνει: «Η αμυγδαλή έχει μεγαλύτερη επιρροή στο φλοιό του εγκεφάλου απ' ότι ο φλοιός στην αμυγδαλή», αλλά «είναι φανερό πως οι συνδέσεις του φλοιού με την αμυγδαλή είναι πολύ περισσότερες στα πρωτεύοντα απ' ότι στα άλλα θηλαστικά. Αυτό υποδεικνύει την πιθανότητα, καθώς όλες αυτές οι συνδέσεις συνεχίζουν να αναπτύσσονται, ο φλοιός να μπορεί να ασκεί όλο και περισσότερο έλεγχο επί της αμυγδαλής...» Στην ίδια κατεύθυνση, οι Oshner και Gross περιγράφουν μια λειτουργική αρχιτεκτονική του γνωσιακού ελέγχου επί των συγκινήσεων. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι περιοχές του φλοιού (που θεωρείται έδρα των ανώτερων γνωσιακών λειτουργιών), ιδιαίτερα του μετωπιαίου, εμπλέκονται στη ρύθμιση των συγκινήσεων. Τελικά, τα εγκεφαλικά συστήματα που σχετίζονται με την εκδήλωση των συγκινήσεων διαπλέκονται με εκείνα που σχετίζονται με τις γνωσιακές διεργασίες σε τέτοιο βαθμό που είναι δύσκολο,

αν όχι αδύνατο, να διακριθούν καθαρά (Gray). Αυτό σημαίνει, απλά, πως οι σκέψεις και οι γνωσιακές επεξεργασίες έχουν λόγο στην εκδήλωση των συγκινήσεων και όσον αφορά στο πώς θα εκδηλωθούν και μετά την εκδήλωσή τους. Το πώς θα αντιδράσει π.χ. κάποιος στη θέα ενός αντικειμένου που μοιάζει με φίδι εξαρτάται άμεσα από το αν τον έχουν πληροφορήσει πως στην περιοχή υπάρχουν φίδια ή σωλήνες που μοιάζουν με φίδια. Και μετά τη φοβική αντίδραση επίσης, στη θέα π.χ. κάποιου αντικειμένου που μοιάζει με φίδι, η πληροφορία πως είναι ένα κομμάτι πλαστικού σωλήνα μπορεί να εξαλείψει άμεσα την αντίδραση του φόβου. Ακόμα περισσότερο, εκτιμήσεις της μορφής: «ποιος είμαι, πού βρίσκομαι, ποια είναι η προοπτική μου;» έχουν άμεσο ρόλο στη διαμόρφωση της συγκινησιακής κατάστασης του υποκειμένου. Οι συνειδητές επεξεργασίες έχουν πολύ μεγαλύτερο ρόλο στη συναισθηματική διάθεση απ' ό τι στις συγκινησιακές αποκρίσεις σε ερεθίσματα. Με τον όρο «συναισθηματική διάθεση» εννοούμε κύρια το σχετικά σταθερό συναίσθημα, που αφορά σε μεγαλύτερη χρονική περίοδο όπως η χαρά, η λύπη, η ευεξία, η ευθυμία, η ανησυχία, η αγωνία, η δυσφορία, η στενοχώρια κλπ.

Και οι δύο ερευνητές, Gazzaniga και Ramachandran, συμφωνούν πως ο ρόλος του «Διερμηνέα» ή «Στρατηγού» είναι η δημιουργία μιας Συνολικής Εκτίμησης της Κατάστασης (δική μας ορολογία), που ενσωματώνει κάθε στιγμή τις συρρέουσες από τις αισθήσεις πληροφορίες και επιτρέπει να εξαγονται συμπεράσματα για την εσωτερική σωματική κατάσταση και την εξωτερική δράση. Όπως φαίνεται, αυτή η Συνολική Εκτίμηση της Κατάστασης στη οποία καταλήγει ο «Στρατηγός» είναι μια ισχυρή δευτερογενής πηγή πληροφορίας για τα κέντρα καθορισμού των συγκινήσεων, η οποία είναι αποφασιστική για τη διαμόρφωση της εκάστοτε συναισθηματικής διάθεσης. Βέβαια, η Εκτίμηση αυτή δεν είναι απαραίτητο να διατυπώνεται λεκτικά, κάθε στιγμή. Μπορεί να έχει τη μορφή «σεναριακής άποψης» ή «εικονικής εκδοχής» και μόνο αν χρειαστεί να παίρνει τη μορφή λέξεων.

Σε κάθε περίπτωση, ο καθένας μπορεί να βεβαιώσει πως η κακή του διάθεση συνοδεύεται πάντα από μια αντίστοιχα κακή Εκτίμηση για τα πράγματα, ενώ η καλή διάθεση συνοδεύεται από μια καλή Εκτίμηση.

Πως οι άνθρωποι με καταθλιπτική διάθεση δεν έχουν κατά νου την Εκτίμηση ότι όλα είναι όμορφα, ούτε οι χαρούμενοι πως όλα είναι χάλια. Και δεν είναι μόνο γιατί τα συγκινησιακά συστήματα διαμορφώνουν την άποψη, πράγμα που όντως ισχύει, αλλά και γιατί η άποψη διαμορφώνει τις συγκινησιακές διαθέσεις. Το μόνο που χρειάζεται η κατανόηση αυτού του σχήματος είναι να ξεφύγουμε από την απλοϊκότητα της μονόδρομης αιτιότητας και να αποδεχθούμε το γεγονός της εναλλαγής των ρόλων «αιτίου» - αποτελέσματος. Ποιος μπορεί να αμφισβητήσει τη δυνατότητα μιας νέας σκέψης, ενός ποιήματος, μιας πληροφορίας, μιας άλλης σκοπιάς να τροποποιήσει τη συναισθηματική διάθεση;

Νοητική τάξη

Ο Michael Gazzaniga αναφέρεται στο παράδειγμα ενός γιατρού μέλους ενός συμβουλίου βιοηθικής, η θρησκευτική πίστη του οποίου τον έφερνε ενάντια στη βιοϊατρική κλωνοποίηση και στην έρευνα με βλαστοκύτταρα, παρ' ότι γνώριζε πως ήταν δυνατό να βοηθήσουν στην ίαση πολλών ασθενειών. Επιστώνοντας τη θεωρία πως τα επίμαχα κύτταρα δεν ήταν «έμβρυα», αλλά «clonotes», επειδή δεν προέρχονταν από την ένωση ωαρίου - σπερματοζωαρίου, απελευθερώθηκε από τους ηθικούς του ενδοιασμούς σχετικά με πειράματα σε ένα φυσικά παραγόμενο έμβρυο και κατέστησε επιτρεπτή τη σχετική έρευνα, για τον εαυτό του. Ο Gazzaniga σχολίασε ως εξής: *«Αυτό το γεγονός τον απελευθερώνει...», «...ο διερμηνέας μπορεί να μας βγάλει από το στρίμωγμα», «Ο διερμηνέας αναζητεί πρότυπα, τάξεις και αιτιακές σχέσεις».*

Και έχει απόλυτα δίκιο. Το άτομο, δημιουργώντας κάποιου τύπου συνειδητή Νοητική Τάξη μπορεί να πετύχει ψυχική ηρεμία και πνευματική γαλήνη. Απ' όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει σχολή ψυχολογίας, επιστήμονας ή απλός άνθρωπος που να διαφωνεί με αυτό το συμπέρασμα. Ο Επίκτητος (50-120 π.Χ) το είχε κατανοήσει 21 αιώνες πριν, όταν δήλωνε: *«Ταράσσει τους ανθρώπους ου τα πράγματα, αλλά τα περί των πραγμάτων δόγματα».*

Ο Gazzaniga μπορεί να θεωρεί πως αυτή η Νοητική Τάξη δεν έχει σχέση με τη δράση του ατόμου, αναγνωρίζει όμως ξεκάθαρα την τεράστια ψυχολογική σημασία της. Η άποψή μου είναι πως η Νοητική Τάξη είναι τόσο σημαντική ψυχολογικά γιατί επιτρέπει στη δράση και στη διάθεση να έχει συγκεκριμένη κατεύθυνση. Δεν μπορείς να πας ταυτόχρονα δεξιά κι αριστερά. Ανεξάρτητα από το πώς λαμβάνεται η απόφαση, πόσο υποδεικνυόμενη είναι και από το αν είναι ή όχι η καλύτερη επιλογή, η λήψη της είναι επιβεβλημένη για τη δράση.

Η Νοητική Τάξη που απαιτείται για την ψυχική ηρεμία είναι η διαπίστωση ασφάλειας και θετικής προοπτικής ότι δεν υπάρχει κίνδυνος και ότι τα πράγματα μπορούν να προχωρήσουν κατ' ευχή. Για τον γιατρό του συμβουλίου βιοηθικής, το να πράξει ενάντια στις επιταγές του Θεού είναι κάτι πολύ επικίνδυνο. Ομοίως, επικίνδυνο είναι, τόσο για

την ηθική του στάση, όσο και για την κοινωνική του θέση να πρεσβεύει μια άποψη ενάντια στην ιατρική πρόοδο. Αποδίδοντας νοητικά άλλο περιεχόμενο στο αντικείμενο της έρευνας, κατάφερε να θεωρεί αφενός ότι δεν υπάρχει κίνδυνος, αφετέρου δε ότι δεν εμποδιζόταν πλέον η κατ' ευχή δραστηριότητα.

Ο Φρόιντ, σε διάλεξή του στην Αμερική παρουσίασε την περίπτωση μιας ασθενούς της οποίας κατόρθωσε να γιατρέψει την υστερία. Το κατάφερε βοηθώντας την να θυμηθεί τη σκέψη που είχε κάνει πάνω από το φέρετρο της αδελφής της, ότι τώρα που εκείνη πέθανε θα μπορούσε να έχει τον άνδρα της. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον πως ο μείζων υπέρμαχος του ρόλου του Ασυνειδήτου στην ψυχολογία θεώρησε πως α. το πρόβλημα της γυναίκας ξεκίνησε από μια συνειδητή σκέψη και β. πως το πρόβλημα ήρθη όταν επετεύχθη Νοητική Τάξη σε επίπεδο συνείδησης. Ως εξήγηση του φαινομένου θα μπορούσε να θεωρηθούν τα παρακάτω: η γυναίκα όταν κάνει τη σκέψη ότι πλέον ο άνδρας της αδελφής της είναι ελεύθερος και θα μπορούσε να την παντρευτεί, τείνει προς τη χαρά και την κινητοποίηση της πρόκλησης του ενδιαφέροντος του άνδρα. Αυτό είναι κοινωνικά και προσωπικά απαράδεκτο, εφόσον η στάση που αρμόζει στο θάνατο της αδελφής είναι η θλίψη κι η απόσυρση. Φόβος, νοητική και συγκινησιακή σύγχυση, επιδρούν θετικώς αναδραστικά και τόσο η δράση, όσο και τα συναισθήματα αδυνατούν να οδηγηθούν προς συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η σκέψη αποπροσανατολίζεται ακόμα περισσότερο, καθώς στρέφεται, εναγωνίως, στην αναζήτηση ερμηνείας για τη δυσφορία και τις φυσιολογικές αντιδράσεις που συνοδεύουν το φόβο. Η μνήμη της σκέψης που είχε κάνει, για την κατάκτηση του άνδρα, περνάει σε δεύτερο πλάνο, κυρίως γιατί είναι εκτός του πλαισίου της κηδείας, του φόβου και της σύγχυσης. Όταν όλα τα δεδομένα αναδυθούν στη συνείδηση και τύχουν επεξεργασίας, είναι δυνατό να δημιουργηθεί Νοητική Τάξη που να δίνει κατεύθυνση στη δράση και τα συναισθήματα και να λύνει με κάποιο τρόπο το πρόβλημα.

Υπάρχουν περιπτώσεις που η δημιουργία Νοητικής Τάξης είναι δύσκολη εκ των πραγμάτων, κι όχι λόγω του ότι κάτι δρα ασυνείδητα ή υποχθονίως. Στην περίπτωση π.χ. που ένα άτομο πελαγοδρομεί ανά-

μεσα στη σταθερή συζυγική του σχέση και σε ένα φλογερό έρωτα, η δυσκολία διαμόρφωσης μιας σαφούς γραμμής δράσης, μπορεί να παραμένει ακέραια ακόμα κι αν οι φόβοι και οι επιθυμίες αναδειχθούν αρκετά καθαρά. Αντίθετα, χωρίς καθόλου να αλλάξει η κατάσταση καθ' αυτή, μια αλλαγή θεώρησης μπορεί να αποδειχθεί λυτρωτική.

Η Νοητική Τάξη αφορά στη Συνείδηση. Ασχέτως αν υπάρχουν «υποδείξεις» που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ασυνείδητες. Η Συνολική Εκτίμηση της Κατάστασης, όπως αυτή τελικά μορφώνεται σε συνειδητό επίπεδο, είναι που καθορίζει τη «Νοητική Τάξη». Χωρίς αμφιβολία ένα εξωτερικό ερέθισμα, μια φευγαλέα σκέψη ή μια άλλη που ξεχνιέται, παρ' ότι η ενεργοποίηση που προκαλούν σε συγκεκριμένα εγκεφαλικά κέντρα φθίνει και υποχωρεί ταχέως αν δεν τύχουν συνειδητής επεξεργασίας, μπορούν να αφήσουν το στίγμα τους στις μετέπειτα νοητικές και συγκινησιακές διεργασίες²⁶. Ας θυμηθούμε τη δυσφορία εκκρεμότητας που νιώθουμε όταν είμαστε σίγουροι πως έχουμε παραλείψει να κάνουμε κάτι σημαντικό, αλλά δεν θυμόμαστε τι. Αναλόγως, μια επιθετική ματιά ή φράση, ένα άσχημο πρόσωπο, μια μυρωδιά, ένας φωτισμός, μια φευγαλέα σκέψη ή φανταστική εικόνα μπορεί να βιώνεται ως ασυνείδητη απειλή, εφόσον δεν συνειδητοποιείται η προέλευσή της. Όπως ορθά θεωρεί ο Gazzaniga, σε τέτοιες περιπτώσεις, το άτομο διερμηνεύει τη δυσφορία του και μπορεί πράγματι ως Διερμηνέας να κάνει λάθος ως προς το τι την προκάλεσε. Όμως, η συνειδητή διευθέτηση που θα επακολουθήσει στη συνέχεια, με βάση την ορθή ή λανθασμένη διερμηνεία, έχει άμεση επίπτωση στην εξέλιξη της δυσφορίας του. Αν, π.χ., δοθούν καθησυχαστικές ερμηνείες, ορθές ή όχι, ή η προσοχή στραφεί δραστικά αλλού και αμβλυνθεί η μνήμη του γεγονότος, η δυσφορία, πιθανότατα, δεν θα συνεχιστεί.

Να επαναλάβουμε: το άτομο που αισθάνεται δυστυχισμένο έχει κατά νου μια ζοφερή εκτίμηση για τον εαυτό του στον κόσμο και ποτέ μια αισιόδοξη, όπως έχει το άτομο που αισθάνεται ευτυχισμένο. Και μόνο το γεγονός ότι ένα άτομο μπορεί να νιώσει πολύ καλύτερα μετά από μια σκέψη που τακτοποιεί τα πράγματα, είτε μετά από συζήτηση

26. Δες π.χ. Dehaene S, Naccache L, Le Clec HG, Koechlin E, Mueller M, Dehaene-Lambertz G, van de Moortele PF & Le Bihan D. Imaging unconscious semantic priming

με τον ψυχίατρο, το φίλο ή τον παπά της ενορίας του, δείχνει πως η Νοητική Τάξη δεν είναι μόνο απόρροια διεργασιών που δεν συνειδητοποιούνται, αλλά και συνειδητή διεργασία που έχει τεράστιες επιπτώσεις στη συγκινησιακή διάθεση και τη συμπεριφορά.

Έχουμε αναφερθεί επανειλημμένα από την αρχή αυτής της εργασίας στην ανάγκη της υπαρξιακής Νοητικής Τάξης, που αφορά στη θέση του ατόμου στον κόσμο. Είπαμε πως η ανάγκη της δεν αφορά όλους τους ανθρώπους στον ίδιο βαθμό και δεν πετυχαίνεται με τον ίδιο τρόπο από τον καθένα. Κάτι ακόμα που, σύμφωνα με αρκετές ενδείξεις, διαφοροποιεί τους ανθρώπους, σε σχέση με την υπαρξιακή Νοητική Τάξη, είναι ο τρόπος διατύπωσής της. Στο ένα άκρο βρίσκονται άνθρωποι που νιώθουν επαρκώς ικανοποιημένοι από την ποίηση, τη λογοτεχνία, την καλλιτεχνική έκφραση, ως απάντηση στα υπαρξιακά προβλήματα και αποστρέφονται ως ακατανόητο, ξύλινο, αποστεωμένο ή αδύναμο τον αυστηρό επιστημονικό λόγο. Στο άλλο άκρο βρίσκονται εκείνοι που βλέπουν στην ποίηση μόνο αμφισημία, παιχνίδια λέξεων και ομορφιά σαπυρόφουσκας και θεωρούν πως μόνο από επιστημονικές διατυπώσεις είναι δυνατό να δημιουργηθεί αληθινή Νοητική Τάξη.

Λέγεται ότι ο Paul Dirac απογοητεύτηκε όταν έμαθε ότι στον Robert Oppenheimer άρεσε η ποίηση και είπε. *«Σκοπός της επιστήμης είναι να καταστήσει τα δυσνόητα κατανοητά με απλό τρόπο. Σκοπός της ποίησης είναι να διατυπώσει τα απλά με ακατανόητο τρόπο. Τα δύο αυτά αντικείμενα είναι ασύμβατα.»* Αντιθέτως, ο μεγάλος αμερικανός ψυχολόγος William James, λέγεται πως βοηθήθηκε να περάσει μια μεγάλη κρίση κατάθλιψης βοηθούμενος και από την ποίηση του William Wordsworth. Ο Vladimir Μαγιακονsky, λέγεται, ότι άκουγε μέσα του ψάχνοντας για λέξεις. Γι αυτόν οι λέξεις είχαν ιδιαίτερο βάρος και η τακτοποίησή τους ήταν ως αυτοσκοπός. Από την άλλη μεριά ο Einstein δήλωνε ότι *«Οι λέξεις ή η γλώσσα, όπως γράφονται ή όπως προφέρονται, δεν φαίνεται να παίζουν κανένα ρόλο στο μηχανισμό της σκέψης μου»*²⁷. Ο Srinivāsa Aiyangār Rāmānujam «έβγαζε από το κεφάλι του» μαθηματικά θεωρήματα και πίστευε πως η θεά Κάλι του τα ψιθύριζε στ' αυτί. Ο Leonard Suuskind αναφερόμενος στον Don Page ως εξέχοντα φυσικό και βαθύ

27. Δες Calaprice Alice, The Quotable Einstein- Εγώ, ο Άλμπερτ Αϊνστάιν

στοχαστή, λέει πως είναι ευαγγελικός χριστιανός και πως κάποτε αφιέρωσε περισσότερο από μια ώρα προσπαθώντας να του εξηγήσει, χρησιμοποιώντας μαθηματικά επιχειρήματα, ότι η πιθανότητα ο Ιησούς να ήταν Υιός του Θεού υπερβαίνει το 96%. Χωρίς αμφιβολία, οι άνθρωποι έχουν μεγάλες διαφορές στον τρόπο που σκέπτονται και προσπαθούν να τακτοποιήσουν νοητικά τα πράγματα.

Διδακτική για τις διανθρώπινες διαφορές σε σχέση με το τι σημαίνει «Τάξη» είναι επίσης η παρατήρηση του πώς διευθετούν τα πράγματα στο γραφείο ή τα συρτάρια τους οι άνθρωποι. Όλοι γνωρίζουμε πως υπάρχουν άνθρωποι που έχουν στο γραφείο τους όλα τα έγγραφα σε καθορισμένες θέσεις και άλλοι άτακτα σε στοίβες. Οι σχετικές έρευνες έχουν δείξει πως κανένας από τους δύο τρόπους δεν πλεονεκτεί όσον αφορά το ζητούμενο, που είναι, να μπορεί να βρεθεί εύκολα το έγγραφο που χρειάζεται. Στην πραγματικότητα, κι αυτός που έχει «ατάκτως» ερριμμένα τα έγγραφα, έχει τη δική του τάξη. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι θυμάται πού βρίσκεται το κάθε έγγραφο και ενοχλείται αν κάποιος τους αλλάξει θέση. Πιθανώς, η επιλογή της «εύτακτης» ή της «άτακτης» τάξης του γραφείου, καθορίζεται κυρίως από τον τρόπο που δουλεύει η μνήμη ενός ανθρώπου, ίσως και από την ανατροφή που έχει δεχθεί, σε κάθε περίπτωση όμως έχει προσωπικό χρώμα.

Τελικά, οι άνθρωποι μπορεί να αναζητούν και να βρίσκουν τη Νοητική Τάξη σε ένα χαλαρό εννοιολογικά σχήμα ή σε ένα αυστηρά συγκροτημένο σύστημα ιδεών, σε φλου εικόνες ή σε ακριβή γεωμετρικά σχήματα.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στη σημασία των αυτοματισμών για την ευτυχία ή δυστυχία του ατόμου. Στο παρόν, διαπιστώσαμε τη σημασία των συνειδητών απόψεων. Οι αυτοματισμοί είναι που κυρίως καθιστούν αίολες τις συνειδητές απόψεις, αλλά οι συνειδητές απόψεις, κυρίως δια μέσου της πράξης, έχουν μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση των αυτοματισμών. Όταν νιώθεις να οδηγείσαι από ενσωματωμένες εντολές βιώνεις το αυτόματο μέσα σου, όταν τακτοποιείς νοητικά και παίρνεις αποφάσεις δράσης βιώνεις το συνειδητό άτομο. Κανείς δεν ισχυρίστηκε ποτέ πως τα πράγματα είναι απλά σε σχέση με το πώς δουλεύει ο Νους. Υπό μια άλλη οπτική, είναι ακόμα χειρότερα.

Κάρα και αντιδραστήρες

Είναι πολλά τα δεδομένα από τις νευροεπιστήμες που δείχνουν ότι είναι βάσιμη η θεώρηση του Mac Lean ότι ο εγκέφαλός μας είναι τρισυπόστατος, με τα τρία κομμάτια του, ερπετοειδές, παλαιοθηλαστικό, νεοφλοιό να λειτουργούν εν πολλοίς ανεξάρτητα. Ο Francois Jacob θεωρεί πως με αυτό το «μαστόρεμα της εξέλιξης» είναι σα να τοποθετείται σε κάρο (κατώτερες εγκεφαλικές δομές) κινητήρας με αντιδραστήρα (νεοφλοιός). «Δεν θα είναι καθόλου περίεργο αν συμβούν δυστυχήματα», αποφαίνεται.

Την τρισυπόστατη χροιά μας την βλέπουμε κάθε μέρα. Επί παραδείγματι: μια επιτάχυνση, ένας ήχος, μια λάμψη, κάτι που έρχεται απότομα προς το μέρος μας, οτιδήποτε αιφνιδιαστικό και απρόσμενο, είναι σε θέση να κινητοποιήσει κάποια αντανάκλαστική αντίδραση και τις καμπάνες συναγερμού του οργανισμού να ηχήσουν, προτού προλάβουμε να κάνουμε καμιά συνειδητή εκτίμηση περί του τίνος πρόκειται. Έχουμε αποφασίσει να μην αφηνόμαστε στην αγένεια και στην επιθετικότητα, κι ωστόσο, ένα λάθος κάποιου στο δρόμο, όχι πολύ τραγικότερο από αυτό που κάναμε εχθές ή μπορεί να κάνουμε αύριο, μας μετατρέπει σε υβριστές, έτοιμους να τον κατασπαράξουμε. Θεωρούμε πως το έργο που βλέπουμε στην τηλεόραση είναι γελοίο, κι όμως δακρύζουμε από συγκίνηση. Νιώθουμε την ανάγκη να κινηθούμε, να παίξουμε στο φως του ήλιου, κι όμως καθόμαστε και γράφουμε, γιατί έτσι εκτιμούμε πως πρέπει να κάνουμε.

Η δραματικότερη ίσως μορφή διχασμού παρατηρείται στις περιπτώσεις που δεν έχουμε τη δυνατότητα να αλλάξουμε κάτι που γνωρίζουμε ότι δεν μας βοηθάει ή που είναι καταστροφικό για μας ή για άλλους. Αναφερθήκαμε στις καταχρήσεις ουσιών, στην παιδεραστία, τη βουλιμία κλπ. ως πράξεις που επιδιώκονται για κάποια «ανταμοιβή» σε κάποια επίπεδα του νευρικού συστήματος. Πράξεις που παρά την επίγνωση των προβλημάτων που προκαλούν δεν είμαστε σε θέση να αναστείλουμε. Αυτός που έχει επίγνωση είναι το σκεπτόμενο κομμάτι του Νου μας, αλλά αυτός που επιβάλλει τη συμπεριφορά μπορεί να είναι το συγκινησιακό ή το ερπετοειδές. Στις περιπτώσεις ανυπέρβλητης επιθυμίας, η

πίεση για «ανταμοιβή» είναι τόσο μεγάλη που η αγνόησή της οδηγεί σε αποδιοργάνωση, επιθετικότητα, κατάθλιψη και δυστυχία.

«Θέλω και δεν θέλω». Ποιος θέλει και ποιος δεν θέλει; Παρότι τα συστήματα δεν είναι ανεξάρτητα, οι διχασμοί και «τριχασμοί» είναι εύκολα παρατηρήσιμοι ως αυτόματες αντιδράσεις, συγκινήσεις και λογικές σκέψεις. Οι τόσο συχνές αναφορές διαφόρων συγγραφέων σε «βαθύτερο εαυτό» που πρέπει να ακολουθούμε στη ζωή, είναι απλά σαχλαμάρες. Είμαστε ένα αξεδιάλυτο μπλέξιμο. Σε ορισμένες συνθήκες, χρονικά διαστήματα και καταστάσεις εμφανίζεται ως κυρίαρχη η μια ή η άλλη διάσταση, σπανίως όμως, σε φυσιολογικές συνθήκες, απουσιάζει τελείως κάποια, και καμία δεν είναι βαθύτερη ή δευτερεύουσα και δυνάμενη να αγνοηθεί.

Πιθανώς, αν ο στόχος μιας μελέτης ήταν η αναγνώριση, περιγραφή και ίαση των παθολογικών καταστάσεων της ανθρώπινης ψυχολογίας, θα ήταν ορθό να χρησιμοποιηθούν συχνότερα περιγραφές όπως αυτή του τρισυπόστατου εγκεφάλου. Το γεγονός ότι τα εγκεφαλικά «κομμάτια» διαφέρουν ανατομικά και λειτουργικά, προσφέρει τη δυνατότητα να αναζητηθούν ειδικά προβλήματα σε κάποια από αυτά, καθώς και να επινοηθούν εξειδικευμένες νευρολογικές και φαρμακολογικές θεραπείες στις περιπτώσεις ειδικών νοσημάτων. Η παρουσίαση των θεμάτων με τον τρόπο που γίνεται σε αυτή την εργασία ωστόσο, θεωρούμε πως προσιδιάζει περισσότερο στον υπαρξιακό προβληματισμό που είναι ο στόχος της. Αναμφίβολα, το ίδιο πράγμα μπορείς να το δεις από πάρα πολλές πλευρές. Οι οπτικές γωνίες δεν είναι ίδιες, είναι όμως όλες χρήσιμες και συμπληρωματικές. Το ποια θα προτιμήσεις, εξαρτάται από το τι θες να κάνεις.

Μέρος 3^ο

Κίνητρα

Για σκόπιμη δράση και κίνητρα συμπεριφοράς φαίνεται πως μπορούμε να κάνουμε λόγο μόνο για τα έμβια όντα. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάτι ανάλογο στα μη έμβια. Στα τελευταία, αναγνωρίζουμε βασικά τη συμμόρφωση με τους φυσικούς νόμους. Αν η σκοπούμενη δράση των εμβίων μπορεί να αναχθεί στις ηλεκτροστατικές αλληλεπιδράσεις των μορίων που τα αποτελούν είναι ένα θέμα που δεν γνωρίζουμε την απάντησή του. Εδώ, θα αρκεστούμε στη διαπίστωση της σκοπούμενης συμπεριφοράς των εμβίων που σε γενικές γραμμές είναι: η διατήρηση της έμβιας οντότητάς τους, ως ατομική τους επιβίωση και ως αναπαραγωγή¹. Τα κίνητρα των συμπεριφορών τους εντάσσονται στα πλαίσια αυτού του σκοπού. Είτε πρόκειται για το χημειοτακτισμό της αμοιβάδας, είτε τη στροφή του φυτού προς το φως και το νερό, είτε το κυνήγι του αρπακτικού.

Τα κίνητρα των ανθρωπίνων συμπεριφορών παρουσιάζονται εμφανώς πιο μπλεγμένα. Όπως αναφέραμε, οι άνθρωποι μπορεί να αυτοκτονούν, αλλά και να μην κάνουν κανένα παιδί, ενώ οι περισσότεροι δεν κάνουν όσα περισσότερα παιδιά θα μπορούσαν. Άρα οι άνθρωποι μπορούν να μην είναι απόλυτα στοιχημένοι στις μείζονες βιολογικές επιταγές της επιβίωσης και της αναπαραγωγής. Μήπως αυτό σημαίνει πως τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχουν ξεφύγει από τα βιολογικά πλαίσια; Αναλόγως, παρατηρώντας τη μεγάλη ποικιλία ατομικών συμπεριφορών των ανθρώπων μέσα στις κοινωνίες, που δεν παρατηρείται σε καμιά κοινότητα ζώων, μήπως μπορούμε να συμπεράνουμε πως τα κίνητρα των ατόμων ανεξαρτητοποιούνται και από την κοινωνία; Είναι τα κίνητρα των συμπεριφορών ενός ατόμου προϊόν ελεύθερης επιλογής του, οπότε μπορεί να είναι οτιδήποτε;

Η απάντηση είναι αρνητική. Οι άνθρωποι είμαστε σαφώς καθοριζόμενοι από τη βιολογική μας βάση και τις κοινωνίες εντός των οποίων αναπτυσσόμαστε, όσον αφορά στα κίνητρα των συμπεριφορών μας.

Οι «ανταμοιβές» είναι στοιχημένες με ό,τι έχει εξελικτικά παγιωθεί ως χρήσιμο για την επιβίωση και την αναπαραγωγή και ο πόνος και οι «τιμωρίες» -η δυσφορία με ό,τι είναι ενάντιά τους. Επαναλαμβάνουμε τη σοφή φράση του Oliver Sacks «ο κόσμος μας χτίζεται και γκρεμίζεται

1. Αν αυτή ανάγεται στη διατήρηση των γονιδίων, είναι θέμα που δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ.

πάνω στο νευρικό μας σύστημα.»² Οι άνθρωποι μπορεί να κάνουμε λάθος ως προς την εκτίμηση σε σχέση με το ποιες ενέργειες θα αποβούν ωφέλιμες και ποιες βλαπτικές, αλλά ενεργούμε πάντα επιδιώκοντας τις «ανταμοιβές» και αποφεύγοντας τις «τιμωρίες». Ενεργούμε επιδιώκοντας την ευχαρίστηση και τις θετικές συγκινήσεις κι όχι επιδιώκοντας τη δυσφορία και τον πόνο. Δεν μπορούμε να νιώσουμε καλά ανεξάρτητα από το τι συμβαίνει με τη ντοπαμίνη, τη σερετονίνη και ένα τεράστιο πλήθος νευροδιαβιβαστικών και νευρορρυθμιστικών ουσιών ή ορμονών, στον εγκέφαλο και στο σώμα, ανεξάρτητα από τη σωματική και εγκεφαλική δομή και τις επιτελούμενες λειτουργίες. Αυτά σημαίνουν ότι τα κίνητρά μας ορίζονται εν πολλοίς από το βιολογικό μας σώμα, τον εγκέφαλο και την προσωπική ιστορία μας. Από την προσωπική ιστορία, κι όχι μόνο από αυτήν, καθορίζονται επίσης τα κοινωνικά μας κίνητρα, στα οποία θα αναφερθούμε διεξοδικά παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, τα κίνητρα της συμπεριφοράς κάθε ατόμου είναι εξαιρετικά προσδιορισμένα και όχι προϊόν ελεύθερης επιλογής.

Ο Marvin Zuckerman, στο βιβλίο του *Sensation Seeking: Beyond the optimal level of Arousal* έχει υποστηρίξει την άποψη ότι οι άνθρωποι αναζητούν, ή όχι, νέες και επικίνδυνες δραστηριότητες, οδηγούμενοι από νευροφυσιολογικές διεργασίες, χαρακτηριστικές του νευρικού τους συστήματος. Οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε επικίνδυνες ή αλγινές δραστηριότητες επιδιώκουν κι αυτοί την ικανοποίηση, σε φυσιολογικό ή ψυχολογικό επίπεδο, κι όχι κάποιου είδους τιμωρία. Όταν, π.χ., κάποιος γεμίζει το σώμα του καρφιά, το κάνει γιατί ελπίζει σε κοινωνικό θαυμασμό ή στην άφεση των αμαρτιών του, κι όχι γιατί επιδιώκει τη δυσφορία ως σταθερή κατάσταση. Το *piercing* είναι για τους ανθρώπους ένας τρόπος να ασκήσουν γοητεία, να επιδείξουν την ικανότητά τους να υποφέρουν. Είναι σα να κραυγάζουν: «είμαι δυνατός και γενναίος για να αντέχω όλα αυτά». Ακόμα και η «αυταπάρνηση», κι η αυτοθυσία επιδιώκεται από τους ανθρώπους που προσβλέπουν σε υψηλά ανταλλάγματα ένεκα των ηθικών τους πεποιθήσεων. Ο πόνος, οι στερήσεις, η καταπίεση των προσωπικών αναγκών και το αυτομαστίγωμα, δεν είναι αυτοτελώς σκόπιμες πράξεις, αλλά αποσκο-

2. «The Mind's Eye»

πούν σε ανταλλάγματα. Ακόμα κι η αυτοκτονία είναι τρόπος αποφυγής του ανυπόφορου ψυχικού ή σωματικού πόνου κι όχι αναζήτησης της ατομικής καταστροφής. Πιθανώς, πράξη σκοπίμως βλαπτική προς τον εαυτό του, από κάθε άποψη, δεν μπορεί να πραγματώσει κανείς³. Όπως το νερό, στο βαρυτικό πεδίο της Γης, μπορεί να ρέει μόνο από τα υψηλότερα στα πιο χαμηλά, οι άνθρωποι έχουμε κίνητρα να προβούμε σε μια ενέργεια μόνο αν θεωρούμε ότι μπορεί να μας αποφέρει όφελος. Αν κάποιος κάνει κάτι βλαπτικό για τον εαυτό του, ως απόδειξη λάθους της πρότασης που μόλις διατυπώσαμε, θα αποβλέπει στο όφελος του να κερδίσει το στοίχημα μαζί μας. Εν πάσει περιπτώσει, δεν γνωρίζουμε κανέναν άνθρωπο να καταστρώνει στρατηγικά σχέδια προκειμένου να πετύχει την προσωπική του δυσφορία και δυστυχία.

Τα ποντίκια, με ηλεκτρόδια σε «κέντρα ανταμοιβής» του εγκεφάλου τους, μπορεί να πατάνε το μοχλό που ερεθίζει αυτά τα κέντρα, έως εξαντλήσεως, λόγω παραμέλησης των ζωτικών τους αναγκών. Σε φυσιολογικές συνθήκες, χωρίς δηλαδή ηλεκτρόδια στον εγκέφαλο, πραγματώνουν δραστηριότητες που τα «αμείβουν», οι οποίες είναι σαφώς καθορισμένες από την κατασκευή και την ιστορία τους. Επιδιώκουν να έρθουν σε σεξουαλική συνεύρεση όχι ψεκάζοντας με σπέρμα τα ψάρια που έχει αποθέσει ένα θηλυκό κάπου εκεί πέρα, όπως θα έκανε ένα ψάρι, αλλά με τρόπο εξαιρετικά όμοιο με των ανθρώπων. Το ότι οι άνθρωποι αναζητούμε σεξουαλική ικανοποίηση ανάλογα με τα ποντίκια κι όχι με τα ψάρια, μας υπενθυμίζει τον καθορισμό των επιθυμιών μας από τη βιολογική μας βάση, όσο κι αν ο καθορισμός αυτός δεν είναι του ίδιου βαθμού αυστηρότητας με εκείνον των ποντικιών.

Τα κίνητρα των ανθρωπίνων συμπεριφορών δεν είναι καθόλου πολλά και αποκλίνοντα. Είναι εξαιρετικά περιορισμένα και εύκολα ομαδοποιούμενα σε ελάχιστες κατηγορίες. Οι πολλές και αποκλίνουσες ανθρώπινες συμπεριφορές δεν είναι τόσο αποτέλεσμα διαφορετικών κινήτρων, όσο διαφορετικών στρατηγικών πραγμάτωσης των

3. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε σοβαρές ψυχοπαθολογικές περιπτώσεις, πιθανώς αποδιοργανώνονται, ανάμεσα σε άλλα, και οι εκτιμητικοί μηχανισμοί οφέλους-βλάβης. Αν σε αυτές τις περιπτώσεις το άτομο κάνει σκοπίμως αυτοβλαπτικές ενέργειες ή ενέργειες που σκοπεύουν λανθασμένα σε όφελος, δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε.

ίδιων κινήτρων. Θα μπορούσαμε εύκολα να διακρίνουμε τα κίνητρα των ανθρωπίνων συμπεριφορών σε:

- κίνητρα «βιολογικής βάσης» ή «πάγιας καλωδίωσης», όπως
 - πρόσληψης και αποβολής ουσιών- ενέργειας
 - διαχείρισης ερεθισμάτων και επιπέδου διέγερσης
 - επιδίωξης ηδονής και αποφυγής πόνου
- κίνητρα «ψυχολογικής και κοινωνικής βάσης» ή «μεταβλητής καλωδίωσης», όπως
 - Αυτοεπιβεβαίωσης× Αυτουπέμβασης
 - Νοητικής Τάξης, κ.α.
- κίνητρα «μικτά», όπως
 - ο έρωτας και η έρευνα κ.α.

Τα εισαγωγικά στις κατηγοριοποιήσεις τίθενται, γιατί η διάκριση μεταξύ βιολογικών και ψυχολογικών ή κοινωνικών κινήτρων καθίσταται ολοένα και πιο δυσδιάκριτη, όσο ο άνθρωπος αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία. Ο έρωτας κι η έρευνα αναφέρονται ως παραδείγματα «μικτών» κινήτρων, διότι έχουν βιολογική βάση, το ένστικτο της αναπαραγωγής και του προσανατολισμού στο χώρο, αλλά και άλλο τόσο ισχυρή ψυχολογική - πολιτισμική διάσταση.

Τα κίνητρα, ούτε ως επιθυμίες και ακόμα περισσότερο ως ανάγκες που απαιτούν ικανοποίηση, δεν μπορούν να αγνοηθούν. Αυτό σημειώνεται παντού στη βιβλιογραφία. Αυτό που δεν είναι προφανές και δεν σημειώνεται το ίδιο, είναι ότι κίνητρα δεν μπορούν, επίσης, να δημιουργηθούν. Τα κίνητρα είναι αυτά και δεν μπορούν να επινοηθούν άλλα. Το ότι οι διαφορετικοί άνθρωποι μπορεί να βρίσκουν ευχαρίστηση κάνοντας πολύ διαφορετικά πράγματα, όπως π.χ. να περπατάνε με τα χέρια, δεν σημαίνει τη δημιουργία νέου κινήτρου εκ του μη όντος. Η βάδιση με τα χέρια μπορεί να επιδιώκεται ως επίδειξη ή απόδειξη δύναμης, πράγμα που σημαίνει πως πίσω της βρίσκεται το κίνητρο της Αυτεπιβεβαίωσης κι όχι ένα νέο κίνητρο «περπάτημα με τα χέρια». Καμία δραστηριότητα που κοστίζει και δεν προσφέρει ανταμοιβή, δεν μπορεί να λαμβάνει χώρα. Οι δραστηριότητες αυτές, θα λέγαμε, «στερούνται κινήτρων».

Το ότι κανείς δεν μπορεί να δημιουργήσει κίνητρα εκ του μη όντος, όχι μόνο δεν είναι προφανές, αλλά είναι αρκετά θολό και συσκοτισμένο, πιθανώς με τη συνδρομή της υπαρξιακής άποψης περί επινόησης του εαυτού. Είτε ως αίτημα είτε ως διαπίστωση, το απόφθεγμα «Ο άνθρωπος επινοεί τον άνθρωπο»⁴ μπορεί να δημιουργήσει την ψευδή αντίληψη ότι ο άνθρωπος καλείται και είναι σε θέση να επινοήσει νέες αξίες και νέα κίνητρα στη συμπεριφορά του, έξω από την υπάρχουσα πεπερασμένη γκάμα αξιών και κινήτρων. Αυτό όμως είναι παραπλανητικό. Η «επινόηση» εαυτού είναι ζητούμενο, αλλά θα πρέπει να εννοείται, κυρίως, ως λεπτή διαχείριση, των προσωπικών αυτοματισμών. Με την επίμονη εξάσκηση και αλλαγή των αυτοματισμών, το άτομο μπορεί να επιτύχει σταθερές αλλαγές στη δομή του εγκεφάλου του, όπως και μεταβολές στις εκκρίσεις ορμονών και νευροδιαβιβαστών, που φυσικά σχετίζονται με το τι το αμείβει. Όμως, πέραν της δυσκολίας των σχετικών εγχειρημάτων, και πάλι, στην ουσία, το άτομο καλείται να διαχειριστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, τις επιθυμίες, τις αξίες και τα κίνητρα, με τα οποία είναι εν πολλοίς σφραγισμένο. Δεν μπορούμε να διαγράψουμε την προσωπική μας ιστορία, ούτε να κατασκευάσουμε έναν άλλο βιολογικό υπόστρωμα του εαυτού μας. Χωρίς καμιά διάθεση υποτίμησης της σημασίας τους, ένας επαναπροσδιορισμός του υπάρχοντος υλικού, μια επανακατάταξη προτεραιοτήτων, είναι συχνά το περισσότερο που μπορούμε να κάνουμε.

Η προσπάθεια «να επινοήσουμε τον εαυτό μας» έχει κατ' αρχή νόημα ως αποδοχή ή προσπάθεια άμβλυνσης της ενεργοποιητικής ισχύος των κινήτρων επάνω μας. Σε καμιά περίπτωση, δεν πρόκειται για ολική άρνηση και ανακατασκευή εκ του μηδενός, και ευτυχώς, γιατί κι αν ακόμα μπορούσαμε, δεν θα ξέραμε τι να φτιάξουμε. Η ευρεία αποδοχή των υφισταμένων κινήτρων, επιθυμιών και αξιών είναι το ίδιο επιβεβλημένη με την αντίσταση και την προσπάθεια τροποποίησης. Ως «σμίλευση του εσώτερου αγάλματος»⁵, που ήδη υφίσταται, αρκετά όμως χοντροκομμένο και με κακοτεχνίες τις οποίες αξίζει να επιχειρή-

4. Τίτλος βιβλίου του Albert Jacquard. Στα πλαίσια της υπαρξιστικής θέσης του Søren Aabye Kierkegaard και του Jean-Paul Sartre.

5. Τίτλος βιβλίου του Francois Jacob.

σουμε να διορθώσουμε. Πότε αξίζει; Μάλλον, όταν νιώθουμε πως δεν είμαστε καλά, όταν προσδοκούμε να νιώσουμε καλύτερα.

Δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε ως κίνητρα δράσης την εκπλήρωση των βιολογικών αναγκών. Ευτυχώς, είμαστε προικισμένοι βιολογικά με την ικανότητα να βιώνουμε ως απόλαυση, κάθε πράξη που συντελεί στην ομοίωση και αποκαθιστά την φυσιολογική τάξη στον οργανισμό. Έτσι, η άλλη όψη των καταναγκασμών είναι οι ευεργεσίες. Είναι ευτύχημα πως δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο από μια μπουκιά ψωμιού όταν πεινάς ή από ένα ποτήρι νερό όταν διψάς. Δεν είναι δύσκολο να δει κανείς τι τον συμφέρει. Σε μια συνέντευξη του, ένας 87χρονος άνθρωπος, που έχει προσβληθεί από το 1949 από τη νόσο του Χάνσεν, με αποτέλεσμα να είναι το πρόσωπό του φρικτά παραμορφωμένο, που επιβίωσε και έκανε ευτυχισμένη οικογένεια, αναφέρει: *«Ήταν ένας ασθενής που δεν άκουγε μήτε έβλεπε από την αρρώστια. Κι ερχόταν ο νοσοκόμος... και τον τάζε. Κι όταν τέλειωνε το φαγητό, έλεγε σχεδόν ευτυχισμένος: «Δόξα τω Θεώ, φάγαμε και σήμερα»- είναι σπουδαίο να ευχαριστιέσαι με αυτό που έχεις»*.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ωστόσο, για το πώς είναι δυνατό ένας βιολογικός καταναγκασμός να μετατραπεί σε απόλαυση και ευεργεσία, μας παρέχει η σεξουαλικότητα. Τα όργανα αναπαραγωγής και η σεξουαλική πράξη των ανθρώπων είναι εξαιρετικά αντίστοιχα με πολλών άλλων ζώων και κυρίως των θηλαστικών. Δεν ξέρω κανένα που να αμφισβητεί ότι ο βιολογικός ρόλος της σεξουαλικής λειτουργίας είναι η αναπαραγωγή, για τον άνθρωπο, όπως για όλα τα υπόλοιπα ζώα. Όμως οι περισσότεροι σύγχρονοι δυτικοί άνθρωποι, κάνουμε 0, 1 ή 2 παιδιά. Προφανώς, οι πολλές χιλιάδες σεξουαλικές συνευρέσεις που είναι δυνατό να λάβουν χώρα κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου γίνονται χωρίς κανένα αναπαραγωγικό στόχο. Αυτό όμως σημαίνει πως έτσι, οι άνθρωποι παραμερίζουμε εν πολλοίς τον κυρίως βιολογικό σκοπό κάνοντας σκοπό το μέσον: την ικανοποίηση, η οποία ήταν μόνο το δέλεαρ της βιολογίας για την αναπαραγωγή. Κατά τη σεξουαλική πράξη, οι άνθρωποι δεν παραμερίζουμε τη βιολογική μας διάσταση. Χωρίς αυτή δεν θα είχαμε κανενός είδους σεξουαλική επιθυμία. Την εκτρέπουμε ωστόσο, τρόπον τινά, αξιοποιώντας την επιθυμία

αυτή, και από πράξη αναπαραγωγής την χρησιμοποιούμε ως πράξη ηδονής και ανθρώπινης επικοινωνίας.

Τι γίνεται όμως αν βαριά αρρώστια και τρομερές καταστάσεις καταστήσουν τη ζωή ανυπόφορη, χωρίς καμιά χάρη και ομορφιά; Όταν το σώμα αδυνατεί να παράσχει ακόμα και την ελάχιστη ικανοποίηση ενώ ο πόνος και η δυσφορία καθιστούν τη ζωή κόλαση; Η άποψή μου είναι ότι σε ακραίες περιπτώσεις θα μπορούσε να είναι διέξοδος η ευθανασία. Ανεξάρτητα από τις γνώμες όσων ερμηνεύουν στενόμυαλα την επιταγή του Ιπποκράτη «Ωφελείν η μη βλάπτειν» ή διατείνονται πως δεν παίζουν το Θεό- που μόνο αυτός είναι αρμόδιος να αφαιρέσει ζωή. Γιατί είναι βλάβη κι όχι ωφέλεια να διατηρείς με το ζόρι, παίζοντας τον Θεό, έναν άνθρωπο στη ζωή, από την οποία θα είχε φύγει χωρίς τις ιατρικές παρεμβάσεις, είτε να μην τον βοηθάς να διαφύγει από βασανισμό όταν δεν υπάρχει προοπτική καλύτερης. Το ευτύχημα είναι πως η «υπέροχη ελαφρότητα του Εγώ» μας κρατάει ανοικτή την πόρτα της δραπετεύσης, αν η παραμονή στη ζωή είναι ανεπίστρεπτα χωρίς χάρη.

Αυτό που είναι πράγματι κακή τέχνη του ζην, ειδικά όσον αφορά στην ικανοποίηση που μπορεί να αντλήσει κανείς από την εξυπηρέτηση των βιολογικών αναγκών, είναι είτε α. να τη βιώνει ως άχθος και αγγαρεία διεκπεραίωσης, είτε β. να καθιστά την αναζήτηση ευχαρίστησης ηδονοθηρία, βουλιμία και εξάρτηση. Η εξυπηρέτηση των βιολογικών αναγκών βιώνεται ως άχθος και αγγαρεία για το δυτικό άνθρωπο που τρέχει ασθμαίνοντας για να διεκπεραιώσει καθήκοντα. Που τρώει «στα γρήγορα», έχει αγωνία για το χρόνο που «χάνει», διεκπεραιώνοντας τις σωματικές του ανάγκες και θεωρεί χαμένο το χρόνο της αναγκαστικής ξεκούρασης και του ύπνου⁶. Χωρίς αμφιβολία, μέσα από τον τρόπο ζωής και τις καθημερινές συνήθειες που υιοθετεί κανείς, μπορεί να κάνει την εξυπηρέτηση των βιολογικών του αναγκών είτε πηγή απόλαυσης και γαλήνης, είτε αλγεινές πράξεις - έργα σισύφεια, καταναγκαστικά. Το ότι δεν επιλέγουν όλοι οι άνθρωποι την απόλαυση από το άλγος, έχει να κάνει με το ότι στην πραγματικότητα δεν επιλέ-

6. Είναι συγκλονιστική η κριτική του φύλαρχου της φυλής Τουιάβι, για το πώς αντιμετωπίζουμε τον χρόνο οι «πολιτισμένοι» άνθρωποι, στο βιβλίο του «Ο Παπαλάνγκι».

γουν. Αν η παραπάνω στάση αποτελεί υποτίμηση των βιολογικών αναγκών, κυρίως μπροστά στις κοινωνικές επιδιώξεις, η αναζήτηση υπερβολικής ικανοποίησης από την ικανοποίηση βιολογικών αναγκών που οδηγεί στη εξάρτηση από ουσίες, τροφή και σεξουαλικές σχέσεις, είναι μια επίσης κακή στάση ζωής. Και οι δύο κρύβουν αδυναμία χειρισμού των ισορροπιών και του μέτρου άριστου κι ενώ στοχεύουν στην ευζωία, οδηγούν μάλλον στη δυστυχία. Δεν είναι καλές στρατηγικές. Σε μια κοινωνία που εκθειάζει το πολύ, το υπέρ, το «πρώτο», το «κόψιμο φλέβας», το «δώστα όλα», την «τρέλα», την αμετροέπεια, που έχει συμφέρον από την υπερκατανάλωση, δεν είναι δύσκολο το άτομο να υιοθετεί ανάλογες συμπεριφορές κι όσον αφορά στον ερεθισμό των αισθήσεών του. Όμως, οι χορδές σπάνε, δεν βγάζουν μουσική, με τα δυνατά χτυπήματα.

Η συζήτηση στις μέρες μας, τόσο για τις κάθε είδους «ανορεξίες», ως υποτίμηση των βιολογικών αναγκών, όσο και για τις κάθε είδους «βουλιμίες», ως εξαρτήσεις και παθιασμένο ερεθισμό των αισθήσεων, είναι πολύ μεγάλη. Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε περισσότερο εδώ. Αντίθετα, η συζήτηση για τις εκτροπές που οδηγούν στη δυστυχία, ως αποτέλεσμα των τάσεων Αυτοεπιβεβαίωσης και Αυτουπέμβασης, όπως και την παθιασμένη Νοητική Τακτοποίηση που ήδη συζητήσαμε, δεν είναι το ίδιο μεγάλη, αν και είναι εξαιρετικά σημαντική.

Αυτοεπιβεβαίωση και Αυτοϋπέρβαση

Όπως έχουμε αναφέρει, από τα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου, στη βάση των ενστίκτων και της εμπειρίας, μορφώνονται τα βασικά Αξιολογικά κριτήρια στα οποία αναφέρονται αυτόματα οι μετέπειτα κρίσεις και αξιολογήσεις και τα υπερπρογράμματα δράσης που καθοδηγούν τη συμπεριφορά. Τα ψυχολογικά κίνητρα σχετίζονται στενά με αυτού του είδους τους νοητικούς αυτοματισμούς.

Η ιδέα πως τα από τα πλέον σημαντικά ψυχολογικά κίνητρα του ανθρώπου είναι η Αυτοεπιβεβαίωση και η Αυτοϋπέρβαση, ανήκει στον Arthur Koestler. Θεωρούμε αυτή την άποψη πολύ γόνιμη και διαφωτιστική και θα την προσεγγίσουμε διεξοδικά, με σκέψεις και ορολογίες που δεν θα μένουν απαραίτητα στο γράμμα των όσων διέτυψε ο Koestler. Αυτό σημαίνει πως τα πιθανά λάθη των συλλογισμών που θα επακολουθήσουν δεν θα πρέπει να χρεωθούν σε αυτόν.

Οι προσπάθειες για ατομική επιτυχία, κυριαρχία, επιβολή και διάκριση, επαγγελματική, οικονομική, σεξουαλική, καλλιτεχνική, επιστημονική αθλητική, κλπ. ωθούνται από το κίνητρο για Αυτοεπιβεβαίωση. Οι προσπάθειες για προσωπικούς δεσμούς και ανήκουν σε ομάδα - ομοθρήσκων, ομοεθνών, ίδιας ιδεολογίας ή ποδοσφαιρικής ομάδας, κλπ. ωθούνται από το κίνητρο για Αυτοϋπέρβαση. Ο έρωτας, είναι σε θέση να καταστεί ένα από τα ισχυρότερα κίνητρα της συμπεριφοράς του ανθρώπου, γιατί απαντά α. στην τεράστια βιολογική ανάγκη για αναπαραγωγή, β. στην ανάγκη για Αυτοεπιβεβαίωση (είμαι αξιαγάπητος) και γ. στην ανάγκη για Αυτοϋπέρβαση (γίνομαι ένα με κάποιον άλλον άνθρωπο, παύω να είμαι μόνος).

Σύμφωνα με τον Arthur Koestler, η τάση για Αυτοϋπέρβαση, δεν είναι απαραίτητα η καλή των ανθρώπων, όπως εν πρώτοις φαίνεται από τη σύγκριση με την άλλη τάση, την φανερά εγωιστική. Οι μεγαλύτερες καταστροφές και οδύνες της ανθρωπότητας προέκυψαν όχι από τους ατομικούς καβγάδες, αλλά από την ένταξη των ανθρώπων σε ομάδες. Ο «εγωισμός» των ομάδων, που αναπτύσσεται σε ένα δεύτερο επίπεδο που τις οδηγεί στο να στρέφονται ενάντια σε άλλες, είναι που έχει οδηγήσει την ανθρωπότητα στις μεγαλύτερες φρικαλεότητες, στο όνομα

πάντα του καλού: της θρησκευτικής πίστης, της πατρίδας, των ταξικών συμφερόντων, των πολιτικών ιδεών, της ποδοσφαιρικής ομάδας κλπ. Στην εργασία αυτή ωστόσο, το ενδιαφέρον δεν είναι κοινωνιολογικό και γι' αυτό δεν θα ασχοληθούμε με τα εξαιρετικά σημαντικά θέματα, όπως οι κανόνες που διέπουν τη δημιουργία, την εξέλιξη, τον τρόπο λειτουργίας των ομάδων και των φατριών, όσο και τις συνέπειες από το ότι η βία είναι «η μαμή της ιστορίας» της ανθρωπότητας.

Ας προσπαθήσουμε να περιγράψουμε, εν συντομία, γιατί οι ανάγκες Αυτοεπιβεβαίωσης και Αυτούπέρβασης απαντώνται στο σύνολο σχεδόν των ανθρώπων, παρά τις διαφορές τους από άτομο εις άτομο, πολιτισμούς και εποχές. Η προσέγγιση θα είναι μόνο επιγραμματική.

Ο άνθρωπος συλλαμβάνεται και υπάρχει από τις πρώτες στιγμές του μέσα στο σώμα ενός άλλου ανθρώπου. Το έμβρυο αλλά και το νήπιο υπάρχει μαζί και μέσω του άλλου. Μετά τη γέννηση του, και για μεγάλο χρονικό διάστημα (το μεγαλύτερο από όλα τα ζώα), ακόμα κι η απλή επιβίωσή του ατόμου είναι δώρο των ανθρώπων που φροντίζουν για αυτό. Η αναγνώριση του άλλου και της σημασίας του, δεν μπορεί παρά να επιτελεστεί σε κάθε άνθρωπο που περνάει φυσιολογικά από τη βρεφική και νηπιακή ηλικία⁷. Η τάση για Αυτούπέρβαση θα μπορούσε εν πρώτοις να θεωρηθεί ως απόρροια της επιθυμίας επανένωσης, με τον άλλο άνθρωπο, της επιστροφής στην κατάσταση απόλυτης ασφάλειας και φροντίδας από άλλον.

Η επιθυμία Αυτούπέρβασης δεν ανάγεται μόνο στους αυτοματισμούς που αποκτώνται κατά τη νηπιακή ηλικία. Ενισχύεται και αποκτά νέο περιεχόμενο, διαρκώς κατά την ενήλικη ζωή, εξ' αιτίας κυρίως της συνειδητοποίησης του πεπερασμένου, της μικρότητας και ασημαντότητας της όποιας ατομικής ύπαρξης, του αναπόδραστου της ατομικής φθοράς και του προσωπικού θανάτου. Η αγωνία της ύπαρξης αμβλύνεται όταν κανείς καταφέρει να νιώσει πως ανήκει σε κάτι δυνάμει αθάνατο που τον υπερβαίνει, την ομάδα, τους σκοπούς και τα ιδανικά της. Πρόκειται για την υπαρξιακή συνταγή που έχουν αντιληφθεί και προτείνουν πολλοί διανοητές, όπως έχει αναφερθεί από την εισαγωγή.

7. Σοβαρές στρεβλώσεις στην κοινωνικότητα ενός ατόμου σχετίζονται με παθολογικές καταστάσεις στις ηλικίες αυτές, δεν θα αποτελέσουν όμως αντικείμενο της μελέτης αυτής.

Οι ερημίτες και μοναχοί διαφόρων ειδών και αποχρώσεων, που τείνουν να απομονώνονται κι όχι να ανήκουν σε ομάδα δεν αποτελούν καθαρή εξαίρεση, όπως φαίνεται με την πρώτη ματιά. Αυτοί επιδιώκουν να πετύχουν την Αυτουπέρβασή τους δια της ένωσής τους με το Θεό, ή τη Φύση, τα πλάσματα κι ολόκληρο το Σύμπαν.

Η εγωιστική - ανταγωνιστική φύση του ανθρώπου, όπως κάθε έμβριου όντος, είναι ακόμα προφανέστερη. Αυτό που αμφισβητείται είναι αν υπάρχει έστω και ψήγμα έμφυτου αλτρουισμού στα έμβρια⁸. Όπως αναφέραμε, βιολόγοι ισχυρίζονται πως μόνο ο εγωισμός μπορεί να είναι Εξελικτικά Σταθερή Στρατηγική, εφόσον τα αλτρουιστικά όντα θα εξαφανίζονταν σύντομα από οποιοδήποτε εγωιστικό ον που θα γεννιόταν ανάμεσά τους και θα τα εκμεταλλεύονταν. Από τη στιγμή της σύλληψής του το έμβρυο εκδηλώνει εγωιστική δραστηριότητα απέναντι και σε αυτόν τον οργανισμό της ίδιας του της μάνας που το κυοφορεί⁹ και ως νήπιο αναγνωρίζει και απαιτεί την ικανοποίηση μόνο των προσωπικών του αναγκών. Σε κάθε περίπτωση, νιώθουμε το δικό μας πόνο, δίψα, πείνα, πνιγμό και δεν πάμε στην τουαλέτα όταν περιστέλλεται το έντερο του άλλου. Ο εγωισμός δεν είναι απλά μια από τις συνιστώσες που διαμορφώνει τον ψυχισμό μας, βρίσκεται στη βάση του ψυχικού μας οικοδομήματος κι οπωσδήποτε και των Αυτοεπιβεβαιωτικών μας τάσεων.

Τη φευγαλέα αυτή εικόνα που παραθέτουμε μπορούμε να την πλουτίσουμε λίγο περισσότερο με ορισμένα ακόμα στοιχεία. Η επιταγή της φροντίδας που πρέπει να δεχθεί το νήπιο από τους άλλους, κι η φυσική του μειονεξία, δεν είναι δυνατό να καταγραφεί μόνον θετικά στον ψυχισμό του, ακόμα και στην περίπτωση της πιο επαρκούς φροντίδας. Πέραν των αναπόδραστων ανεπαρκειών της φροντίδας που θα σηματοδοτούν απειλή, το παιδί δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει το πόσο μειονεκτεί απέναντι σε όλα τα μεγαλύτερα άτομα που το περιβάλλουν και που αναμφίβολα έχουν εξαιρετικές σε σχέση με αυτό ικανότητες. Αυτοί μπορούν να το προμηθεύσουν τροφή και να το φροντίσουν, να περπατούν καλά χωρίς να πέφτουν, να πίνουν τα αντικείμενα χωρίς να

8. Η τάση αυτουπέρβασης δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον αλτρουισμό που θα μπορούσε να οριστεί ως η τάση εξυπηρέτησης των συμφερόντων άλλων ατόμων, αντί του προσωπικού συμφέροντος. Προφανώς, η διάθεση του ατόμου να υπερβεί τον εαυτό του δια της ένωσης με άλλο ή άλλα άτομα έχει στόχο το ατομικό του συμφέρον.

9. Δες π.χ. Williams George Σχέδιο και σκοπός στη φύση

τα σπάνε, να γράφουν, να διαβάζουν, να οδηγούν, να ξέρουν - και να κάνουν «τα πάντα». Για το νήπιο, κάθε πράξη είναι ένας Γολγοθάς, ενώ πρέπει να ανατρέχει όλη την ώρα στην ματιά, στην έκφραση του προσώπου και στη φωνή της μάνας για να προβλέψει αν θα πάθει κάτι¹⁰, πού πρέπει να πλησιάσει ή να απομακρυνθεί. Ο φόβος της στέρησης κι η διαπίστωση της μειονεκτικότητας είναι σχεδόν αδύνατο να μη δημιουργήσει στο μικρό άνθρωπο ένα, μικρότερο ή μεγαλύτερο, άγχος κοινωνικότητας¹¹. Αναμφίβολα, οι διαφορές από άτομο σε άτομο θα είναι μεγάλες και θα σημαδεύονται πιθανώς τόσο από γενετικές προδιαθέσεις, όσο και από την ποιότητα της φροντίδας που δέχεται στην παιδική του ηλικία¹², ωστόσο θα πρέπει να είναι σχεδόν αδύνατο να μην καταγραφεί στο καθένα, με κάποιο τρόπο, η αίσθηση της εξάρτησης, ο φόβος της εγκατάλειψης από τους ανθρώπους και η μειονεκτικότητα σε σχέση με αυτούς. Έτσι, ο άλλος άνθρωπος δεν αναζητείται μόνο θετικά, αλλά και από φόβο. Ανάλογα, η θετική κίνηση για ανάπτυξη παρεμφερών ικανοτήτων με τους μεγάλους, θα συνοδεύεται από την εναγώνια προσπάθεια για εξομοίωση και συμμόρφωση και το φόβο της απόκλισης (οι μεγάλοι διαρκώς απαιτούν, επαινούν και αμείβουν όταν το παιδί τρώει, περπατάει, δουλεύει ή γράφει όπως οι ίδιοι, αλλά και δυσχεραστούνται και τιμωρούν όταν το παιδί «ξεστρατίζει»). Τα παραπάνω οδηγούν το άτομο στην ομάδα, το κάνουν να νιώθει καλά όταν γίνεται αποδεκτό από αυτήν, και απαντούν ταυτόχρονα σε Αυτοεπιβεβαιωτικές και Αυτούπερβατικές ανάγκες.

Παράλληλα με την ανάγκη της ταύτισης, εξομοίωσης, συμμόρφωσης, ανήκειν σε ομάδα και αποδοχής εκ μέρους της ομάδας, σε ένα επόμενο επίπεδο, αναδειχνεται ως σημαντική η επιταγή της κοινωνικής διάκρισης. Η τάση για πρωτιά, δεν είναι μόνο απόρροια της ανταγωνιστικής μας φύσης ως εμβίων. Το παιδί αναζητώντας τα πρότυπα στα οποία θα ήταν

10. Σελίδα: 162

Οι άνθρωποι δεν έχουμε έμφυτη γνώση για τον κίνδυνο του ύψους, όπως έχουν τα περισσότερα ζώα, μεταξύ αυτών και τα σκυλάκια και γατάκια κι οι έρευνες έχουν δείξει πως στην αναγνώριση αυτή σημαντικό ρόλο παίζει η μάθηση (Δες π.χ. Cole Michael - Cole Sheila Η ανάπτυξη των παιδιών)

11. Η θέση αυτή που αναπτύσσω εδώ θεωρώ πως είναι συγγενική με τη θέση του Άλφρεντ Άντλερ για το συναισθημα μειονεκτικότητας του ανθρώπου.

12. Σήμερα γνωρίζουμε πως οι δυο παράγοντες δεν είναι τόσο ξεχωρισμένοι. Κακή μητρική φροντίδα π.χ. μπορεί να προκαλεί διαφοροποιήσεις στο DNA που έχουν ως συνέπεια αλλοιωμένη γονιδιακή έκφραση, η οποία με τη σειρά της μπορεί να προκαλεί διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά. Οι επιγενετικές αυτές διαφοροποιήσεις στο DNA δε, είναι δυνάμει κληρονομίσιμες στους απογόνους.

ωφέλιμο να μοιάσει, ανακαλύπτει πως οι ισχυροί, οι δυνατοί, οι πρώτοι, οι ξεχωριστοί, όσοι διακρίνονται είναι που χαίρουν της μεγαλύτερης κοινωνικής αποδοχής και εκτίμησης και απολαμβάνουν τα περισσότερα οφέλη. Στην ουσία, η επιταγή της κοινωνικής διάκρισης κρύβει μέσα της πολλή από την επιταγή της κοινωνικής εξομοίωσης, όταν αυτή εντελώς φυσιολογικά στρέφεται προς τους πρώτους κι όχι τους έσχατους της κοινωνίας. Οι δυνατότεροι, οι εξυπνότεροι, οι πλουσιότεροι, οι ομορφότεροι, οι γρηγορότεροι, οι καλύτεροι ιππείς, οι διακεκριμένοι καλλιτέχνες, επιστήμονες, αθλητές, κυνηγοί, μάγοι, είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να πετύχουν την ανασκευή του αισθήματος μειονεξίας και φόβου προς την κοινωνία, και τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη από αυτήν, ανήκοντας στην ομάδα των εκλεκτών που απολαμβάνουν υψηλή αποδοχή και θαυμασμό, και δρέπουν ένα πλήθος άλλων ωφελημάτων όπως οικονομικά, σεξουαλικά κλπ. Η επιταγή αυτή είναι Αυτοεπιβεβαιωτική, όμως όχι μόνον, εφόσον για να θεωρεί κανείς σπουδαίο το να διακριθεί κοινωνικά προϋποθέτει πως έχει αναγνωρίσει την αξία της κοινωνίας, αυτής της οντότητας που τον υπερβαίνει, και ζητά την αναγνώρισή της και την καλύτερη δυνατή ένταξη σε αυτήν. Οι Αυτοεπιβεβαιωτικές και οι Αυτούπερβατικές τάσεις δεν είναι πάντα τόσο αντίθετες όσο φαίνεται με την πρώτη ματιά.

Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί, πως στην πράξη, οι επιταγές της συμμόρφωσης και της κοινωνικής διάκρισης, που φαίνεται να αναπτύσσονται σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα¹³ δεν οδηγούν κατ' ανάγκη στη διαμόρφωση όμοιων χαρακτηριστικών προσωπικότητας στους ανθρώπους. Ένα άτομο, για παράδειγμα, είναι πολύ πιθανό να αναπτύξει χαρακτηριστικά που θα το ωθούν στην κυριαρχία και την πρωτιά σε κάθε δράση του, ενώ η θέση του δεύτερου να του προκαλεί ανασφάλεια, αισθήματα αναξιοσύνης, αγωνία ή κατάθλιψη. Κάποιο άλλο άτομο, αν μάλιστα συνεπικουρείται κι από μια μελαγχολική ιδιοσυστασία, στην περίπτωση που το περιβάλλον εκθειάζει τη σεμνότητα του, το ότι είναι αθόρυβο και δεν ενοχλεί, αν ακόμα αποτύχει και σε κάποιες προσπάθειες του για πρωτιά και κυριαρχία, είναι ευκολότερο να αναπτύξει χα-

13. Σελίδα: 164

Κι όχι μόνο ανθρώπινα περιβάλλοντα, εφόσον αφενός μεν η μίμηση αφετέρου δε οι μάχες για κυριαρχία και η ιεραρχική διεύθυνση μπορούν εύκολα να παρατηρηθούν σε πολλές κοινωνίες ζώων, ιδιαίτερα των ανώτερων θηλαστικών και των πρωτευόντων.

ρακτηριστικά που θα το ωθούν να κερδίσει την εκτίμηση και την αποδοχή των άλλων, με ενέργειες λιγότερο «εγωιστικές και φαφλατάδικες». Οι πολυάριθμες πιθανές στρατηγικές που μπορεί να αναπτυχθούν από τα διαφορετικά άτομα, που φαίνονται ριζικά διαφορετικές στην πρώτη ματιά, είναι κατά βάθος όμοιες όσον αφορά στο γεγονός ότι έρχονται να εξυπηρετήσουν τα ίδια βασικά κίνητρα για Αυτοεπιβεβαίωση και Αυτούπέρβαση. Σε κάθε περίπτωση, το άτομο εν πολλοίς αυτοπροσδιορίζεται εκ της κοινωνικής του υπόστασης, μετρά τον εαυτό του με μέτρο τους άλλους, «βλέπει» τον εαυτό του με «τα μάτια των άλλων».

Χωρίς να ξεφύγουμε σε κοινωνιολογικές αποτιμήσεις, σημειώνουμε πως οι ανατολικοί πολιτισμοί έχουν καλλιεργήσει περισσότερο την μέθεξη και οι δυτικοί περισσότερο την ατομική διάκριση¹⁴. Ωστόσο, και οι δύο στοχεύουν δι' αυτών στην κοινωνική αποδοχή, αν και δεν μπορεί να μη σημειώσουμε πως η προσπάθεια για ατομική διάκριση, ακόμα κι αν ενίοτε οδηγήσει στην κοινωνική αποδοχή, σπανίως οδηγεί στην πολυπόθητη Αυτούπέρβαση. Η μέθεξη, ο κοινός χορός, οι κοινοί πρόγονοι και η κοινή μοίρα, η αποδοχή από τον Άλλον και η αγκαλιά είναι πιο καθησυχαστικά υπαρξιακά αντίδοτα για την ψυχή των ανθρώπων. Υπό αυτή την άποψη είμαστε αληθινά «συνδεδεμένοι». Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως ένα άτομο έχει ανάγκη να πετύχει την Αυτούπέρβαση για να νιώσει καλά. Η Αυτοεπιβεβαιωτική επιτυχία μπορεί να συντελέσει σε αυτό, μόνο στο μέτρο που κάνει το άτομο να νιώσει πως προσφέρει κοινωνικά, πως είναι ένα σπουδαίο μέλος της κοινότητας κι όχι αν το «διακρίνει» βγάζοντας το έξω από αυτήν. Είναι αμέτρητα τα παραδείγματα «επιτυχημένων» ανθρώπων που κάθε άλλο παρά ευτυχία βίωσαν ως συνέπεια των διακρίσεων που πέτυχαν. Η Αυτοεπιβεβαιωτική αποτυχία ομοίως, αν κάνει το άτομο να νιώσει άχρηστο και μη αποδεκτό από την ομάδα είναι συνθήκη ικανή να καταρρακώσει την Αυτούπερβατική του επιτυχία.

Οι τάσεις για Αυτοεπιβεβαίωση και Αυτούπέρβαση δεν είναι θέσφατα. Είναι μάλλον αυτοματισμοί γερά εδραιωμένοι για πολλούς λόγους. Εκτός από την αναπόδραστη υποχρέωσή μας να τις εξυπηρετούμε, έχουμε κάθε λόγο και να τις αφμισβητήσουμε.

14. Δες π.χ. Heine SJ, Lehman DR, Markus HR, Kitayama S. Is there a universal need for positive self-regard?

Αμφισβήτηση της τάσης για Αυτοϋπέρβαση

Η Αυτοϋπερβατική ένταξη του ατόμου στην κοινωνία, στους μεγάλους σκοπούς, τα ιδανικά, τις παραδόσεις και τα ρεύματά της, μοιάζει πράγματι να είναι η λυδία λίθος για την ψυχική του γαλήνη. Η απλή μέθεξη, το να νιώθεις πως είσαι μια ψυχή ίδια κι όμοια με άλλες αδελφές ψυχές είναι λυτρωτικό. Οι Briggs και Peat τελειώνουν το πολύ καλό βιβλίο τους για το χάος «Ο ταραγμένος καθρέφτης» με την πρόταση: *«το ταραγμένο σύμπαν... είναι ένας φιλικός τόπος επειδή βρισκόμαστε σε αυτόν όλοι μαζί».*

Το μείζον πρόβλημα, ωστόσο, στην εκπλήρωση της Αυτοϋπερβατικής επιθυμίας είναι πως η απρόσκοπτη και ολόψυχη ένταξη σε ομάδα δεν είναι κάτι που μπορεί εύκολα να επιτευχθεί, ιδιαίτερα στις μέρες μας. Ακόμα κι αν δεν αμφισβητήσει την ουσία της τάσης για Αυτοϋπέρβαση και την αποδεχθεί πλήρως, σε ποια ομάδα θα μπορούσε να ενταχθεί και να νιώσει αρμονικό μέλος της ο σκεπτόμενος άνθρωπος; Οι σκοποί, οι αξίες και τα ιδανικά που κυκλοφορούν στην αγορά, αυτά τα οποία αποδέχονται συνήθως οι άνθρωποι και καταφέρνουν να νιώσουν μέλη μιας ομάδας με κοινό σκοπό που τους υπερβαίνει, μπορεί να φανούν αυθαίρετα και απλοϊκά στο σκεπτόμενο άνθρωπο. Υπάρχουν άνθρωποι που μπορούν εύκολα να νιώσουν μέλη μιας ποδοσφαιρικής ομάδας και να δυναμώνουν την ενότητα στα πλαίσια της ομάδας τους ανταγωνιζόμενοι λυσσαλέα άλλες ομάδες, όπως υπάρχουν και άνθρωποι που βλέπουν γελοία και αναξιοπρεπή κάθε ανάλογη ομαδοποίηση.

Οι δυτικές κοινωνίες του καταναλωτισμού, του ανταγωνισμού, του εγωκεντρισμού, της άμυνας και της επιθετικότητας, καθώς και οι κοινωνίες των υπαναπτύκτων χωρών με τη φτώχεια, τη βία και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις, δεν αποτελούν καταφύγια για τον σκεπτόμενο άνθρωπο. Η αδυναμία συνεννόησης, αμοιβαίας αποδοχής και συναινέσεων μπορεί να τον ωθήσει στην απομόνωση και την παραίτηση από την κοινή προσπάθεια. Οι εθνικές, θρησκευτικές, κομματικές, ιδεολογικές, οικονομικές, κλπ. ομάδες, που ενδυναμώνονται κυρίως δια της αντιπαλότητας προς τις άλλες αντίστοιχές τους, δεν μπορούν επίσης να αποτελέσουν ικανοποιητικό υποκατάστατο της ανάγκης για

Αυτοϋπέμβαση. Οι οικολογικές ομάδες, τα κινήματα σωτηρίας και διαφώτισης είναι συνήθως απλοϊκά, αυθαίρετα σε αρχές και θέσεις, στηρίζονται σε εντυπώσεις, μόδες και συγκινησιακές φορτίσεις και μπορούν εύκολα να οδηγηθούν στην υπεράσπιση ιδιοτελών συμφερόντων ή να καταστούν αντίπαλοι της προόδου, και να αγωνίζονται ενάντια σε ό,τι διακηρύσσουν ότι υπηρετούν. Ο ξεχωριστός, μεμονωμένος άνθρωπος, που θα μπορούσε ίσως να θέσει τον αυτοϋπερβατικό σκοπό «να υπηρετεί τη ζωή και τον άνθρωπο», είναι δύσκολο να παραβλέψει την υποψία ότι πρόκειται για ένα υπαρξιακό προσωπικό τρικ. Η ατομική του μικρότητα μπρος στην απέραντη κοινωνική αταξία και στην ισχύ τεράστιων συμφερόντων, δεν αφήνει πολλά περιθώρια πίστης σε ουσιαστική παρέμβαση. Δυστυχώς, στο χρονικό ορίζοντα της προσωπικής του ζωής, ο σημερινός άνθρωπος δεν βλέπει ούτε την εκδοχή τέτοιων κοινωνικών αλλαγών που θα διαμόρφωναν μια κοινωνία που θα μπορούσε να τον αγκαλιάσει στοργικά και στην οποία ο ίδιος θα ένιωθε αβίαστα πως ανήκει.

Είναι προφανές, ότι οι κοινωνίες, των οποίων η ύπαρξη και η συνοχή ευνοούνται τα μάλα από τις ατομικές αυτοϋπερβατικές συμπεριφορές, τις προωθούν και τις διαφημίζουν, ανάγοντας την αφοσίωση στην ομάδα ως μέγιστη αρετή. Αξίζει όμως να σκεφτούμε πως αν τύχει να είσαι Τούτσι στη Ρουάντα, δεν θα σου αρέσει καθόλου η ομαδική συμπεριφορά των ατόμων της φυλής των Χούτου. Αντιθέτως, θα εκτιμούσες την διαφοροποίηση εκείνου που δεν θα ακολουθούσε τις ομαδικές σφαγές που διαπράττει η φυλή του. Ομοίως, κάθε φανατισμένο μέλος θρησκευτικού δόγματος, εθνότητας, κόμματος, ποδοσφαιρικής ομάδας εκτιμά, στα πλαίσια της δικής του κοινότητας, τις συμπεριφορές αυταπάρνησης αυτοθυσίας και ενσωμάτωσης, αλλά, όσον αφορά τα μέλη της αντίπαλης κοινότητας, εκτιμά την προσωπική γνώμη, την ανεξαρτοποίηση, τη διαφοροποίηση από τη βλακεία, την αποσκίρτηση κλπ.,

Είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό πως οι διαφημιζόμενες «ύψιστες αρετές» μπορεί να είναι κοινωνικά μυθεύματα που δεν προέρχονται από τους ουρανούς.

Η Αυτοϋπερβατική τάση μπορεί να αμφισβητηθεί ακόμα και ως η φαινομενικά αδιαμφισβήτητη πίστη στην Ανθρωπότητα ως σύνολο,

που υπερβαίνει την ατομική ύπαρξη. Δεν υπάρχουν σοβαρά επιχειρήματα που να μπορούν να στηρίξουν ούτε μια τέτοια πίστη, η αλήθεια της οποίας μοιάζει αναμφίβολη. Οι άνθρωποι θεωρούμε σημαντικό ένα μεγάλο πλήθος ζυμομυκήτων, ή σμήνος μελισσών, αδιαφορώντας για τον ξεχωριστό μύκητα ή την μεμονωμένη μέλισσα, αν αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η διεκπεραίωση μιας ζύμωσης ή η παραγωγή μελιού. Στην περίπτωση αυτή, θεωρούμε τους ξεχωριστούς μύκητες ή μέλισσες, όπως η φυσική βλέπει τις υποατομικές οντότητες, ως «ταυτά σώματα», αδιάκριτα, χωρίς να αποδίδεται προσοχή σε ένα έκαστο. Υπάρχει κάποιο έργο για την Ανθρωπότητα συνολικά, ως προς τη διεκπεραίωση του οποίου, οι άνθρωποι θα μπορούσαν να θεωρηθούν «ταυτά σώματα»; Υπάρχει κάποιος λόγος για τον οποίο η Ανθρωπότητα συνολικά είναι σημαντική, αλλά όχι το ξεχωριστό άτομο;

Οι θρησκείες δεν βλέπουν κανένα έργο για την Ανθρωπότητα συνολικά. Οι οδηγίες τους στρέφονται προς το άτομο, προκειμένου να «περάσει τις εξετάσεις» της παρούσης ζωής για να ζήσει καλύτερα σε μια επόμενη. Άρα, δεν προσφέρουν κάποιο υποστηρικτικό επιχείρημα υπέρ της μείζονος αξίας της Ανθρωπότητας ως σύνολο.

Η «οικολογική πρόταση» επίσης δεν περιγράφει κανένα ειδικό έργο για την Ανθρωπότητα συνολικά, αλλά της αναγνωρίζει ως καθήκον μόνο την ύπαρξή της. Η πρόταση αυτή ακούγεται θετικά από κάθε άνθρωπο, θεωρητικά όμως, είναι αυθαίρετη. Μια τέτοια πρόταση θα μπορούσε κάλλιστα να διατυπώνει κάθε μύκητας ή μέλισσα: «πρέπει να κάνουμε το παν για να υπάρχει η «Μυκητότητα» ή η «Μελισσότητα»». Ως υποστηρικτικό επιχείρημα θα μπορούσε να επικαλεστεί την χρησιμότητα στους ανθρώπους ή τα άλλα έμβια, την τροφική αλυσίδα κλπ. Δεν υπάρχει όμως κανένα τελεσίδιο επιχείρημα που να υποστηρίζει πως είναι καλύτερα να υπάρχει κάτι, συμπεριλαμβανομένης και της ζωής, από το να μην υπάρχει, από το να υπάρχει οτιδήποτε -από το να μην υπάρχει τίποτε.

Από την επιστήμη μπορούμε να αντλήσουμε χλωμά επιχειρήματα για οποιαδήποτε άποψη θελήσουμε να υποστηρίξουμε, όχι όμως ισχυρά και τελικά. Για παράδειγμα, από τη μια μεριά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πως οι σύνθετες δομές, μειωμένης εντροπίας, που αντιστέκονται στην αποδομητική δράση του Δεύτερου Θερμοδυναμικού

Νόμου, είναι καθ' αυτές ενδιαφέρουσες και ορθώς κηρύσσονται «άξιο διατηρήσιμες». Από την άλλη όμως μεριά, αν η αποδομητική δράση του Δεύτερου Θερμοδυναμικού Νόμου είναι καθολική και ο Θερμικός Θάνατος του Σύμπαντος είναι αναπόδραστος, οι προσπάθειες διατήρησης των σύνθετων δομών είναι απλά ματαιοπονία χωρίς νόημα.

Η εκδοχή της σπουδαιότητας της Ανθρωπότητας για όλο το Σύμπαν, διά της ανθρωπικής αρχής ή όπως αλλιώς, θα όφειλε επίσης να αποδείξει τη σπουδαιότητα του να υπάρχει το Σύμπαν και δη σε αυτή τη μορφή. Ειδικά όσον αφορά στη σπουδαιότητα του ανθρώπου - παρατηρητή τα ίσως δεν είναι πολύ καλά: *«το Σύμπαν πρέπει να είναι φτιαγμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέψει τη δημιουργία ζωής... και στη συνέχεια να επιτρέψει την εμφάνιση της ανθρώπινης νοημοσύνης, ώστε αυτή να επιτρέψει την εμφάνιση των κοσμολόγων. Όλοι οι υπόλοιποι άνθρωποι αποτελούν υπο-προϊόντα αυτής της διαδικασίας»*¹⁵. Δηλαδή, η ανθρωπική αρχή, δεν αφήνει έξω μόνο τους βλάκες, τους ανοϊκούς, τους ανθρώπους - φυτά κι όσους πεθαίνουν σύντομα, αλλά και την τεράστια πλειονότητα των ανθρώπων που έζησαν έως σήμερα, ακόμα και τους επιστήμονες οι οποίοι δεν είναι κοσμολόγοι. Πιθανώς μας αναγνωρίζεται ένας ρόλος, αυτός του υποστηρικτή, του διασκεδαστή, του υπηρέτη, αυτού που θα παράγει το ψωμί και θα φτιάχνει τον καφέ του κοσμολόγου. Όχι κι άσχημα, δηλαδή...

*«Αυτό που υπάρχει είναι τα ξεχωριστά άτομα» πως ανάμεσά τους θα πρέπει να δημιουργήσουν σχέσεις δικαιοσύνης» και πως έννοιες όπως Ανθρωπότητα... αποτελούν αφαιρέσεις που καμιά φορά μπορούν να γίνουν πολύ επικίνδυνες»*¹⁶ Για μια μόνο αξία της Ανθρωπότητας μπορούμε να είμαστε σίγουροι: για την αξία που έχει για το άτομο. Όλα όσα κάνουμε, ξέρουμε, χρησιμοποιούμε, έχουν γίνει ή αναφέρονται σε άλλους ανθρώπους, δίπλα μας ή σε κάποια μακρινή γωνιά της γης, σήμερα ή στο μακρινό παρελθόν. Καμιά αξία της Ανθρωπότητας υπεράνω του ατόμου δεν μπορεί να αποδειχθεί. Υφίσταται μόνο, ως εκδοχή, στα πλαίσια της γενικής Αβεβαιότητας που καθιστά πιθανά πολλά ενδεχόμενα για τα οποία δεν είμαστε σε θέση σήμερα να αποφανθούμε.

15. Sheldrake Rupert, Mckenna Terence, Abraham Ralph Χάος δημιουργικότητα και κοσμική συνείδηση

16. Marcuse Herbert, Popper Karl, «Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;

Αμφισβήτηση της τάσης για Αυτοεπιβεβαίωση

Αναφέρθηκε παραπάνω πως, ακόμα και στα πλαίσια της τάσης για Αυτοϋπέρβαση, αναδεικνύεται ως σημαντική η επιταγή της κοινωνικής διάκρισης. Παρά την φαινομενική αντίθεση, εφόσον η τάση για Αυτοϋπέρβαση ωθεί στην ταύτιση, εξομοίωση, και συμμετοχή στην ομάδα, ενώ η επιταγή για κοινωνική διάκριση ξεχωρίζει το άτομο από την ομάδα. Γιατί, όπως είπαμε, το άτομο που θέλει να πρωτεύσει και να διακριθεί κοινωνικά, προϋποτίθεται ότι αναγνωρίζει την αξία της κοινωνικής αποδοχής και επιδιώκει να μοιάσει στα πλέον τιμώμενα πρότυπα της κοινωνίας. Η προσπάθεια για διάκριση και πρωτιά όμως, έχει και ξεχωριστή Αυτεπιβεβαιωτική διάσταση και ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά στα οποία απαιτείται, για την προσέγγιση μας, να σταθούμε.

Στη φύση, συχνά τα ομοειδή ζώα μάχονται για την κυριαρχία. Κυρίως για την πρόσβαση σε τροφή και ερωτικούς συντρόφους. Τα κυρίαρχα αρσενικά και θηλυκά, τρώνε πρώτα, από τα διατιθέμενα στην ομάδα γεύματα, και επιβάλλονται στα άλλα ποικιλοτρόπως. Τα κυρίαρχα αρσενικά έχουν συχνά μόνο αυτά το προνόμιο των σεξουαλικών συνευρέσεων με τα θηλυκά και ενίοτε, οι όρχεις των αρσενικών που χάνουν τη μάχη για κυριαρχία συστρέφονται και συρρικνώνονται-εφόσον δεν θα χρησιμοποιούνται. Είναι μάλλον σημαντικά τα οφέλη της κυριαρχίας, όσον αφορά τους βιολογικούς στόχους της επιβίωσης και αναπαραγωγής, και πιθανώς και οι άνθρωποι οδηγούμαστε «από τη φύση μας» να την επιδιώκουμε.

Σε ψυχολογικό επίπεδο, ο άνθρωπος έχει κάθε στιγμή την ανάγκη να απαντάει στο ερώτημα «ποιος είμαι;». Αυτό όμως το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί χωρίς συγκρίσεις με τους άλλους ανθρώπους, εφόσον δεν μπορεί να γίνει μέτρηση χωρίς μέτρο. Ο άνθρωπος έχει ανάγκη τη σύγκριση και κατά τη σύγκριση έχει ανάγκη να δώσει την απάντηση πως δεν μειονεκτεί και είναι άξιος της αγάπης των άλλων (ας θυμηθούμε το αίσθημα μειονεξίας των πρώτων παιδικών χρόνων και την Αυτοϋπερβατική διάθεση). Η θέση του «πρώτου και καλύτερου» προσφέρει τη δυνατότητα της βέλτιστης απάντησης στο ερώτημα αυτό.

Η επιδίωξη για διάκριση και πρωτιά δεν υποδεικνύεται και δεν επιβάλλεται πουθενά περισσότερο από την οικονομία του δυτικού κόσμου. Το μη ανταγωνιστικό άτομο και επιχείρηση, απλά εκτοπίζεται, κινδυνεύοντας από ανέχεια και το στίγμα της ανικανότητας. Η λυσσασμένη προσπάθεια για διάκριση και πρωτιά, με κάθε μέσο - ακόμα και απολύτως αθέμιτο, είναι η αναπόδραστη σχεδόν απόληξη των κοινωνιών της «ελεύθερης» αγοράς. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι εκάστοτε «πρώτοι» καθίστανται τα πιο κερδοφόρα αντικείμενα για την αγορά, δίνει μια πρόσθετη - εκρηκτική διάσταση, δια της διαφήμισής τους, στο τι σημαίνει να είναι κανείς «πρώτος».

Εφόσον λοιπόν, από παντού, εσωτερικά και εξωτερικά, ωθούμαστε να προσπαθούμε για διάκριση και πρωτιά και εφόσον τα οφέλη αν το επιτύχουμε είναι μεγάλα, μήπως είναι σοφό απλά να το αποδεχθούμε; Αυτό εξ' άλλου δεν κάνουν οι άνθρωποι, ως επιχειρηματίες, αθλητές, επιστήμονες, εραστές;

Όπως έχουμε σημειώσει και παραπάνω, όταν μετέχει κανείς σε μια κοινωνία και ένα σύστημα πραγμάτων, δεν είναι δυνατό να είναι ολοκληρωτικά αρνητής των αξιών τους. Για το λόγο αυτό, είναι σκόπιμο να μην ανθίσταται κανείς με σχολαστικισμό σε κάθε φιλοδοξία κοινωνικής αποδοχής και διάκρισης. Πάντα ωστόσο με επίγνωση και φρένο στα αρνητικά συναισθήματα και στους ψυχαναγκασμούς. Όμως, όλοι έχουν συμφέρον να μην παγιδευτούν στην επιδίωξη της κατάκτησης της πρώτης θέσης και να μην ενστερνιστούν το αμερικάνικο δόγμα «ο πρώτος είναι τα πάντα, ο δεύτερος τίποτε». Κι αυτό, όχι για κάποιους νεφελώδεις ηθικούς λόγους, αλλά για τους παρακάτω πολύ συγκεκριμένους:

1. ο ορισμός του τι σημαίνει πρώτος είναι προβληματικός
2. ο «πρώτος» είναι ένας ενώ οι δεύτεροι πάρα πολλοί
3. ο «θρόνος» της «πρωτιάς» καίει και δεν μένει κανείς για πολύ σε αυτόν.

1. Ας αναρωτηθούμε τι σημαίνει «πρώτος». Προφανώς, πέραν των δημοσιογράφων που βαφτίζουν με ευκολία ως πρώτο εκείνον του οποίου τη συνέντευξη φιλοξενούν, ή της γυναίκας της οποίας έχουν εξώφυλλο ή γυμνό, κανείς σώφρων δεν θα επιχειρούσε στα σοβαρά

να συγκρίνει διαφορετικά χαρίσματα, δεξιότητες και επιτεύγματα. Συνυπολογίζοντας όλους τους εξωγενείς και τυχαίους παράγοντες που οδηγούν σε επιτυχίες και δημοσιότητα, ο σώφρων άνθρωπος μπορεί να καταλάβει πόσο επισφαλής είναι οι κατατάξεις «πρώτος», «δεύτερος» κλπ.

Ο Christiaan Eijkman πήρε το βραβείο Νόμπελ για τη συμβολή του στην ανακάλυψη ότι η έλλειψη βιταμίνης Β1, θειαμίνης, ήταν υπεύθυνη για την ασθένεια του νευρικού συστήματος «μπέρι-μπέρι» («δεν μπορώ - δεν μπορώ» σε μια διάλεκτο της Σρι Λάνκα). Η ασθένεια είχε συνδεθεί με την κατανάλωση ραφίναρισμένου ρυζιού, από το οποίο είχε αφαιρεθεί ο φλοιός, ο οποίος φλοιός περιέχει τη βιταμίνη Β1. Ένα πρώτο ζήτημα σε σχέση με τη διάκριση του Eijkman, ήταν ότι δεν βραβεύθηκαν επίσης, για τη συμβολή τους στην ανακάλυψη, πολλοί άλλοι, που προηγήθηκαν με πλήθος παρατηρήσεων που του άνοιγαν το δρόμο, αλλά ούτε ο χημικός Casimir Funk που μάλιστα εισήγαγε και τον όρο vitamin από το «vital amine». Το σημαντικότερο όμως είναι πως στις μέρες μας θεωρείται ότι υπεύθυνη για την αρρώστια είναι η τοξίνη Citreoviridin, που παράγει ένας μύκητας που αναπτύσσεται στο αποθηκευμένο ρύζι. Η βιταμίνη Β1 μπορεί να δράσει ως αντίδοτο στην παραπάνω τοξίνη, αλλά δεν είναι η έλλειψή της Β1 που προκαλεί την αρρώστια. Άρα, πέραν των προαναφερθέντων επιφυλάξεων, ο Eijkman βραβεύθηκε για μια λανθασμένη υπόθεση.

Δεν επιθυμώ καθόλου να θέσω το ερώτημα αν ο Christiaan Eijkman ήταν ο «πρώτος» φυσιολόγος και δικαίως πήρε το Νόμπελ ιατρικής το 1929, μαζί με τον Sir Frederick Hopkins. Πιθανότατα, ο άνθρωπος υπήρξε ένας μεγάλος ερευνητής και δικαίως βραβεύτηκε. Κάποιος ιστορικός της επιστήμης ωστόσο, θα μπορούσε να παραθέσει ένα μακρύ κατάλογο άλλων, με ανακαλύψεις οι οποίες παρότι δεν φάνηκαν τόσο λαμπρές τότε, αναδείχθηκαν (ή πρόκειται να αναδειχθούν κι ακόμα δεν το έχουμε αντιληφθεί) ως πολύ σημαντικές.

Ο κατάλογος των κατά συνθήκη «πρώτων», επιστημόνων, καλλιτεχνών, αθλητών κ.α. συμπληρωμένος από τον κατάλογο των εξαιρετικών που αναγνωρίστηκαν μετά θάνατο ή δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ, δεν έχει τέλος. Ένα πλήθος παραμέτρων, πέραν της αξίας ενός δημι-

ουργού, συνηγορούν για την «καταχώρισή» του ως σημαντικού ή όχι. Για κάποιες από αυτές, όπως η χώρα που έτυχε να γεννηθεί, ο χρόνος και οι συγκυρίες, δεν συνδράμουν καθόλου το κύρος της πρωτιάς.

Εύκολα μπορεί να δειχθεί πως ούτε σε άλλα πεδία, όπου τα πράγματα είναι πολύ πιο μετρήσιμα, όπως π.χ. ποιος είναι ο ταχύτερος άνθρωπος στον κόσμο, δεν είναι καθόλου εύκολο να αναγνωριστεί ο «πρώτος». Είναι γνωστό πως σε ένα αγώνα κερδίζει κάποιος που είναι περισσότερο προπονημένος το τελευταίο διάστημα, είναι σε καλύτερη μέρα, έχει καλή υποστήριξη, βρίσκεται σε μια χώρα που μπορεί να κάνει πρωταθλητισμό, κι έχει χρησιμοποιήσει τα καλύτερα φάρμακα. Πώς μπορούμε να ξέρουμε αν κάποιος γιδοβοσκός ή κυνηγός ιθαγενής, σε κάποια χώρα πέρα από τα φώτα της δημοσιότητας, που τρέχει σαν ελάφι χωρίς να έχει κάνει ποτέ πρωταθλητισμό και χωρίς να έχει πάρει κανένα φάρμακο δεν είναι γρηγορότερος από τον νικητή του επίσημου αγώνα; Ποιος είναι αυτή τη στιγμή ο ταχύτερος άνθρωπος στον κόσμο; Αυτός που έχει το ρεκόρ ή αυτός που έτρεξε πιο πρόσφατα γρηγορότερα; Ούτε σε κάτι τόσο απλό βγαίνει άκρη με την πρωτιά.

Τα πράγματα μπλέκουν ακόμα περισσότερο όταν θα πρέπει να συγκρίνουμε ανόμοιες ικανότητες και δυνατότητες. Ποιος είναι πρώτος: ο αργός, μεθοδικός, με τάξη αλλά χωρίς υψηλή πρωτοβουλία ή ο γρήγορος, δημιουργικός που μπορεί να κάνει εύκολα λάθη; Ποιος είναι πιο χρήσιμος στην ομάδα του μπάσκετ: ο κοντός γρήγορος οργανωτής ή ο πανύψηλος αργός κάτω από τα καλάθια; Ποιος ήταν σπουδαιότερος, ο Ευκλείδης ή ο Όμηρος; Ο Darwin ή ο Beethoven; Ο Hawking ή ο Nureyev; Ήταν ευφυείς ή ηλίθιοι οι δίδυμοι, που δεν μπορούσαν καλά-καλά να αυτοεξυπηρετηθούν, αλλά μπορούσαν να εκτελούν με το νου τους μαθηματικές πράξεις για τις οποίες δεν υπάρχουν καν αλγόριθμοι για να εκτελεστούν από υπολογιστές;¹⁷ Τι είναι καλύτερα να έχεις: πειθαρχία και έλεγχο ή επινοητικότητα; Δυνατότητα λύσης προβλημάτων ή ανάδειξης του σωστού ερωτήματος; Ταλέντο ή αντοχή στη δουλειά; Χιούμορ ή αποφασιστικότητα; Εν-συναίσθηση ή ψυχραιμία; Ομορφιά ή εξυπνάδα;

Χωρίς αμφιβολία, ακόμα και ότι τίθενται οι παραπάνω διαζεύξεις

17. Oliver Sacks, Ο άνθρωπος που μπέρδεψε τη γυναίκα του με ένα καπέλο και άλλες κλινικές ιστορίες

ξενίζει. Δοθέντος ότι κάθε άνθρωπος είναι ένα απολύτως μοναδικό σύμπλεγμα, απίστευτα πολλών ικανοτήτων, δυνατοτήτων και ιδιομορφιών, και μάλιστα όχι σταθερό -που μπορεί δηλαδή να αλλάξει, έχει άραγε κάποιο νόημα η κατάταξη ως πρώτος, δεύτερος, καλύτερος ή χειρότερος; Αποτελεί γεγονός, κι όχι ηθική και ιδεολογία, το ότι ο καθένας είναι μοναδικός και δεν μπορεί να συγκριθεί με κανέναν άλλον. Κατατάξεις σε ειδικούς τομείς μπορούν να γίνουν, όπως π.χ. ότι ο Rudolf Nureyev είναι καλύτερος χορευτής από τον Steven Hawking, ενώ ο Hawking καλύτερος στα μαθηματικά από τον Nureyev, όμως, ποια αξία άραγε έχουν;

Η ζωή υποδεικνύει ακόμα πως ούτε τι είναι πλεονέκτημα και τι μειονέκτημα δεν είναι εύκολο να καθοριστεί. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των ανθρώπων με το στίγμα της μεσογειακής αναιμίας¹⁸. Ως γνωστόν, οι έχοντες το κληρονομικό μειονέκτημα επιβίωναν από την ελονοσία, ενώ οι υγιείς πέθαιναν. Τα άτομα με χολερικό (ισχυρό-γρήγορο) τύπο νευρικού συστήματος, που υπερέχουν σε ένα πλήθος δραστηριοτήτων, είναι εύκολο να κάνουν λάθη επιπολαιότητας που δεν κάνουν άτομα με μελαγχολικό (αδύναμο-αργό) τύπο ν.σ. Όπως μάλιστα έχουμε αναφέρει, ακόμα κι η ψυχωσική εκτροπή ή ο αυτισμός μπορεί να αποτελέσουν μοναδικό δρόμο προς την καλλιτεχνική ή και την επιστημονική ενίοτε υπερδημιουργία.

Είναι πολύ εύκολο να δειχθεί τέλος, πόσα είναι τα οφέλη από τις διαφορές που έχουμε μεταξύ μας οι άνθρωποι. Καμιά συλλογική εργασία δεν θα πήγαινε καλά αν οι άνθρωποι ήταν ίδιων ικανοτήτων, ενώ οι διαφορετικές ικανότητες αποτελούν την καλύτερη συνθήκη για την διεκπεραίωση των διαφορετικών καθηκόντων.

Το κυνήγι της πρωτιάς είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πόσο οι κοινωνίες συνολικά και τα μέλη τους ξεχωριστά είναι δυνατό να εγκλωβίζονται σε ανόητες επιδιώξεις, θεσπίζοντας χίμαιρες ως αξίες.

2. Το γεγονός ότι ο «πρώτος» είναι ένας ενώ οι δεύτεροι πάρα πολλοί, δηλώνει απλά ότι η πιθανότητα να είναι κανείς «πρώτος», ανά-

18. Ένα άτομο έχει το στίγμα της μεσογειακής αναιμίας, όταν μόνο το 1 από τα 2 γονίδια που ελέγχουν την παραγωγή των β-αλυσίδων της αιμοσφαιρίνης λειτουργεί κανονικά.

μεσα στα δισεκατομμύρια των ανθρώπων του παγκόσμιου χωριού, είναι μικρή. Βέβαια, οι πιθανότητες δεν είναι τόσο λίγες αν η ομάδα ανταγωνισμού είναι μικρή. Όμως, στη σύγχρονη πραγματικότητα, δεν υπάρχουν κλειστές ομάδες, χωρίς επιρροές και δοσοληψίες με άλλες. Ο φιλόδοξος «πρώτος» στις μέρες μας θα έχει τελικά να ανταγωνιστεί με όλη την ανθρωπότητα. Δεν θα αρκεστεί να είναι ο πρώτος μαθητής στο σχολείο του ή ο καλύτερος ποδοσφαιριστής στην αλάνα της γειτοριάς του. Το κυνήγι της μέγιστης διάκρισης σταματάει μόνο στα τείχη που ορθώνουν οι δυσκολίες, οι απογοητεύσεις, και το ανέφικτο.

Ο άνθρωπος που έχει παγιδευτεί στην αντίληψη «όποιος δεν είναι πρώτος- δεν είναι τίποτε», έχει λίγες πιθανότητες να έχει στοιχειώδη αυτοεκτίμηση και αυτοαποδοχή. Συνυπολογιζομένης και της αμφισημίας του τι σημαίνει «πρώτος», ένας άνθρωπος που θα έχει ως βασικό στόχο της ζωής του να είναι και να κρίνεται από τους άλλους «πρώτος» το πιθανότερο είναι πως θα θεωρεί μονίμως τον εαυτό του αποτυχημένο (looser κατά τους Αμερικάνους). Αυτό βέβαια δεν είναι μια καθόλου καλή συνθήκη για την ευζωία. Δεν είναι έξυπνο να συναρτάς την ευτυχία σου από το αν θα κερδίσεις τον πρώτο αριθμό ενός λαχείου, όταν μάλιστα δεν είναι και πολύ καθαρό ποιος είναι ο κερδισμένος του λαχείου αυτού, ανάμεσα στα δισεκατομμύρια των αριθμών του.

3. Το αν είναι κανείς «πρώτος» κάπου είναι όπως είπαμε πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί. Αυτό φυσικά δεν αποθαρρύνει καθόλου τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και πολλούς με κοινωνική επιρροή από το να βαφτίζουν κάποιους «πρώτους», για ορισμένα τουλάχιστον χρονικά διαστήματα. Τι όμως σημαίνει αυτή η «πρωτιά» για τον «πρώτο»; Πιθανώς, τιμές, κοινωνική αποδοχή, χρήματα, σεξουαλική επιτυχία. Δεν εξασφαλίζει όμως την ευτυχία που είναι το μείζον ζητούμενο. Ένας ατέλειωτος κατάλογος «πρώτων», που κάθε άλλο παρά ευτύχησαν στη ζωή τους, δείχνει πως η «πρωτιά» δεν είναι τουλάχιστον ικανή συνθήκη, διαβατήριο για την ευτυχία. Η κόρη διάσημης γερμανίδας star, συμβόλου του σεξ στην εποχή της, έλεγε πως η μάνα της ήξερε να ξεγελάει τους άντρες και να πουλάει το μύθο που θέλανε. Ήταν όμως χάλια και ένιωθε χάλια. Γνωστός αμερικανός ροκ σταρ δήλωσε σε συνέντευξή του ότι αισθανόταν περιφρημα

όταν τραγουδούσε μπροστά σε ένα κοινό 50000 ατόμων. Όταν γυρνούσε σπίτι του, το μόνο πράγμα που κατάφερε να κάνει ήταν να κρύβεται κάτω από τα σκεπάσματά του. Άλλος διάσημος σταρ, σε επέτειο γενεθλίων του με όλη την οικογένεια, αφού πήρε ένα μπουκάλι χάπια, βούτηξε στην πισίνα φωνάζοντας «θα πεθάνω». «...δεν ταυτίστηκα με την εικόνα μου στην οθόνη ή στις εφημερίδες. Θα είχα τρελαθεί αν δεν μπορούσα να διαχωρίσω την πραγματικότητα από την ψευδαίσθηση. Στον χώρο μας έχουμε στην ουσία δύο ταυτότητες, σαφώς διαχωρισμένες» έχει δηλώσει η Claudia Cardinale. Ο δε Boutros Boutros-Ghali, πρώην γενικός γραμματέας του ΟΗΕ, έχει γράψει πως «Η εξουσία είναι ένα είδος ναρκωτικού. Ανοίγεις το πρωί την εφημερίδα και ψάχνεις να δεις αν έχει μπει η φωτογραφία σου πρωτοσέλιδο. Αν δεν τη δεις νιώθεις δυστυχημένος.»

Οι άνθρωποι, ενώ προσπαθούμε να δεχθούμε την επιρροή από την πίστη των άλλων για το μύθο του εαυτού μας, κινδυνεύουμε σοβαρά αν «φάμε οι ίδιοι το μύθο που πουλάμε». Η Νέμεσις τιμωρεί την ύβρη του να νομίζει κάποιος πως ξεπερνάει τα μέτρα και υψώνεται πάνω από τους άλλους ανθρώπους. Και το κάνει, θέτοντας την αγωνία ως κυρίαρχο συναίσθημα της ζωής τους: τι ενέργειες πρέπει να κάνουν για να εξασφαλίσουν το θρόνο, πόσο τους λατρεύουν, ως πότε θα τους λατρεύουν, πότε θα αντιληφθούν οι άλλοι ότι «ο βασιλιάς είναι γυμνός», ποιοι τους εκτιμούν αληθινά και ποιοι βρίσκονται γύρω τους από συμφέρον, πότε ο άλλος, ο καλύτερος, ο νεότερος, ο επόμενος, θα έρθει ανελέητος να τους εκθρονίσει και κατατομήσει, όπως έκαναν αυτοί με τους προηγούμενους τους;

Όσον αφορά δε στα «υλικά» ανταλλάγματα, είναι πάντα λίγα αυτά που μπορεί να φάει κανείς για να χορτάσει, λίγοι οι άνθρωποι με τους οποίους μπορεί να συνευρεθεί για να ικανοποιηθεί σεξουαλικά, περιορισμένος ο χρόνος που μπορεί να διαθέσει και μεγάλη η κούραση ώστε να απολαύσει ταξίδια αναψυχής, ενώ η συσσώρευση πλούτου, από ένα σημείο εκπλήρωσης αναγκών και πάνω, δημιουργεί μάλλον περισσότερα προβλήματα απ' όσα λύνει. «Καταφρονούμε οποιονδήποτε επιλέγει να είναι φτωχός εν όψει του ν' απλουστεύσει και να σώσει την εσωτερική του ζωή. Αν δεν συμμετάσχει στο γενικό συνωστισμό και το λαχάνιασμα για ν' αποκτήσει χρήμα, τον θεωρούμε άψυχο και ότι στερείται φιλοδοξίας.

Έχουμε χάσει την δύναμη ακόμη και να φανταζόμαστε το τι θα μπορούσε να σημαίνει η παλαιά εξιδανίκευση της φτώχειας: την απελευθέρωση από τις υλικές δουλειές, την αδέκαστη ψυχή, την πιο αντρίκια αμεροληψία, την πορεία μας στην ζωή με βάση αυτό που είμαστε ή κάνουμε και όχι με βάση αυτό που έχουμε, το δικαίωμα να ρίχνουμε έξω ανεύθυνα και ανά πάσα στιγμή τη ζωή μας -εν ολίγοις, την περισσότερη αγωνιστική ετοιμότητα, την ηθική μαχητική μορφή... Ο πόθος να κερδίσουμε πλούτο και ο φόβος να τον χάσουμε είναι ο κυριότερος παράγοντας δειλίας και διαδόσεως της διαφθοράς... ένας άνθρωπος δεμένος με τον πλούτο είναι δούλος, ενώ ένας άνθρωπος που δεν τον τρομάζει η φτώχεια γίνεται ελεύθερος άνθρωπος.»¹⁹

Όποιος θέλει να κάνει τη ζωή του πιο ευτυχισμένη δεν οφείλει μόνο να επιλέξει συμπεριφορές και δραστηριότητες, αλλά και να δουλέψει εσωτερικά, για την ανασκευή των αξιών που έχει υιοθετήσει και τον οδηγούν στη δυστυχία.

Η ουσιαστική μετριοφροσύνη χαρακτηρίζει κάθε σοφό άνθρωπο. «Έν οίδα ότι ουδέν οίδα» δήλωνε ο μεγάλος Σωκράτης, ενώ ο Einstein έχει κατά καιρούς πει τα παρακάτω:

- «Εξαιτίας της δόξας γίνομαι ολοένα και πιο ανόητος. Αλλά αυτό βέβαια, είναι κοινότατο φαινόμενο»
- «Μου φαίνεται άδικο, ίσως και κακόγουστο, να επιλέγουν μερικά πρόσωπα και να τα θαυμάζουν απεριόριστα, αποδίδοντας υπεράνθρωπες ικανότητες στο νου και το χαρακτήρα τους. Αυτή ήταν όμως η μοίρα μου. Η αντίθεση ανάμεσα στη λαϊκή πεποίθηση για τις ικανότητες και τα επιτεύγματά μου και την ίδια την πραγματικότητα είναι απλώς τερατώδης»
- «Για να με τιμωρήσει για την περιφρόνησή μου προς την αυθεντία, η Μοίρα με έκανε αυθεντία εμένα τον ίδιο»
- «Αποτελεί ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι εγώ ο ίδιος υπήρξα αποδέκτης υπέρμετρου θαυμασμού και σεβασμού από τους συνανθρώπους μου, χωρίς να τον έχω προκαλέσει αλλά και χωρίς να τον αξίζω»
- «Με το πρόσωπό μου συνδέθηκαν κάθε λογής μύθοι και επινοήθηκαν ατέλειωτες ιστορίες, επιδέξια κατασκευασμένες»
- «Δεν έχω κανένα ιδιαίτερο ταλέντο. Είμαι απλώς παθιασμένα περιέργος.»

19. James William, Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας

Ολοκληρωμένη η δήλωση του Steven Hawking που μέρος της έχουμε παραθέσει παραπάνω είναι: «*Το να θεωρούμαι το πιο σπουδαίο μυαλό στη Γη είναι απλώς μια υπερβολή των μέσων ενημέρωσης... Θα ήταν υποκριτικό να παραπονιέμαι, όμως αυτό μπορεί να γίνει ενοχλητικό. Εξαιτίας της αναπηρικής καρέκλας είναι αδύνατο να ταξιδεύω ινκόγκνιτο. Όλοι με αναγνωρίζουν και θέλουν να φωτογραφηθούν μαζί μου. Θέλουν έναν ήρωα της επιστήμης. Όπως ήταν ο Einstein. Ταιριάζω στο στερεότυπο ενός «αναπήρου- ιδιοφυΐα». Σε αυτό είμαι απόλυτα «αδύναμος». Δεν είμαι μια ιδιοφυΐα όπως ήταν ο Einstein.²⁰»*

Πιθανότατα, δεν μπορεί κανείς να φτάσει να μην αγωνιά για την επιτυχία και την διάκριση πριν φτάσει στην ωριμότητα. Πριν μετρηθεί και αποκτήσει κάποια αντίληψη του εαυτού του. Πριν ακόμα- ακόμα κατασιγάσουν κάπως οι εκκρίσεις τεστοστερόνης και η κυριαρχική συμπεριφορά. Θα μπορούσαμε άραγε να φέρουμε πιο κοντά την ωριμότητα, χωρίς να αναμένουμε να τη φέρουν τα γηρατειά; Να βοηθήσουμε γι' αυτό και τους άλλους γύρω μας, είτε πρόκειται για τα παιδιά μας, τους μαθητές μας, είτε αυτούς ακόμα τους ανταγωνιστές μας;

Πιθανώς, δια της αποδοχής της μοναδικότητας και της ιδιο-αξίας κάθε ξεχωριστού ατόμου, δια της πίστης πως ο καθένας δικαιούται μια θέση κάτω από τον ήλιο. Δια της κατανόησης ότι «*Υπερβολή όσον αφορά στις ανθρώπινες ικανότητες σημαίνει συνήθως μονομέρεια ή έλλειψη ισορροπίας*»²¹ Στις μέρες μας υπάρχουν αρκετά νευροβιολογικά δεδομένα²² που υποστηρίζουν την παραπάνω άποψη του William James.

Οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν πως οι νοητικά καθυστερημένοι, οι σωματικά μειονεκτούντες, οι ψυχοπαθείς, ακόμα κι οι εγκληματίες έχουν δικαίωμα στη ζωή. Παρά ταύτα, μπορεί να νιώθουν πως δεν έχουν αυτό το δικαίωμα οι ίδιοι, όταν θεωρούν τον εαυτό τους ανάξιο, ανίκανο και ασήμαντο όταν αποτυχαίνουν στην μάχη για διάκριση και πρωτιά. Υπό αυτή την έννοια, ο τρόμος που επάγεται κάθε φορά που εκτιμάται πως «δεν είμαι αυτός που θα έπρεπε να είμαι», θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως προσωπικός μεγαλοϊδεατισμός. Το άτομο που αποδέχεται για τον άλλον το δικαίωμα στην ζωή και τη χαρά κι

20. Συνέντευξη στο BHMagazino

21. William James, Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας.

22. Δες π.χ. Martin Mrazik; Stefan C. Dombrowski, The Neurobiological Foundations of Giftedness

ας μην είναι σπουδαίος, αλλά όχι για τον εαυτό του, είναι σα να δηλώνει: «μα από αυτόν δεν θα περίμενε κανείς κάτι σημαντικό. Από εμένα όμως; Εγώ δεν μπορώ να είμαι ασήμαντος».

Πέραν της αμφισβήτησης του τι σημαίνει σημαντικός και ασήμαντος άνθρωπος, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η θλίψη και ο φόβος ενός ατόμου, αν δεν εκτιμά πως είναι το ομορφότερο, το δυνατότερο, το σοφότερο, το δημιουργικότερο, πλάσμα στον κόσμο, είναι παράγοντες που υποσκάπτουν συστηματικά την ευτυχία. Η δυστυχία που μπορεί να επιφέρει ο πόθος για διάκριση και πρωτιά δεν αφορά μόνο όσους πασχίζουν να τις πετύχουν ανεπιτυχώς. Αφορά το ίδιο καταστροφικά κι εκείνους που έπαψαν να προσπαθούν, βλέποντας όμως τον εαυτό τους σαν βάτραχο που δεν θα γίνει ποτέ πρίγκιπας ή νιώθουν ως «ανάξιοι εραστές των μαγεμένων ταξιδιών και των γαλάζιων πόντων». Γιατί όλοι ετούτοι οι άνθρωποι θεωρούν, όμοια με τους άλλους, μέγιστη αξία την διάκριση και την κατάκτηση της πρώτης θέσης· μόνο που αυτοί έπαψαν πια να πιστεύουν πως μπορούν να τα καταφέρουν.

Για όλους αυτούς τους λόγους, χρειάζεται μάλλον μια εκ βάθρων αναθεώρηση της αξίας της διάκρισης και πρωτιάς. Πρωτίστως σε μια εσωτερική συζήτηση. Δεν υπάρχει κίνδυνος ατομικού αφανισμού του μη ανταγωνιστικού ατόμου μέσα στην ανταγωνιστική κοινωνία. Κυρίως γιατί δεν υπάρχει κίνδυνος πλήρους εξάλειψης της ανταγωνιστικότητας από κανένα. Η εγωιστική φύση του ανθρώπου, όπως κάθε έμβιου όντος είναι ασιγάστως παρούσα. Η προσπάθεια για έλεγχο του εγωκεντρισμού, του ανταγωνισμού και ανασκευή των κινήτρων για διάκριση και πρωτιά δεν μπορεί να τα εξαλείψει, όπως η προσπάθεια ενάντια στην αρρώστια δεν οδηγεί στην τέλεια υγεία. Ο άνθρωπος που θα καταφέρει να ελέγξει και περιορίσει την τάση για διάκριση και πρωτιά, θα χάσει βέβαια κάποια από τα κίνητρα δράσης που άλλοι γύρω του θα έχουν. Πιθανώς, θα κερδίσει λιγότερα λεφτά και θα κάνει πιο ταπεινή καριέρα. Όμως, αυτός είναι δυνατό να έλθει πιο κοντά στην γαλήνη και να κατακτήσει την ευζωία, εφόσον θα έχει περιορίσει τα αρνητικά συναισθήματα της αντιπαλότητας, εχθρότητας, φόβου, αγωνίας και σε δεύτερο επίπεδο της αυτουποτίμησης και αυτό-οικτιρισμού.

Οι Αυταπάτες

Είδαμε πως οι συνειδητές σκέψεις, οι απόψεις που διαμορφώνουμε με το λεκτικόλογικό μέρος του «εαυτού», με το οποίο κυρίως ταυτιζόμαστε, μπορεί να είναι αίολες, επειδή όμως είναι καθοριστικές για την πράξη, δεν είναι τελείως καθαρό για ποιο λόγο ένα άτομο έχει συμφέρον να αυταπατάται. Ο ρεαλισμός, κι όχι οι αυταπάτες, φαίνεται πως είναι ο καλύτερος σύμβουλος στην πράξη και το γιατί «*Η ζωή είναι καλή όταν έχουμε ένα λογικό αριθμό από αυταπάτες*» δεν είναι προφανές. Η ψευδής, λανθασμένη ή εξωραϊσμένη άποψη για την πραγματικότητα δεν φαίνεται ότι μπορεί να βοηθήσει τον άνθρωπο στη δράση, είτε αυτή είναι το κυνήγι, η πορεία στην έρημο και τη ζούγκλα, οι εξετάσεις, η τεχνική γνώση, το στήσιμο μια επιχείρησης, ο επαγγελματικός ανταγωνισμός. Αντίθετα, φαίνεται πως μπορεί να οδηγήσει στην ταλαιπωρία, στη γελοιοποίηση, στην αποτυχία και ίσως και το θάνατο. Όπως τα παιδιά που νομίζουν ότι έχουν υπεράνθρωπες ιδιότητες, σαν τον ήρωα της τηλεόρασης, και πηδάνε από τη στέγη του σπιτιού.

Μια δόση αυταπάτης μπορεί να βοηθάει, γιατί μας επιτρέπει να διατηρούμε μια θετική οπτική του εαυτού και μια αισιόδοξη άποψη για το μέλλον, διατείνεται ο Timothy D. Wilson. Πράγματι, οι αυταπάτες όσον αφορά στην υπαρξιακή Νοητική Τάξη, την άποψη του ατόμου για τον εαυτό του, τον Κόσμο, και τη θέση σε αυτόν, φαίνεται πως μπορεί να έχουν θετικό ρόλο, σε αντιδιαστολή με τις αυταπάτες στη δράση. Είναι ευρέως διαπιστωμένο πως η οποιαδήποτε πίστη σε προστάτιδα δύναμη, η προσευχή και η πίστη ότι υπάρχει έλεγχος- ακόμα κι όταν δεν υφίσταται, μπορεί να είναι επ' ωφελεία του ατόμου, σε θέματα υγείας.

Για να βαδίζει κανείς σε ένα επίπεδο λιβάδι, αρκεί να ξέρει χοντρικά προς τα πού να πάει. Για να βαδίζει σε ένα κακοτράχαλο βουνό με γκρεμούς και αδιέξοδα, χρειάζεται να ξέρει πού θα βάλει το πόδι του σε κάθε βήμα. Οι άνθρωποι βλέπουν τον ήλιο να ανατέλλει κάθε μέρα, το σπίτι, το δρόμο να είναι εκεί, την πορεία της ζωής από τη γέννηση προς το θάνατο να παραμένουν ως έχουν καθ' όλη τη γνωστή ιστορία. Η υπαρξιακή θεωρία απαιτείται, αλλά μοιάζει να είναι όπως η κατεύθυνση στο λιβάδι. Χωρίς πίεση ακρίβειας, άμεσο φόβο γκρεμού ή

παγίδευσης. Γι' αυτό, πολλοί άνθρωποι είναι σε θέση να πουν «γενικά πηγαίνουμε προς τα εκεί», και να υιοθετήσουν σχετικά αβασάνιστα τις υπαρξιακές θεωρίες στις οποίες έχουν εκτεθεί από παιδιά.

Η υπαρξιακή Νοητική Τάξη του άλλου, μπορεί να ακούγεται απολύτως τρελή και παράλογη σε καθένα που δεν μνήθηκε από παιδί σε αυτήν. Δεν υπάρχει όμως κανένα τελεσίδικο πείραμα που να μπορεί να την κρίνει. Δεν πρόκειται για πίστεις της μορφής: η Γη είναι επίπεδη ή ο Ήλιος γυρίζει γύρω από τη Γη. Αν κάποιος πιστεύει πως ο κόσμος κατευθύνεται από πνεύματα, την Αγία Τριάδα, τον Αλλάχ, είναι σαμσάρα²³ ή «Dust in the wind», δεν υπάρχει τίποτε που να είναι αρκετό να το διαψεύσει. Δεν υπάρχει η γνώση και τα μέσα, δεν υπάρχει τελική και καθολική θεωρία. Η πραγματικότητα είναι ανοιχτή σε πολλά ενδεχόμενα και η πίστη σε ένα από αυτά δεν μπορεί να αποδειχθεί φενάκη.

Σε μια εκτενή εργασία για τον «Μύθο» είχα υποχρεωθεί να δικαιολογήσω τη μυθολογία στην οποία καταφεύγουν οι ξεχωριστοί άνθρωποι και ολόκληροι λαοί, την οποία είχα, κατ' αρχάς, την πρόθεση να μεμφθώ. Η σκέψη αφετηρίας μου ήταν πως πιθανώς η μυθολογική σκέψη έχει ευθύνες για το ότι δεν μπορούμε οι άνθρωποι να αποδεχθούμε την πραγματικότητα. Στην πορεία όμως σκόνταψα σε ανυπέβλητες δυσκολίες απόδειξης και αναγκάστηκα να αποδεχθώ διαφορετικά πράγματα απ' αυτά που είχα πρόθεση να υποστηρίξω. Τώρα, ιδιαίτερα μετά από τη συζήτηση με τη νηπιαγωγό και συγγραφέα παιδικών παραμυθιών Φρόσω Χατόγλου, μου φαίνεται πως μπορώ να υποστηρίξω ακόμα πιο καθαρά: όχι μόνο δεν είναι η μυθολογική σκέψη που οδηγεί στην άρνηση της πραγματικότητας, αλλά είναι η πραγματικότητα (ή ορθότερα ό,τι αντιλαμβανόμαστε ως πραγματικότητα), που οδηγεί στη μυθολογία. Φτάνοντας στο τέλος της διήγησης του «Εγwisτή γίγαντα» του Oscar Wilde, η Φρόσω, θέλησε να δώσει ένα ρεαλιστικότερο τέλος από αυτό που δίνει ο Wilde, ο οποίος ήθελε το γίγαντα να πηγαίνει σε ουράνιους παραδεισένιους κήπους με πολλά παιδιά και λουλούδια. Εκείνη έκανε αναφορά σε «ευτυχισμένο θάνατο» του γίγαντα. Τα παιδιά ανησύχησαν έντονα και ρωτούσαν επιτακτικά τι σήμαινε αυτό. Έδιναν μάλιστα μόνα τους απαντήσεις, φτάνοντας τελικά την ιστορία,

23. Το επίγειο βασίλειο του πόνου και της τρωτότητάς μας σε αυτόν, κατά τους Βουδιστές.

στην εκδοχή του Wilde για μεταθανάτια ευτυχή κατάληξη. Κι αυτό, όχι μια φορά. Πολλοί γονείς επίσης την έχουν ρωτήσει για το ίδιο θέμα: «Όταν λέμε στο παιδί μας μια ιστορία με αρνητική έκβαση, αρνείται να τη δεχθεί. Τι να κάνουμε, να επιμείνουμε ή να του πούμε αυτό που θέλει να ακούσει;» Ειδικά για το παραμύθι «Ο Στέλιος και η Λορίτα» που είναι η λογοτεχνική έκδοση μιας αληθινής ιστορίας δυο παπαγάλων, κανένα παιδί δεν μπορεί να δεχθεί το θάνατο της Λορίτας.

Από το πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, έχουμε υποστηρίξει την εκδοχή ότι η νοημοσύνη είναι μάλλον προϊόν «ατυχήματος». Το κύριο επιχείρημα ήταν πως ως προϊόντα μιας εξελικτικής διαδικασίας που είχε στόχο να μας προσαρμόζει σε ό,τι υπάρχει, θα έπρεπε να βλέπουμε θετικά την πραγματικότητα ή να μην έχουμε καμιά άποψη γι' αυτήν. Θα έπρεπε, όπως άλλα ζώα, απλά να υπάρχουμε, να αγωνιζόμαστε για την επιβίωση και την αναπαραγωγή, χωρίς εκτιμήσεις γενικού χαρακτήρα. Φαίνεται πως η ανάπτυξή μας ως εγωιστικών όντων και η δυνατότητα πρόβλεψης της επικείμενης παρακμής, και του θανάτου, δεν μπορούν να μπουν στο ίδιο τσουβάλι. Είναι πολύ πιθανόν, η αντίληψη του Εγώ, όσο και η αντίληψη της πραγματικότητας και του θανάτου να είναι ψευδ-αισθησιακές ή εσφαλμένες. Μπορεί π.χ. λόγω κατασκευής, να αδυνατούμε να κατανοήσουμε πως το Εγώ είναι ένα μέρος της αέναης εναλλαγής μορφών ύπαρξης, σε ένα παιχνίδι του οποίου τη σημασία επίσης δεν μπορούμε να συλλάβουμε. Όμως, αυτό βλέπουμε, αυτό νιώθουμε ότι συμβαίνει, και δεν το αντέχουμε. Οι αυταπάτες, κάθε είδους, είναι, εν πρώτοις, απόρροια της προσπάθειας διασκεδασμού του τεράστιου υπαρξιακού φόβου.

«Το παλιό γνωμικό ότι ο πρώτος παράγοντας για τη δημιουργία των Θεών ήταν ο φόβος, ενισχύεται από ένα μεγάλο πλήθος ενδείξεων όλων των εποχών της θρησκευτικής ιστορίας. Πάντως, η θρησκευτική ιστορία δείχνει εξ ίσου καλά και τον μεγάλο ρόλο που έπαιζε πάντοτε η χαρά. Μερικές φορές η χαρά υπήρξε το πρωταρχικό», γράφει ο William James στο βιβλίο του «Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας». Ο James δείχνει την εξαιρετική σημασία που έχει για τη ζωή του ανθρώπου η βίωση έστω και μιας μόνο εκστατικής μυστικιστικής εμπειρίας. Το άτομο που βιώνει το εξαιρετικό το αναζητά έκτοτε σε όλη τη διάρκεια της

ζωής του. Εκτός όμως από την εκστατική εμπειρία, το άτομο αναζητά κάθε μεγάλη ικανοποίηση όπως ο έρωτας, η επιτυχία, οι ψυχοτρόπες ουσίες, όσα βίωσε ως θαυμάσια ή τον έχει πείσει η διαφήμιση πως είναι θαυμάσια. Είμαστε όλοι λίγο ως πολύ «πρεζάκια», που μπορεί να μην αναζητούμε τη ναρκωτική ουσία, αναζητούμε ωστόσο παθιασμένα την ουτοπική κοινωνία, τα μαγεμένα ταξίδια και τους γαλάζιους πόν-τους, την ωραία γυναίκα ή το πριγκιπόπουλο στο άσπρο άλογο, τη λατρεία του κόσμου, την τέλεια οικογένεια, τις ιδανικές σχέσεις, την απόλυτη φιλία, τις υψηλές επιδόσεις, την αψεγάδιαστη υγεία, την πολυτέλεια, την αληθινή γνώση, την τελική και καθολική θεωρία και κατανόηση. Η πίστη στα Άγια Δισκοπότηρα είναι για πολλούς ανθρώπους η διέξοδος από την πεζή πραγματικότητα που βιώνουν, η αυταπάτη αποτελεί το ισχυρότερο ίσως αντικαταθλιπτικό.

Ο κόσμος χωρίς το ιερό, το μαγικό, το υπέροχο, το τέλειο, το αψεγάδιαστο, το ιδανικό, γίνεται γκρίζος και ανάξιος προς βίωση. Το εξαιρετικό είναι αυτό που βιώθηκε κάποια στιγμή ή εκείνο που περιγράφεται στο παραμύθι. Κανείς δεν θέλει τη διάψευση, ότι το εξαιρετικό δεν υπάρχει. Οι άνθρωποι αυτοκτονούν περισσότερο στις γιορτές και αργίες, απ' ό,τι τις καθημερινές, όταν η διάψευση των προσδοκιών για όμορφες στιγμές είναι πιθανότερη.

Οπότε, αν η αυταπάτη μπορεί να διασκεδάσει α. το φόβο του θανάτου και της παρακμής, β. την κατάθλιψη ενός πεζού κόσμου με λειψή χαρά, και δοθέντος ότι δεν υπάρχει τελεσίδικο κριτήριο διάκρισης της από το πραγματικό, τι είδους ψόγο της προσάπτουμε; Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο στο ερώτημα αυτό. Εδώ ας δούμε μερικά ακόμα ενδιαφέροντα σχετικά με την αυταπάτη ζητήματα.

Οι άνθρωποι, συχνά υιοθετούν απόψεις σχετικά με την καθημερινή τους δράση που βρίσκονται σε προφανή αντίφαση με τις υπαρξιακές τους θεωρήσεις, χωρίς να μπουν στον κόπο της διεξοδικής ανάδειξης των αντιφάσεων. Ποιος δεν έχει δει τον πιστό θρησκευόμενο, η θρησκεία του οποίου πρεσβεύει την απάρνηση των υλικών αγαθών και την αγάπη στον πλησίον, να είναι ένα ανελέητο αρπακτικό ως έμπορος ή επιχειρηματίας; Ποιος δεν τον έχει δει να διεξάγει τους πιο αιμοσταγείς

πολέμους, να είναι εθνικιστής, ρατσιστής ή να βάζει βόμβες στο τέμενος των αλλοπίστων, στο όνομα του ειρηνόφιλου Θεού της αγάπης; Ποιος δεν τον έχει δει να καταφεύγει στην ιατρική, όταν αρρωσταίνει, και να μην δέχεται το θέλημα του παντοδύναμου Θεού του, όπως ο Ιώβ; Ποιος δεν συνάντησε τον άνθρωπο που μάχεται για τη συσσώρευση πλούτου και υπερκαταναλώνει παρά την οικολογική του συνείδηση; Ποιος δεν είδε τον επιστήμονα να μάχεται για την προσωπική του ανάδειξη και προβολή ή να εμμένει προσκολλημένος σε δόγματα, παρότι ενστερνίζεται την «ηθική της γνώσης»;

Είναι επίσης εντυπωσιακό το ότι όχι μόνο δεν κλονίζεται, αλλά ενίοτε ενισχύεται η υπαρξιακή πίστη των ανθρώπων από γεγονότα που θα μπορούσαν να την θέσουν σε αμφισβήτηση. Όπως η βιομηχανία μόδας, η οποία μπορεί να ενσωματώνει κάθε προσπάθεια που είχε στόχο να την αμφισβητήσει: σκισμένα ρούχα, αχτένιστα μαλλιά, ατημέλητη εμφάνιση. Όχι μόνο τα ενσωματώνει, αλλά τα πουλάει και ακριβά. Το ότι σε μια πυρκαγιά ενός ναού, δεν κάηκε ένα από τα εικονίσματα που ήταν εντός του, όχι μόνο δεν έθεσε θέμα γιατί ο Θεός επέτρεψε να καεί ολόκληρος ο ναός και τα άλλα εικονίσματα, αλλά θεωρήθηκε θαύμα η σωτηρία του ενός εικονίσματος.

Προφανώς, δεν είναι όλοι οι πιστοί άνθρωποι που έχουν πρόβλημα στο να αποκαλύπτουν αντιφάσεις. Οι ίδιοι άνθρωποι υιοθετούν γενικά μη αντιφατικό τρόπο στη διεκπεραίωση πρακτικών ζητημάτων και ιδιαίτερα των οικονομικών τους. Κι ενώ, όσοι χειρίζονται αντιφατικά τα οικονομικά τους, έχοντας π.χ. σταθερά υψηλότερα έξοδα απ' ότι έσοδα, υφίστανται καταστροφές, όσοι δεν αποκαλύπτουν τις αντιφάσεις στις πεποιθήσεις τους, ή αδιαφορούν για ό, τι αυτές συνεπάγονται στην καθημερινότητά τους, φαίνεται πως μάλλον αμείβονται.

Το γεγονός ότι, νησίδες νοητικών διευθετήσεων μπορεί να παραμένουν ξέχωρες και αμοιβαία αντιφατικές, εμπλουτίζει την αντίληψή μας για το πώς μπορεί να είναι αίολες οι απόψεις των ανθρώπων. Εκτός από την αμοιβαία αντιφατικότητα, φανερώνεται επίσης ότι οι απόψεις διαμορφώνονται μάλλον από τα συμφέροντα κι όχι από κάποιους κανόνες ορθής κρίσης. Η ορθή κρίση χρησιμοποιείται όταν συμφέρει και παραμερίζεται με ευκολία όταν επίσης συμφέρει. Όσον αφορά δε στο νόημα του όρου

«συμφέρι», οι περιπτώσεις αυτές μας υποδεικνύουν ότι θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως η λιγότερο κοπιώδης διαδρομή²⁴. Η πορεία από κεχαραγμένους δρόμους, που δεν απαιτεί καμιά νέα διάνοιξη²⁵.

Ας εξετάσουμε ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι οι άνθρωποι υποστηρίζουν συνήθως αυτό που τους συμφέρει. Όλοι συμφωνούν με το φαινόμενο: Η μητέρα που βλέπει το παιδί της ως εξαιρετικό και καλύτερο από της γειτόνισσας× ο καλλιτεχνικός αστέρας, με τις χιλιάδες θαυμάστριες που πιστεύει στην ελευθερία του έρωτα× ο ίδιος άνθρωπος, ως άρρωστος στο κρεβάτι του πόνου που θεωρεί ως εξαιρετικές τις αρετές της αφοσίωσης, της προσφοράς και της δοτικότητας× ο χωριάτης της Άνω Ραχούλας, απ' όπου εκκινούν οι πηγές των νερών, που πιστεύει πως το νερό ανήκει σε όποιο χωριό βρίσκονται οι πηγές, ενώ ο χωριάτης της Μέσης Ραχούλας που πιστεύει πως το νερό ανήκει σε όλα τα χωριά απ' όπου περνάει το ρυάκι... αλλά όχι και στην Κάτω Ραχούλα, γιατί είναι πολύ πιο κάτω.

Η εξήγηση του γενικότερου φαινομένου, να υποστηρίζουν οι άνθρωποι ως δίκαιο ό,τι τους συμφέρει, μπορεί να είναι σχετικά απλή²⁶. Πιθανώς έχει να κάνει με τη διαφορά της εκάστοτε διαθέσιμης και προσβάσιμης πληροφορίας²⁷. Ας μην ξεχνάμε πως ο κάθε άνθρωπος έχει άμεση πληροφόρηση και πρόσβαση στη δική του ανάγκη, ενώ μόνο έμμεση πληροφορία και υποθετική για την ανάγκη του άλλου. Είναι γνωστό δε, από τις σχετικές έρευνες, ότι αυτό που ανακαλείται ευκολότερα στη μνήμη έχει να κάνει με το πλαίσιο, τη συχνότητα και το πρόσφατο της εμφάνισης. Η μάνα έχει μοναδική πρόσβαση στα καλά στοιχεία του παιδιού της, που οι άλλοι αγνοούν, ενώ δεν έχει για το παιδί της γειτόνισσας, που το βλέπει στο δρόμο και αποφεύγει να της πει καλημέρα²⁸. Ο καθένας ξέρει από πρώτο χέρι πόσο επιτακτική είναι η δική του ανάγκη να πει νερό αλλά εικάζει, δεν νιώθει, τη δίψα

24. Κάτι σαν την αρχή ελαχίστου δρόμου, χρόνου, ήσσονος ενέργειας και προσπάθειας.

25. Υπό αυτή την οπτική, κατανοούμε και με ένα ακόμα τρόπο τη σημασία του όρου «απαίδευτος».

26. Μια άλλη άποψη θέλει ένα ισχυρό Ασυνείδητο να κάνει υποχθονίως υπολογισμούς συμφέροντος και να καθορίζει αφανώς τις απόψεις του συνειδητού του.

27. Δες π.χ. Carroll TR, Self deception

28. Είναι πολύ χαρακτηριστικές οι συνεντεύξεις των γονιών νέων ανθρώπων που συνελήφθησαν για συμμετοχή σε τρομοκρατικές ενέργειες, πρόσφατα (αρχές 2011). Μιλάνε για τα παιδιά τους με τα καλύτερα λόγια, ως ήρεμα και ήπια άτομα, γεμάτα ευαισθησίες και πάθος για το κοινό καλό. Για κάποιους, αυτά τα παιδιά αποτελούν ενσάρκωση της επιθετικότητας και του αμοραλισμού, όμως κάλλιστα θα μπορούσε η υπερευαίσθησία τους στην αδικία να τα οδήγησε σε καταφανώς λανθασμένες επιλογές στην πράξη.

του άλλου. Ξέρει πάντα πολύ καλά το πόσο σημαντικό είναι όταν τρέχει ο ίδιος με το αυτοκίνητο για μια επείγουσα κατάσταση, αλλά δεν ξέρει γιατί τρέχει σαν τρελός ο άλλος που κινδυνεύει να τον σκοτώσει. Ξέρει πόσο βαριά ήταν η απώλεια του φίλου ή του συγγενή του, αλλά η πληροφορία για το θάνατο ενός αγνώστου δεν ανακαλεί στη μνήμη του κανένα αξιαγάπητο άτομο.

Ο νέος, όσο και να υποθέσει τους πόνους των αρθρώσεων του γέρου, δεν τους νιώθει στο γόνατο ή τη μέση του, κι ο γέρος όσο κι αν προσπαθεί να δείξει κατανόηση, ενθουμούμενος την απαίτηση για έντονη κίνηση και δράση, δεν την βιώνει ως νευροδιαβιβαστική και ορμονική έκρηξη. Η ευρέως παρατηρούμενη μεταβολή των απόψεων, που συμβαίνει στο ίδιο και το αυτό άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του, φαίνεται έτσι κατανοητή.

Το ότι οι άνθρωποι βλέπουμε την πραγματικότητα μέσα από δικά μας μάτια, με χρωματικούς φακούς που δίνουν στα πράγματα τα χρώματα που μας συμφέρουν, είναι πιθανώς ένας πρόσθετος λόγος που μας οδηγεί στις αυταπάτες.

«Ψυχική δύναμη» και «αυταπάτη» μπρος στο θάνατο και τη ζωή

Η Marie De Hennezel στο βιβλίο της «Ο μύχιος θάνατος», στο οποίο περιγράφει το πώς έφταναν στο τέλος της ζωής τους ετοιμοθάνατοι άνθρωποι, παραθέτει ανάμεσα σε πολλές άλλες, την αφήγηση ενός νέου ανθρώπου προσβεβλημένου από AIDS: «Ξέρεις, μόλις γυρίσω στο σπίτι μου, θα ξαναρχίσω να φτιάχνω κοσμήματα! Είχα την απίστευτη τύχη να μου προτείνει δουλειά ένα αξιολάτρευτο ζευγάρι. Εγώ θα σχεδιάζω τα κοσμήματα και αυτοί θα τα κατασκευάζουν και θα τα διακινούν στην αγορά. Έχω την εντύπωση πως μια καινούργια ζωή ανοίγεται μπροστά μου».

Καμιά ζωή δεν ανοίγονταν μπροστά του. Σε λίγο, πέθανε.

Χωρίς αμφιβολία, η διεργασία μέσω της οποίας ο άνθρωπος κατασκευάζει σενάρια που του επιτρέπουν να διασκεδάσει την αγωνία του είναι εκπληκτική. Πέραν όμως της αφήγησης του ετοιμοθανάτου ανθρώπου, εξ' ίσου εντυπωσιακός μου φάνηκε ο σχολιασμός της συγγραφέως επί αυτής: «πώς να μην συγκλονιστείς από τέτοια ψυχική δύναμη!»

Έμεινα άναυδος! Πώς ήταν δυνατό να αποκαλεί την χονδροειδή αυταπάτη «ψυχική δύναμη»; Αυτό που, αυθορμήτως, ένιωθα πως θα μπορούσα να αναγνωρίσω ως ψυχική δύναμη για τον ετοιμοθάνατο άνθρωπο, θα ήταν να αναγνώριζε την κατάσταση του και να κατάφερνε να δαμάσει τον πνιγηρό φόβο. «Ένας φίλος μου πέθανε από καρκίνο... Τον θυμάμαι να τραγουδά και να χορεύει τους τελευταίους μήνες της ζωής του. Μου είπε ότι δεν φοβόταν. Ήμουν μαζί του όταν πέθαινε και ήταν απολύτως γαλήνιος. Κοιτάζοντας το πρόσωπό του ήταν σα να έβλεπα το πρόσωπο ενός παιδιού που κοιμόταν. Είχε την ίδια αθωότητα και αγνότητα.»²⁹ Αυτό για μένα ήταν ψυχική δύναμη. Το να καταφέρει κανείς να πάρει το δρόμο προς το υπέρτατο άγνωστο χωρίς την επιπρόσθετη βιολογική επιβάρυνση από τον τρόπο- που επιτείνει τον πόνο της αρρώστιας χωρίς να προσφέρει το παραμικρό όφελος, αλλά και χωρίς να αυταπατάται χονδροειδώς. Μπορούσα να κατανοήσω, να ερμηνεύσω μέχρις ενός σημείου, και να συμπάσχω απεριόριστα, με τον πρώτο

29. Thubten Anam, "No Self, no Problem"

ετοιμοθάνατο, αλλά δυσκολευόμουν να αποδεχθώ την αυταπάτη του ως ψυχική δύναμη.

Σταδιακά όμως άρχισα να κατανοώ ότι αυτό που πέτυχε ο «αυταπατώμενος» άνθρωπος με τη φαντασίωσή του για την καινούργια ζωή που ανοίγονταν μπρος του, ήταν ακριβώς ο έλεγχος του φόβου. Με το δικό του τρόπο. Ο οποίος ήταν επίσης πολύ διαφορετικός από τον τρόπο του αλήτη συμπατριώτη του, ποιητή του 15^{ου} αιώνα, Francois Villon, ο οποίος, όταν καταδικάστηκε σε απαγχονισμό για εγκλήματα, από το βασιλικό δικαστήριο, τη νύχτα της παραμονής της εκτέλεσής του, έγραψε το παρακάτω τετράστιχο, διακωμωδώντας τον ίδιο του το θάνατο:

*Ε Φρανσουά σε λυπάμαι πολύ
Σε περιμένει θάνατος φρικτός αλί*

*Και πόσο ζυγίζει ο πισινός αυτός
Θα μου το μάθει αύριο ο λαιμός³⁰.*

Ο ασθενής που περιέγραψε η De Hennezel δεν κοίταξε κατάματα τον θάνατο αλλά δημιούργησε ένα μύθο που του επέτρεψε να πορευθεί εν ειρήνη. Όμως δεν κοιτάμε κατάματα ούτε τον ήλιο και κανένας δεν το θεωρεί επιλήψιμο. Αν ληφθεί μάλιστα υπ' όψιν η άγνοια για την ακριβή στιγμή που επέρχεται ο θάνατος και οι ουκ ολίγες περιπτώσεις όπου οι προβλέψεις των γιατρών διαψεύδονται, η πίστη του ότι δεν θα πεθάνει σύντομα δεν ήταν απολύτως απίθανη ή τελεσίδικα αυταπάτη.

«Εδώ και αρκετό καιρό έχω ένα μικρό φίλο- έναν όγκο στο κεφάλι, που ανακάλυψα πριν 20 χρόνια στη Νέα Υόρκη και οι γιατροί μου έδιναν έως τρία χρόνια ζωής... Κάθε μέρα είμαι ευγνώμων- γνωρίζω πόσο προικισμένος είναι κάποιος μόνο και μόνο που ζει και υπάρχει. Πρέπει να ζούμε την κάθε στιγμή, δεν επιτρέπεται να τη σπαταλάμε και κυρίως να τη θεωρούμε δεδομένη» έχει δηλώσει η Montserrat Caballé.

Η αβεβαιότητα ως προς την ακριβή εξέλιξη, αφήνει πάντα περιθώρια να σκέφτεται κανείς την εκδοχή που προτιμά, όπως κάνει ο άνθρωπος που αγοράζει λαχεία. Η τακτική του ετοιμοθανάτου που περι-

30. Λουκ Αλεξάντρ, «Συγκινήσεις και προσωπικότητα»

γράφει η De Hennezel θα μπορούσε, αντί να στιγματιστεί με τον όρο «αυταπάτη», να θεωρηθεί μια καλή τεχνική ανακατεύθυνσης του Νου. Αντί να σκέφτεται το θάνατο, για τον οποίο δεν μπορούσε να μη νιώθει τρόμο, σκεφτόταν μια νέα ευχάριστη ζωή. Κάπως όπως κάνουμε όταν προτιμάμε να κοιτάμε τα χρώματα ουρανού τόξου κι όχι το δίσκο του ήλιου, την όμορφη θέα από το παράθυρο αντί να κολλάμε το πρόσωπο και τη ματιά μας στον τοίχο του δωματίου. Είτε, όπως προσπαθούμε να κάνουμε τα μαύρα βράδια παίρνοντας το Νου από τον εφιάλτη, οδηγώντας τον σε ευχάριστες σκέψεις.

Όφειλα να ομολογήσω πως η δυνατότητα του ετοιμοθάνατου ανθρώπου να ελέγξει τα πλάσματα του Νου του και να μη χαθεί στο μηρυκασμό εφιαλτικών σκέψεων, θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ψυχική δύναμη, όπως ισχυρίζονταν η Marie De Hennezel. Αλήθεια, μήπως η συζήτηση περί του τι είναι αυταπάτη και τι ψυχική δύναμη δεν είναι παρά ένας χωρίς νόημα σχολαστικισμός, από τη στιγμή που το άτομο καταφέρνει να πορεύεται εν ειρήνη ελέγχοντας τις νοητικές τερατοπλασίες και τον φόβο που συνεπάγονται;

Αν το ζητούμενο από τη ζωή ενός ανθρώπου είναι η ευζωία, ο τρόπος δια του οποίου μπορούν να διακριθούν οι διάφοροι δρόμοι που οδηγούν σε αυτήν είναι μόνο κατά πόσον την προσεγγίζουν. Η πολυσχιδία, η ανοικτότητα της πραγματικότητας σε πολλά ενδεχόμενα και η αδυναμία της ανθρώπινης νόησης, δεν επιτρέπει την κατηγορηματική διάκριση μεταξύ αληθούς και μη, όσον αφορά στις υπαρξιακές πίστεις και τοποθετήσεις, τουλάχιστον σήμερα. Προσωπικά, νιώθω πεπεισμένος για το ότι οι απλοϊκές, εξ' αποκάλυψης θρησκευτικές πίστεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν για πολλούς λόγους αναληθείς. Επίσης, δυσκολεύομαι να ελέγξω την υποτίμηση που νιώθω για πιστούς και οπαδούς που ενδύονται άρον- άρον τα ενδύματα όποιων ανυπόστατων πίστεων και ιδεολογιών για να αντέξουν το ψύχος. Ωστόσο, δεν μπορώ να αγνοήσω ότι δοξασίες «τρελές», «μεταφυσικές» και «ανυπόστατες» μέχρι πρότεινος, όπως π.χ. η ισχυρή ανθρωπική εκδοχή, η διασύνδεση των πάντων, οι παράλληλοι κόσμοι κ.α., διατυπώνονται πλέον από επιστήμονες κι όχι μύστες θρησκειών. Ούτως εχόντων των πραγμάτων όμως, η διάκριση μεταξύ «πραγματικού» και

«αυταπάτης», όσον αφορά στα μεγάλα υπαρξιακά ζητήματα, καθίσταται εξαιρετικά επισφαλής, ενώ παράλληλα νομιμοποιείται, τρόπον τινά, κάθε λυτρωτικός υπαρξιακός «Μύθος».

Όπως έχουμε αναφέρει, ο άνθρωπος χρειάζεται «Νοητική τάξη» για την ψυχική του ηρεμία. Παρά την παθιασμένη μεροληψία μου υπέρ της επιστημονικής ακρίβειας που απηχεί την «πραγματικότητα» και ενάντια στις υποτιμητικές για τον άνθρωπο «αυταπάτες», δεν μπορώ να βρω τρόπο διάκρισης ανάμεσά τους και κανένα σοβαρό επιχείρημα υπέρ της πρώτης, όσον αφορά στον τρόπο που δημιουργεί ο κάθε άνθρωπος τη δική του υπαρξιακή «Νοητική τάξη». Προφανώς, η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει για μένα πως μπορώ από αύριο να υιοθετήσω ένα απλοϊκό καθησυχαστικό θρησκευτικό δόγμα ή να αρνηθώ την ίδια μου τη φύση πλέον, να ερευνώ με συστηματικό τρόπο. Σημαίνει όμως ότι πρέπει να πασχίζω να αποδέχομαι τον άλλον άνθρωπο που βρίσκει διαφορετικούς τρόπους να υπάρχει και να αρνηθώ την υπεροπτική ματιά του «ανθρώπου της γνώσης» ως προς τους «αυταπατώμενους». Σημαίνει ακόμα πως μπορώ να είμαι πιο φιλικός κι ως προς τις δικές μου προσωπικές αυταπάτες, όπως π.χ. της ισχύος και αξίας της τακτοποιητικής μου δυνατότητας και ελέγχου της πραγματικότητας³¹.

Ενώ οι παραπάνω γραμμές είχαν γραφεί, πληροφορήθηκα πως κυκλοφόρησε το βιβλίο του Randy Pausch «Η τελευταία διάλεξη». Επρόκειτο για την πραγματικά τελευταία διάλεξη ενός Αμερικανού καθηγητή πληροφορικής που πέθανε μετά από λίγο από καρκίνο στο πάγ-κρεας. Το πήρα και το διάβασα με μιας. Απογοητεύτηκα σφόδρα. Αντί για βαθυστόχαστους προβληματισμούς μπρος στο θάνατο ο συγγραφέας έγραφε για το πώς θα πρέπει να παλεύει κανείς για την πραγματοποίηση των ονείρων του, όπως το να κερδίζει λούτρινα αρκουδάκια στο λούνα παρκ ή να παίζει στην εθνική ομάδα ποδοσφαίρου. Το βιβλίο έγινε από τα πλέον ευπώλητα και μεταφράστηκε σε 35 γλώσσες. Για μένα, ήταν απολύτως προφανές πως ο άνθρωπος αυτός

31. Η αίσθηση ελέγχου-πραγματική ή ψευδής- είναι μια πλούσια πηγή ψυχικής υγείας σημειώνει ο Daniel Gilbert. Η μόνη ομάδα ανθρώπων που έχουν ανοσία στην ψευδαίσθηση ελέγχου είναι οι κλινικά καταθλιπτικοί, οι οποίοι συνήθως εκτιμούν με ακρίβεια το βαθμό στον οποίο μπορούν να ελέγξουν τα πράγματα σε πολλές περιστάσεις...

δεν είχε ποτέ αναρωτηθεί και αμφισβητήσει ούτε κατ'ελάχιστο τα αξιολογικά κριτήρια που του είχαν δοθεί από την παιδική ηλικία. Ο ίδιος θα πρέπει να είχε συνεισφέρει ελάχιστα στη διαμόρφωση του προσωπικού αξιακού του χάρτη και να είχε τροποποιήσει ελάχιστα τους προσωπικούς αυτοματισμούς του. Ωστόσο, είδα, για μια ακόμα φορά, πως οι προτιμήσεις των υπαρξιακών μύθων είναι αποτέλεσμα της προσωπικής διαμόρφωσης, ως κληρονομικότητα και ιστορία.

Ένα λαογραφικό ντοκιμαντέρ από το Σοχό, ένα χωριό κοντά στη Θεσσαλονίκη, που έχω επανειλημμένα επισκεφθεί, παρουσίασε την παράδοση που έχουν, σε σχέση με κάποια κουδούνια των καρναβαλιών. Πρόκειται για μεγάλα και βαριά κουδούνια, σχεδόν μικρές καμπάνες, που οι νέοι κρεμάνε πάνω τους φορώντας δέρματα από τράγους και κατ-σίκες και χορεύουν στο χωριό κατά τις απόκριες. Οι άνθρωποι δίνουν πολλά λεφτά γι' αυτά και πηγαίνουν ακόμα και στο εξωτερικό για να φτιάξουν κουδούνια με ειδική παραγγελία. Οι άνθρωποι αυτοί μπορεί να μην έχουν ιδέα από πού αίρει την καταγωγή της αυτή η παράδοση, αλλά δεν τους ενδιαφέρει και πολύ να την δικαιολογήσουν. Την υπηρετούν με εξαιρετική ευλάβεια. Ένας κάτοικος μάλιστα με μεγάλη συλλογή κουδουνιών, δήλωσε με πολύ πειστικό τρόπο ότι τα αγαπάει τόσο **που δεν έχει νόημα η ζωή** γι' αυτόν, χωρίς τα κουδούνια του.

Δεν θα έκανα ποτέ μια «τελευταία διάλεξη», ανάλογη με του Pausch, ούτε θα συναρτούσα τη ζωή μου από κουδούνια, αλλά καταλαβαίνω πως αυτό είναι μάλλον ζήτημα προσωπικής ιστορίας, κι ίσως αισθητικής, αλλά όχι διάκριση μεταξύ του αληθινού και της αυταπάτης. Δεν βρίσκω να έχω κανένα δικαίωμα να κατηγορήσω κανέναν άνθρωπο γιατί καταφεύγει σε αστήρικτους μύθους, δημιουργώντας μια Νοητική Τάξη που μπορεί να κατασιγάσει τον αφόρητο φόβο και να νοηματοδοτεί όπως μπορεί τη ζωή του. Ακόμα και τα χρώματα του ουράνιου τόξου είναι με μια έννοια αυταπάτη, εφόσον τα χρώματα υφίστανται μεν ως διαφορετικά μήκη κύματος ή συχνότητες του φάσματος της ηλεκτρο-μαγνητικής ακτινοβολίας, η εμπειρία, ωστόσο, που κάνει τη θέαση των χρωμάτων όμορφη, είναι υποκειμενική κατασκευή, προσωπικό και ιδιαίτερο έργο του εγκεφάλου όλων μας- και του καθένα χωριστά.

Μπορώ να πω ότι τα Άγια δισκοπότηρα δεν υπάρχουν. Ως η άριστη φυσική κατάσταση, η αψεγάδιαστη- αγέραστη ωραία γυναίκα, η ιδανική κοινωνία, η απόλυτη γνώση, το διαρκές αίσθημα πληρότητας, γαλήνης και ευεξίας, η ατέλειωτη έκσταση, έξαψη και ανάταση των αισθήσεων και του νου. Η ατέλεια, ο πόνος, η αδυναμία, η μείωση της ζωικής επιθυμίας, η δυσφορία, η μελαγχολία, η αγωνία, η απορία δεν μπορούν να εξαφανιστούν με κανένα διάταγμα ή τέχνασμα. Η αναγνώριση της συνύπαρξης αντιθετικών πλευρών στα πράγματα δεν σημαίνει και αυτόματη αποδοχή τους. Η ψυχή μας δεν καθησυχάζεται από καμιά διαλεκτική φιλοσοφία³². Αναζητά να υπερβεί τις αντιφάσεις. Δεν θέλει να ζήσει σε μια μίζερη και πεζή ζωή αλλά να ανυψωθεί και να πετάξει. Κι εδώ ανακύπτει ένα μείζον ερώτημα που αφορά τη στάση ζωής: ποια είναι καλύτερη λύση, η αέναη αναζήτηση του ζωογόνου έρωτα, του τέλειου καλλιτεχνικού έργου, της καθολικής γνώσης, ή ο συμβιβασμός και η αποδοχή του πεπερασμένου; Η αποδοχή και αποθέωση του μύθου ή η απομυθοποίηση; Οι προηγούμενες σκέψεις που νομιμοποιούσαν τον μύθο δεν απαντούσαν και στο ερώτημα κατά πόσον είναι αναγκαίος. Τι έχουμε να πούμε για την ευρύτητα διαδεδομένη πεποίθηση ότι ένας βαθμός αυταπατών είναι αναγκαίος για τον άνθρωπο προκειμένου να μη χαθεί στην αγωνία της ύπαρξης; Αν προσπεράσουμε τον υπαινιγμό για τη δυνατότητα σαφούς διάκρισης του τι είναι αυταπάτη, πώς απαντάμε ως προς το σκέλος της αναγκαιότητάς της, την οποία υποστηρίζουν πολλοί μεγάλοι διανοητές;

Στο σημαντικό βιβλίο του Mircea Eliade που φέρει τον τίτλο «Το ιερό και το βέβηλο», προσπαθώντας ο συγγραφέας να προσδιορίσει τι θεωρούσαν οι άνθρωποι ιερό και τι βέβηλο γράφει: «...το Ιερό είναι το πραγματικό *par excellence*... Ας σκεφτούμε σε σύγκριση, την καλλιέργεια του αγρού σε μια αποϊερωμένη κοινωνία, όπου αυτή έχει καταντήσει μια κοσμική, μια πράξη που δικαιολογείται μόνο από το κέρδος: η γη οργώνεται μόνο για εκμετάλλευση, για να βγάλουμε απ' αυτή κέρδος και τροφή. Απογυμνωμένη από το θρησκευτικό της συμβολισμό, η αγροτική εργασία γίνεται «αδιαφανής» και φθοροποιός. Δεν αποκαλύπτει τίποτε σημαντικό πια, δεν επιτρέπει ένα άνοιγμα προς το συμπαντικό, προς τον κόσμο του πνεύματος. «

32. Δες Karl Popper, Τι είναι η διαλεκτική; Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο

Η εξαιρετική αυτή επισήμανση του *Eliade* μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως το «ιερό», ο «μύθος» ή και κατά συνθήκη «αυταπάτη», είναι για την ψυχή των ανθρώπων, ό,τι ανοίγει τον κόσμο από πάνω τους, ό,τι κάνει τον «τόπο λιγότερο κλειστό από βουνά, σύννεφα και χαμηλό ουρανό», ό,τι μπορεί να οδηγήσει πέρα από τον κόσμο της επανάληψης για την εξυπηρέτηση των αναγκών, πέρα από τον κόσμο του μάταιου και φθαρτού, στον κόσμο του πνευματικού, του μυστηρίου, της υπέρβασης, της ελπίδας. Και μάλλον ναι, μπορούμε να απαντήσουμε καταφατικά, πως έχουμε ανάγκη αυτών των πραγμάτων αν δεν θέλουμε να χαθούμε στη θλίψη μιας «ανίερης» πραγματικότητας.

Σημαίνει όμως αυτό μήπως ότι είμαστε υποχρωμένοι να επιστρέψουμε στον παρωχημένο κόσμο των δαιμόνων, των ξωτικών, των αγιασμένων υδάτων, των ιερών τόπων, των φυλακτών, των θαυματουργών εικόνων, της μαγείας και των ιερών τελετών; Οι περισσότεροι γύρω μας το έκαναν και το κάνουν. Προσωπικά δεν μου πάει αυτή η λύση. Αντίθετα, βρίσκω ότι τα πολλαπλά σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα μας επιτρέπουν πλέον μια σύγχρονη λύση ιεροποίησης της πραγματικότητας: μετακομίζοντας το μυστήριο και μαγικό από τις ουράνιες σφαίρες στον κόσμο της καθημερινότητας. Το μαγικό και μυστήριο αναμφίβολα υπάρχει παντού γύρω, απλά καλύπτεται από τη σκόνη των αυτοματισμών και της συνήθειας. Και δεν είναι αναγκαίο να είσαι Newton για να δεις στην πτώση ενός μήλου το νόμο της βαρύτητας. Ούτε James Watson για να μπορείς να διακρίνεις το μυστήριο και το ενδιαφέρον εκεί που οι άλλοι βλέπουν την κοινοτοπία: *«Μερικοί ισχυρίζονται πως εκπλήσσονται που σε μερικούς άνδρες μπορεί να αρέσουν οι άνδρες, αλλά εγώ λέω ότι «είναι εξίσου μυστήριο που στους πολλούς άνδρες αρέσουν οι γυναίκες»»*. Μαγικό δεν είναι μόνο πώς από τις έλξεις και απώσεις μεταξύ άπιαστων στοιχειωδών οντοτήτων δημιουργούνται άπειρες δομές, ορισμένες από τις οποίες κατέχουν πρόθεση και γράφουν βιβλία προσπαθώντας να αναγνωρίσουν νόημα, αλλά και το πώς το ουράνιο τόξο, το ψωμί και ο έρωτας μπορούν να δημιουργούν τον πλούτο των συν-αισθημάτων που δημιουργούν εντός μας. Μαγικό είναι το πώς συνδέεται ο πόνος στην άρθρωση με την ψυχική διάθεση και τις διαφορετικές ώρες της ημέρας, μαγική μπορεί να είναι η προ-

σπάθεια να κατανοήσουμε τον πόνο σε όποιο επίπεδο μπορούμε και να καταφεύγουμε σε τεχνάσματα που καταφέρνουν να μας κρατάνε όρθιους. «AFOG: another f...ing opportunity to grow», χαρακτήριζε τις δυσκολίες ο άνθρωπος που αναφέραμε παραπάνω ότι πέθανε άφοβος. Το να δεις ως πρόκληση για ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον παιχνίδι, ακόμα και τον πόνο, την αποθάρρυνση της ψυχής, το στέγνωμα του κουράγιου, το χειρισμό των καταστροφικών συναισθημάτων μπορεί να είναι ο τρόπος για να έρθει πάλι το ιερό στην καθημερινότητα. Ο Ιώβ έβλεπε ιερό τον πόνο γιατί έβλεπε σε αυτόν τη θέληση του Κυρίου του. Η διασύνδεση όμως των βιοχημικών διαδικασιών με τις υποκειμενικές- ψυχονητικές, στην παραγωγή και διαφοροποίηση του πόνου, είναι ένα αληθινό θαύμα μπρος στα μάτια μας. Η έρευνα αιχμής για τον πόνο μπορεί να είναι αποϊερωμένη ρουτίνα σε ένα εργαστήριο μιας φαρμακευτικής εταιρίας, για τον εργαζόμενο εκεί, αλλά μπορεί να είναι πολύ ζωτικής σημασίας παιχνίδι για τον οποιοδήποτε πονάει, σε όποιο επίπεδο κι αν είναι σε θέση να το παίξει. Γιατί η πραγματικότητα μας προσφέρεται σε απίστευτες αλληλοσυνδεόμενες ποιοτικές διαστρωματώσεις, κάτι που είναι καθαυτό εξαιρετικά μαγικό. Τα πάντα λοιπόν μπορούν να είναι μια ευκαιρία για να δεις μπρος σου έναν κόσμο δημιουργίας απείρων εξαιρετικών μορφών, αντί του κωφού Σύμπαντος που αποδομείται.

«Ο άνθρωπος δεν είναι θεϊκός, η φροντίδα όμως της ψυχής του παρέχει τη δυνατότητα να συνδεθεί με το θεϊκό χάρη στο εκστατικό του βλέμμα»
Ο Ζορμπάς μπορούσε να δει με εκστατική ματιά την πτώση των πετρών από την καταστροφή στο ορυχείο και να ανακαλύψει την ομορφιά που κρύβει κάθε γυναίκα- κι όχι μόνο η ωραία που αναζητά και δεν βρίσκει ο Γραμματικάκης³³. Υπάρχει άπειρο μυστήριο και ενδιαφέρον, στον κόσμο. Δεν είναι μόνο οι μονόκεροι θαυμάσια όντα. Χρειάζεται γι' αυτό να μπορούμε να δούμε το μαγικό, παραμερίζοντας τη σκόνη από τους αυτοματισμούς. Χρειάζεται να μπορούμε να δούμε τον εαυτό μας ως μέρος του μαγικού παιχνιδιού. Κι αυτό, μπορεί να είναι ενός άλλου τύπου ιεροποίηση για όσους δεν μπορούν τα λιβανιστήρια των ναών και των ανυπόστατων βεβαιιοτήτων.

33. Δες «Η αυτοβιογραφία του φωτός»

Κι ας μην ξεχνάμε: ο φόβος δεν είναι παρά ένα χονδροειδές βιολογικό εργαλείο καταστολής. Ως εκ τούτου, είναι παντελώς αναξιοπρεπές για κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο, όσο μικρή κι αν είναι η ελευθερία επιλογής του, να παράσχει στο φόβο αρμοδιότητες ύπατου αρμοστή της ζωής του.

Παράρτημα 1

DNA: κώδικας της ζωής;

Ας δούμε, από κάπως πιο κοντά τη σπουδαιότερη ανακάλυψη της βιολογίας και ίσως όλων των επιστημών, κατά τον προηγούμενο αιώνα. Η ανακάλυψη της μοριακής δομής του DNA, θεωρήθηκε, και εν πολλοίς θεωρείται ακόμα, ως η τελική απάντηση στο ερώτημα του «κώδικα της ζωής».

Ωστόσο, ο ίδιος ο James Watson, ένα λαμπρό μυαλό και ο ένας από τους δύο επιστήμονες στους οποίους αποδόθηκε η ανακάλυψη του DNA, δήλωσε το 2003: «Τι καθορίζει το εάν θα λειτουργεί ένα συγκεκριμένο τμήμα DNA από τη στιγμή που είναι καλυμμένο με ιστόνες; Μπορεί να κληρονομούμε κάτι πέρα από την αλληλουχία του DNA. Εκεί βρίσκεται το πραγματικό ενδιαφέρον της γενετικής σήμερα.» Ο δε Henri Atlan στο βιβλίο του «Το τέλος της παντοκρατορίας των γονιδίων;» σημειώνει: *«Τελικά δεν θα έπρεπε να αποκαλούμε «γονίδια» τα DNA... από χημικής άποψης, αυτά είναι τα πιο αδρανή μόρια που μπορεί κανείς να φανταστεί... οι πρωτεΐνες φτιάχνουν τα DNA»*

Τα γονίδια είναι υπεύθυνα για την αλληλουχία των αμινοξέων σε μια πρωτεΐνη. Όμως, οι πρωτεΐνες που είναι υπεύθυνες με τη σειρά τους για την κατασκευή του DNA, δεν είναι λειτουργικές αν δεν έχουν μια συγκεκριμένη διάταξη στο χώρο. *«Είχε επικρατήσει η αντίληψη ότι όταν η αλληλουχία των αμινοξέων είναι γνωστή, δεν είναι απαραίτητο να ενδιαφερθεί κανείς για τα υπόλοιπα, σα να ήταν πια σίγουρο πως η αλληλουχία καθόριζε από μόνη της την τρισδιάστατη δομή και την ενεργειακή κατάσταση της πρωτεΐνης. Αυτό που είναι εκπληκτικό, είναι το γεγονός ότι ήταν πλήρως γνωστό και μάλιστα εδώ και πολύ καιρό ότι αυτή η αντίληψη ήταν εσφαλμένη! Ξαναβρισκόμαστε μπροστά στο πρόβλημα της οπισθώχρησης απέναντι στη δυσκολία: το να προσπαθήσεις να υπολογίσεις, να προβλέψεις την τρισδιάστατη δομή μιας πρωτεΐνης από την αλληλουχία και το χημικό περιβάλλον της δεν αποτελεί εύκολο στόχο. Ακόμα και σήμερα δεν μπορεί να το πράξει κανείς πλήρως. Τα μοντέλα μπορεί να προσεγγίζουν αυτή τη δομή, αλλά πρόκειται για πολύ πολύπλοκη υπόθεση. Και όπως σας έχω προαναφέρει, από τη στιγμή που ένα πρόβλημα δεν είναι απλό, διστάζεις να προσπαθήσεις να το λύσεις...»*

Το πρόβλημα δεν έγκειται στο ότι 10 χρόνια μετά από την περίφημη αποκωδικοποίηση του ανθρωπίνου γονιδιώματος, ελάχιστες είναι

οι χρήσιμες εφαρμογές, παρά τις διθυραμβικές διαβεβαιώσεις για την απάντηση σε κάθε ερώτημα στη βιολογία και τη λύση κάθε σχεδόν προβλήματος υγείας. Ούτε στο γεγονός πως ως κυρίαρχο δόγμα μπορεί να εμποδίζει την περαιτέρω έρευνα: *«Ο Προύσινερ μελετούσε τη σκράπη, μια ασθένεια των προβάτων, που κανένα δεν ενδιέφερε, και θα συνέχιζε να θεωρείται πως διακατέχεται από παραλήρημα με την ιστορία του για τα πριόνς»* αν δεν προέκυπτε η ασθένεια των τρελών αγελάδων... *«Ο ερευνητής των πριόνς, αγωνίστηκε περισσότερο από δέκα χρόνια για να καταστήσει αποδεκτή την υπόθεσή του. Για λόγους καθαρά δογματικούς ήταν αδύνατο να γίνει αποδεκτό ότι ένας μολυσματικός παράγοντας δεν περιέχει κάποιο από τα νουκλεϊκά οξέα... αλλά αναγόταν σε μια πρωτεΐνη. Το συμπέρασμα ήταν ασύμβατο με το κυρίαρχο δόγμα»*¹. Από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει, το μέγιστο πρόβλημα είναι ότι η ανακάλυψη του DNA δεν ήταν μια ολοκληρωμένη απάντηση στο πρόβλημα του κώδικα της ζωής.

Από υπαρξιακής σκοπιάς, η αντίληψη ότι η διαδοχή των βάσεων στο μόριο του DNA καθορίζει τα πάντα σε κάθε ζωντανή ύπαρξη, κι ότι οι μεταλλάξεις- οι αλλαγές στη δομή του, που ευθύνονται για κάθε αλλαγή και όλη την εξέλιξη, είναι προϊόν τύχης, είχε και έχει τόσο καταλυτικά αρνητικές συνέπειες στα μυαλά και την ψυχή των ανθρώπων, όσο και η άποψη του Monod. Και οι δύο λένε πως τα πάντα είναι αποτέλεσμα της τύχης και της αναγκαιότητας, απουσία του ανθρώπου. Σήμερα, η επιγενετική έχει δείξει πως παράγοντες που έχουν να κάνουν με δράση και συμπεριφορά, όπως η μητρική φροντίδα πχ, εγγράφονται και τροποποιούν την έκφραση των γονιδίων, με αλλαγές που μπορούν ακόμα και να μεταβιβάζονται στους απογόνους. Το θέμα δεν είναι σπουδαίο μόνο από πλευράς επιστημονικής, μιας και επαναφέρει την εξοβελισμένη στα τάρταρα άποψη του Λαμάρκ², αλλά κυρίως γιατί υποδεικνύει πως η δράση του ατόμου έχει σημασία για τη ζωή τη δική του και των απογόνων του. Η πλαστικότητα της εγκεφαλικής δομής

1. Atlan Henri, Το τέλος της παντοκρατορίας των γονιδίων;

2. Οφείλουμε οπωσδήποτε να σημειώσουμε πως ο ίδιος ο Δαρβίνος πίστευε πως επίκτητες ιδιότητες μπορεί να κληρονομηθούν. Οι απολυτότητες και οι δογματισμοί προήλθαν, όπως συνήθως, από τους οπαδούς του Δαρβίνου, για τους οποίους όμως καμία ευθύνη δεν φέρει ο μεγάλος φυσιοδίφης. Πρόκειται για ανθρώπους που μέχρι σήμερα αδυνατούν να κατανοήσουν ότι η Δαρβινική θεωρία της φυσικής επιλογής δεν είναι σε θέση να πει όλη την ιστορία της εξέλιξης.

καθώς και η δια-μόρφωση και αναδιαμόρφωση αυτοματισμών, είναι επίσης φαινόμενα που υποδεικνύουν ότι η συμπεριφορά δεν καθορίζεται μόνο, αλλά καθορίζει κιόλας τη βιολογική βάση. Τέτοιου είδους διαπιστώσεις επιτρέπουν στο άτομο να θεωρεί τη ζωή του κάτι περισσότερο από παιχνίδι της τύχης με την αναγκαιότητα- και τον εαυτό του, αν όχι πρωταγωνιστή, τουλάχιστον όχι παθητικό θεατή της.

Παράρτημα 2

«Τελικές» βιολογικές θεωρίες:
Δαρβινική, Ευφυής Σχεδιασμός

Συνδυασμένα λιγοπίθانا ενδεχόμενα

Ο Γάλλος μαθηματικός Emile Borel διατύπωσε ως βασικό νόμο των πιθανοτήτων την πρόταση: «Φαινόμενα με πολύ μικρές πιθανότητες δεν συμβαίνουν».

Ο William Dembski θεωρεί πως η διατύπωση δεν είναι επαρκής εφόσον λιγοπίθانا γεγονότα συμβαίνουν διαρκώς στη φύση. Οι θέσεις π.χ. που παίρνουν ορισμένα χαλίκια που ρίπτονται στο δάπεδο αποτελούν μια λιγοπίθανη διάταξη, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από το πόσο δύσκολο θα ήταν να επαναληφθεί η διάταξη αυτή σε μια άλλη ρίψη. (Παρεμπιπτόντως, ας σημειώσουμε ότι εφόσον τα χαλίκια θα έπεφταν και θα ευρίσκονταν σε κάποια διάταξη στο έδαφος μετά τη ρίψη, η τυχούσα διάταξη, από μια άλλη οπτική, όχι μόνο δεν αποτελεί λιγοπίθανο γεγονός αλλά βεβαιότητα.) Αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί πως δεν θα συμβεί, είναι το να ρίξεις τα χαλίκια και να σχηματίσουν μετά την πτώση τους τη φράση «τι ωραίος καιρός σήμερα». Οπότε ο Dembski επαναδιατυπώνει το νόμο του Borel ως «καθορισμένα (specified) γεγονότα μικρής πιθανότητας δεν συμβαίνουν κατά τύχη».

Αν εξετάσουμε τη δήλωση του Dembski με βάση το παραπάνω παράδειγμα, θα παρατηρήσουμε πως είναι ακριβής στην περίπτωση που θα ρίχναμε τα χαλίκια και θα ζητάγαμε από τη ρίψη να σχηματίσει με μια καθορισμένη φράση. Τότε, το κάθε χαλίκι θα έπρεπε να πάρει θέση σε μια διάταξη. Κι αν το να πέσει σε μια θέση ένα χαλίκι είναι λιγοπίθανο γεγονός, το να πέσουν όλα ακριβώς εκεί που πρέπει, είναι απίθανο. Αν όμως η φράση δεν ήταν εκ των προτέρων καθορισμένη, πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως η διάταξη των χαλικιών δεν δηλώνει κάτι στα κινέζικα ή δεν έχει το σχήμα ενός αστερισμού; Ότι δηλαδή στην αρχέγονη σούπα που γέννησε τη ζωή δεν σχηματίστηκε μια φράση με νόημα, όχι για μας που δεν ξέρουμε ακόμα τι σημαίνει ζωή, αλλά για την ίδια τη ζωή; Για το λόγο αυτό, νομίζω πως ούτε και η διατύπωση του Dembski είναι επαρκής.

Για να αποφύγουμε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κι οι δυο διατυπώσεις, θα εξετάσουμε ένα άλλο παράδειγμα από τη φυσική. Έστω ένα δοχείο με νερό. Η μετατροπή του σε πάγο, συνεπάγεται πως τα

μόριά του συγκρούονται με τα μόρια του περιβάλλοντος, έτσι ώστε να αποδίδουν ένα μέρος της κινητικής τους ενέργειας και να καθίστανται βραδύτερα. Αυτό είναι εύκολο να συμβεί στις περιπτώσεις που τα μόρια του περιβάλλοντος του είναι βραδύτερα (αν το βάλουμε π.χ. στην κατάψυξη) και πολύ δύσκολο αν αυτά είναι ταχύτερα (αν δηλαδή το δοχείο βρίσκεται σε ζεστό μέρος). Στη δεύτερη περίπτωση, το νερό είναι δύσκολο να παγώσει, αλλά δεν το αποκλείει κανένας ειδικός νόμος της φυσικής. Σε κάποια επιλεκτική κρούση είναι δυνατό το βραδύτερο μόριο να μεταφέρει μέρος της ενέργειάς του στο γρηγορότερο. Αλλά, αυτό δεν είναι το πιθανότερο. Το πιθανότερο είναι το ταχύτερο να χάσει μέρος της ενέργειάς του, κι όχι το βραδύτερο. Αυτός είναι ο λόγος που η θερμότητα ρέει αυθορμήτως από τα ζεστά στα ψυχρά σώματα κι όχι αντίστροφα.

Επιδιώκοντας να δοθεί έμφαση στο γεγονός πως τέτοιου είδους συμβάντα δεν αποκλείονται από κάποιο ειδικό νόμο της φυσικής αλλά από νόμους των πιθανοτήτων, στη Στατιστική φυσική του Πολυτεχνείου του Berkley (ένα από τα πλέον έγκριτα εγχειρίδια φυσικής) διατυπώνεται η απαράδεκτη πρόταση: αν περιμένει κανείς αρκετό χρόνο δεν αποκλείεται να δει μια λίμνη να παγώνει εν μέσω καλοκαιριού. Ομολογώ πως η φράση αυτή (όπως και ανάλογες, π.χ. ότι μια καυτή τσαγιέρα θα μπορούσε να γίνεται πιο ζεστή και να ψύχεται η βάση επί της οποίας ακουμπά) με βασανίζουν από όταν είμαι φοιτητής. Ήταν ηλιού φαινότερο πως αυτά τα γεγονότα δεν ήταν απλά λιγοπίθανα που κανείς αν περιμένει αρκετά ίσως τα δει να συμβαίνουν (όπως π.χ. να κερδίσει το λαχείο): τα γεγονότα αυτά δεν συμβαίνουν ποτέ. Δεν θα δει δηλαδή κανείς ποτέ ούτε ένα ποτήρι νερό, ούτε δακτυλήθρα να παγώνει σε μια ζεστή μέρα. Κι αν και τούτο δεν μπορεί να αποδειχθεί, οπωσδήποτε ποτέ κανείς ανά τους αιώνες δεν ανέφερε πως έγινε μάρτυρας κάποιου σχετικού γεγονότος, ούτε υπάρχουν γεωλογικά ή άλλα φαινόμενα που να το υποδεικνύουν καθ' οιονδήποτε τρόπο.

Ας προσπαθήσουμε να καταλάβουμε το γιατί. Το να αποδώσει ένα μέρος της ενέργειάς του ένα βραδύτερο μόριο σε ένα ταχύτερο μετά από μια κρούση είναι ένα λιγοπίθανο γεγονός. Κι αυτό μπορεί να συμ-

βεί. Στην περίπτωση όμως του να παγώσει η λίμνη (ή η δακτυλήθρα) στη ζεστή μέρα, χρειάζεται να κάνουν το ίδιο ένας τεράστιος αριθμός μορίων και μάλιστα αρκετά συγχρονισμένα. Προφανώς, το να συμβεί ένα λιγοπίθανο ενδεχόμενο από το να συμβούν Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα είναι εξαιρετικά διαφορετικό πράγμα. Τα δεύτερα, απλά, δεν συμβαίνουν ποτέ στο φυσικό κόσμο, είναι στην πράξη απίθανα, και κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε να μην καταγράφονται κι αυτά ως λιγοπίθανα. Το γεγονός ότι ο όρος «λιγοπίθανα» χρησιμοποιείται και στις δύο περιπτώσεις, είναι που προκαλεί τη σύγχυση ότι πρόκειται για ποιοτικά παρόμοια ενδεχόμενα, παρ'ότι δεν είναι, που έχουν δηλαδή λίγες πιθανότητες να συμβούν.

Είναι αλήθεια, πως παρά τις διαφορές στις θεωρητικές τεκμηριώσεις και διατυπώσεις φαίνεται πως οι περισσότεροι συμφωνούν με τη διαπίστωση ότι Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα δεν συμβαίνουν στο φυσικό κόσμο. Για να το πούμε αλλιώς, κανείς δεν διαφωνεί με τον William Paley, ότι δεν μπορεί να δημιουργήθηκαν και να συναρμολογήθηκαν από τυχαίες γεωλογικές διεργασίες τα γρανάζια που φτιάχνουν ένα ρολόι. Στις θεολογικές προεκτάσεις που δίνει ο Paley στο επιχείρημα, μπορεί να διαφωνεί, αλλά όχι με το επιχείρημα καθαυτό. Εδώ και μια πέτρα ακόμα που είναι ιδιόμορφα λαξευμένη δεν θεωρείται προϊόν ευνοϊκών τριβών, αλλά εργαλείο πρωτόγονων ανθρώπων και γίνεται αντικείμενο μελέτης των παλαιοντολόγων. Γι αυτό, ο ιδιοφυής Δαρβίνος θεωρούσε πως η θεωρία του θα κατέρρευε αν μπορούσε να αποδειχθεί πως ένα όργανο κάποιου ζωντανού οργανισμού δεν θα μπορούσε να είχε προκύψει από πολλές, διαδοχικές, μικρές τροποποιήσεις. Διέκρινε δηλαδή πως θα ήταν αδύνατο να είχαν συμβεί από καθαρή τύχη Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα. Προφανώς, αυτή η θεώρηση προϋποθέτει την αποδοχή πως αν τα Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα δεν λαμβάνουν χώρα ποτέ στο φυσικό κόσμο, το ίδιο συμβαίνει και στον έμβιο. Κι η άποψη αυτή είναι απόρροια της εμπειρικής διαπίστωσης πως οι φυσικοχημικοί νόμοι ισχύουν το ίδιο καλά και στη βιολογία, χωρίς κάποιας μορφής vis-vitalis να θέτει νέους κανόνες στο παιχνίδι των εμβίων. Στο παράδειγμα με τα χαλίκια, ο Δαρβίνος θα ζητούσε όχι να βγει με μια ρίψη η φράση «τι ωραίος

καιρός σήμερα!» αλλά κάθε που ένα χαλίκι πέφτει στη σωστή θέση να παραμένει και να ρίπτονται τα άλλα όσες φορές χρειαστεί, έτσι ώστε να βρεθούν στις επιθυμητές θέσεις. Αυτό είναι πράγματι εφικτό, τουλάχιστον θεωρητικά.

Είναι αλήθεια πως κι οι σύγχρονοι επίδοξοι συνεχιστές του Δαρβίνου κάτι ανάλογο διατείνονται. Η διαφορά ωστόσο έγκειται στο ότι οι σύγχρονοι έχουν στη διάθεσή τους ένα πλήθος νέων δεδομένων που δεν είχε ο Δαρβίνος. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν πως δεν είναι δυνατό να θεωρηθούν οι δομές και οι λειτουργίες των εμβίων ως βήμα το βήμα κατασκευές, χωρίς να έχουν λάβει χώρα Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα. Σήμερα δηλαδή γνωρίζουμε πως το θέμα δεν είναι ως η απαίτηση να κερδίσεις το Λόττο, και μετά να περιμένεις αρκετά μεγάλο διάστημα έως ότου ξανακερδίσεις, αλλά ως η απαίτηση να κερδίσεις εσύ και κάθε μέλος της οικογένειάς σου, κι όλοι σου οι φίλοι, ταυτόχρονα. Κι αυτό, κατ' επανάληψη.

Ο Michel Morange καθηγητής Βιοχημείας στο Παν/μιο του Παρισιού, οπαδός μιας σκληρής αναγωγικής αντίληψης, στο βιβλίο του «Ιστορία της μοριακής βιολογίας» θέτει το ερώτημα: «ποια ήταν η συν-εισφορά της μοριακής βιολογίας για την κατανόηση των μηχανισμών της πορείας της εξέλιξης;» Κι απαντάει: «σχεδόν καμία». Προσπαθώντας να αποκαλύψει τις αιτίες γι αυτό αναφέρει ανάμεσα σε άλλα: την «επιθυμία των περισσοτέρων μοριακών βιολόγων που συναισθηματικά έκλιναν προς το νεοδαρβινισμό, να μην αμφισβητήσουν τη θεωρία η οποία συνέβαλλε στη γέννηση της επιστήμης τους και στην περαιτέρω εξέλιξή της.» Για να μην ανοίξουν «την πόρτα σε όλες τις ετερόδοξες θεωρίες... Αυτό σήμαινε πως θα έμπαινε σε αμφισβήτηση η σύνθεση των απόψεων που επιτεύχθηκε στη δεκαετία του 30. Το πιο πιθανό είναι ότι ο φόβος μήπως κλονίσουν τα θεμέλια της επιστήμης οδήγησε πολλούς μοριακούς βιολόγους να οπισθοχωρήσουν μπροστά στα τολμηρά μοντέλα που οι ίδιοι είχαν αρχίσει να διατυπώνουν.» Σε άλλο σημείο δε αναφέρει: «Οι μοριακοί βιολόγοι, αισθανόμενοι πάντα κάποιο χρέος απέναντι στο νεοδαρβινισμό ήταν προσεκτικοί στην κριτική τους ακόμα και για τις πιο αφηρημένες πλευρές της θεωρίας αυτής.»

Κι ενώ ο Michel Morange δεν παίρνει θέση για το ποια θα ήταν πι-

θανώς η επίδραση των νέων δεδομένων από τη Βιοχημεία επί της νεο-δαρβινικής θεωρίας, ο Michael Behe (καθηγητής Βιοχημείας στο Παν/μιο Lehigh της Pennsylvania) θεωρεί πως ουσιαστικά δεν υπάρχει περιθώριο συνύπαρξής τους. Στο βιβλίο του Darwin's Black Box παρουσιάζει παραδείγματα από το χώρο της βιοχημείας, όπου η πολυπλοκότητα δομών και λειτουργιών είναι από την αρχή τεράστια. Δηλαδή, δεν υπάρχουν μικρά λειτουργικά προστάδια, πρόδρομες μορφές που να έχουν λειτουργική αξία ώστε να μπορούν να επιλεγούν. Ο Behe θεωρεί πως ο Δαρβίνος δεν έκανε λάθος ο ίδιος, γιατί στην εποχή του δεν ήταν γνωστά αυτά τα δεδομένα, ενώ αυτά που ήταν γνωστά δεν ήταν ασυμβίβαστα με τη θεωρία του. Για το Δαρβίνο, ήταν ένα κλειστό μαύρο κουτί το κύτταρο κι όσα πέραν της φαντασίας πολύπλοκα λαμβάνουν χώρα σε αυτό. Σήμερα, το άνοιγμα αυτού του μαύρου κουτιού, υποδεικνύει τα όρια της παλιάς θεωρίας.

Μπορεί κανείς να αντλήσει παραδείγματα από όλο το εύρος της βιολογίας, κι όχι μόνο από τη βιοχημεία, και να μην επικαλεστεί ακόμα τα πολύ σημαντικά επιχειρήματα του Behe, προκειμένου να μη κατηγορηθεί πως τον ακολουθεί στη θεολογική του πίστη, που να δείχνουν πως ένα πλήθος δομές και λειτουργίες απαιτούν την πραγμάτωση Συνδυσασμένων Λιγοπίθανων Ενδεχομένων. Οι αράχνες, για παράδειγμα, που εκπέμπουν φερομόνες εντόμων τις ώρες που τα έντομα είναι ενεργά, προκειμένου να τα προσελκύσουν, θα έπρεπε να φτιάξουν μηχανισμό κατασκευής της ακριβούς σύστασης αυτών των φερομονών και ακριβή εκκριτική λειτουργία με τη μία, χωρίς μικρά βήματα. Γιατί απλά, δεν υπάρχει μικρό βήμα που μπορεί να συντελέστηκε κατά τύχη και να έχει κάποια αξία ώστε να διατηρηθεί ώσπου να τύχει το επόμενο τυχαίο βήμα για να τη βελτιώσει και να φτάσει εν τέλει στον παρατηρούμενο βαθμό τελειότητας. Δυστυχώς όμως, απ' ό,τι δείχνει ο ανάλογος διάλογος που αναπτύσσεται διεθνώς, ούτε τέτοιου είδους αδιάσειστα επιχειρήματα μπορούν να οδηγήσουν σε συμφωνία. Όσο απίθανες κι αν είναι οι ιστορίες για το πώς είναι δυνατό να δημιουργούνται δομές και να επιτελούνται λειτουργίες, ασύλληπτου βαθμού πολυπλοκότητας, θα βρεθεί πάντα κάποιος ευφάνταστος να τις εικάσει. Είναι απλά θέμα δογματικής πίστης.

Οι δύο κύριοι σημερινοί αντίπαλοι

Οι Νεοδαρβινιστές υποστηρίζουν πως μόνο μια φορά και κατ'εξαιρέσειν συνέβη κάτι απίθανο: η εμφάνιση της ζωής.¹ Έκτοτε, δεν απαιτούνται Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα και η πολυπλοκότητα αναδεικνύεται μέσα από την επιλογή μεμονωμένων λιγοπίθανων ενδεχομένων. Η θεώρηση αυτή είναι αλήθεια πως έχει ως πολύ δυνατό σημείο το ότι δεν έχει ανάγκη νέων νόμων για να ερμηνεύσει τα βιολογικά φαινόμενα. Έχει όμως ως αδύνατο σημείο, εκτός της αρχικής προέλευσης της ζωής, το ότι δεν αναγνωρίζει πως στα έμβια όντα δημιουργούνται διαρκώς μηχανές που πριν ακόμα να είναι διαθέσιμες σε οποιαδήποτε επιλογή απαιτούν να έχουν λάβει χώρα Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα, δηλαδή είναι απίθανες.

Η δεύτερη άποψη είναι εκείνη του Ευφυούς Σχεδιασμού. Η άποψη αυτή έχει ως κύριο πλεονέκτημα ότι δεν στρέφει την πλάτη στην αρχή πως Συνδυασμένα Λιγοπίθανα Ενδεχόμενα δεν πραγματοποιούνται ως να ήταν κοινότοπα, έχει όμως ως μεγάλο μειονέκτημα ότι απαιτεί Σχεδιαστή. Τον Σχεδιαστή αυτόν μάλιστα τον εισάγει με απολύτως αυθαίρετο τρόπο και χωρίς να έχει καμιά δυνατότητα σκιαγράφησης της βούλησης ή των χαρακτηριστικών του. Δεν μπορεί να μη σημειωθεί ακόμα, πως η λύση αυτή είναι η πιο «δοκιμασμένη» και η πλέον ατελέσ-φορη ιστορικά, εφόσον σε όλη την διάρκεια του ανθρώπινου πολιτισμού κάθε δυσερμήνευτο φαινόμενο θεωρούνταν έργο κάποιας δημιουργού θεότητας. Όμως, αυτή η πρακτική, μας θέτει μπροστά σε τόσες απορίες για το ρόλο και τις τεράστιες αδυναμίες του Σχεδιαστή, που τελικά δεν φαίνεται πως συμφέρει να την υιοθετούμε, αν ο στόχος μας είναι η κατανόηση.

Καμία από τις δύο

Νομίζω πως και οι δυο απόψεις, τόσο η νεοδαρβινική που προσπαθεί να ερμηνεύσει τα ανερμήνευτα, όσο και εκείνη του ευφυούς σχεδιασμού που παραιτείται από κάθε ερμηνεία, είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Απορρέουν από την ίδια επιθυμία για Τελική θεω-

1. Ο Δαρβίνος ήταν πρόθυμος να αποδοσει την προέλευση της ζωής στο Δημιουργό: «Σ' αυτή τη θεώρηση για τη ζωή με τις διάφορες δυνάμεις της, που εμφυσιάθηκε αρχικά σε μια ή σε λίγες μορφές, υπάρχει κάποιο μεγάλο, καθώς ο πλανήτης κινείται σύμφωνα με το σταθερό νόμο της βαρύτητας, από αυτό το απλό ξεκίνημα προέκυψαν και εξελίσσονται αναρίθμητες μορφές, πανέμορφες και αξιοθαύμαστες.

ρία, παρ' ότι αυτή δεν είναι εφικτή. Κατά τη γνώμη μου οφείλουμε να ομολογήσουμε πως δεν μπορούμε να καταλάβουμε τι συμβαίνει, γιατί μας λείπει κάτι πολύ σημαντικό, κάτι πολύ ουσιώδες. Ας συνεχίσουμε να προσπαθούμε να καταλάβουμε. Τώρα, δεν ξέρουμε.

Τα πράγματα είναι τόσο απλά... πολύπλοκα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aglioti S, DeSouza JF, Goodale MA (1995). Size-contrast illusions deceive the eye but not the hand. *Current Biology* 5:679–685.
- Alfvén Hannes, *Cosmology—Myth or Science?* *J Astrophysics and Astronomy*, vol. 5, pp. 79-98, (1984)
- Atlan Henri, *Το τέλος της παντοκρατορίας των γονιδίων*; Εκδόσεις Leader Books, 2003
- Baev Konstantin (1997). Highest level automatism in the nervous system: a theory of functional principles underlying the highest forms of brain function. *Progress in Neurobiology*, Vol. 51, pp. 129 to 166
- Baker A. Lyman (2007) The concept of repression as clarified by one of Freud's analogies <http://www.k-state.edu/english/baker/english320/cc-repression2.htm>
- Baumeister, R.F., & Bushman, B.J. (2008), *Social Psychology & Human Nature*, Belmont, CA: Thomson Wadsworth
- Blackmore S (2001). There is no stream of consciousness. *Journal of Consciousness Studies* 9:5-6
- Briggs John και Peat David F. *Ο παραγμένος καθρέφτης*. Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα, 1991.
- Calaprice Alice, *The Quotable Einstein* (1996) - Εγώ, ο Άλμπερτ Αϊνστάιν. Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα, 1998.
- Camus Albert. *Ο μύθος του Σισύφου* Δοκίμιο για το παράλογο. Εκδόσεις Καστανιώτη 2007
- Carroll TR, *Self deception*, 2009 <http://www.skepdic.com/selfdeception.html>
- Chrisley R and Sloman A (2002). How Velmans' conscious experiences affected our brains. In Velmans Max "How could conscious experiences affect brains?" *Journal of Consciousness Studies Special Issue* 9(11):58-63
- Christakis Nicholas, Fowler James, "Συνδεδεμένοι", Εκδόσεις Κάτοπτρο, 2010
- Davies Paul, *Συνέντευξη στον Alan Boyle* 2007 (Απόδοση στα ελληνικά βρίσκεται στην ιστοσελίδα του Συλλόγου Φίλων Αστρονομίας Κρήτης: <http://www.sfak.org/>)
- Dehaene S, Naccache L, Le Clec HG, Koechlin E, Mueller M, Dehaene-Lambertz G, van de Moortele PF & Le Bihan D. (1998). Imaging unconscious semantic priming. *Nature* 395, 597-600
- De Hennezel Marie, *μύχιος θάνατος. Οι ετοιμοθάνατοι μάς μαθαίνουν τη ζωή*, Εκδόσεις Κοάν, 2007 <http://stelioskerassidis.wordpress.com/>
- Dostojevskij, Fedor Michajlovic, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, 1994
- Edelman Gerald & Tononi Giulio. *Το σύμπαν της συνείδησης*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008
- http://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Dirac
- Feynman Richard P., *QED: The Strange Theory of Light and Matter* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985

- Feinstein Justin S., Adolphs Ralph, Damasio Antonio, Tranel Daniel The Human Amygdala and the Induction and Experience of Fear *Current Biology* 21(1) pp. 34 – 38
- Franz VH, Gegenfurtner KR, Bühlhoff HH and Fahle M (2000). Grasping visual illusions: No evidence for a dissociation between perception and action. *Psychological Science* 11:20-25
- Gurzadyan V.G. , Penrose R. Concentric circles in WMAP data may provide evidence of violent pre-Big-Bang activity, *Astrophysics > Cosmology and Extragalactic Astrophysics* [v1] Tue, 16 Nov 2010
- Gray, J.A. (1990), Brain systems that mediate both emotion and cognition, in *Psychobiological aspects of relationships between emotion and cognition*, edited by J.A. Gray. East Sussex, U.K.: Lawrence Erlbaum Associates Ltd.
- Goldstein, Rebecca, *Αιχμάλωτος των μαθηματικών. Ο Κουρτ Γκέντελ και το θεώρημα της μη πληρότητας*, Εκδόσεις Τραυλός, 2006
- Cole Michael - Cole Sheila *Η ανάπτυξη των παιδιών*. Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2002
- Gilbert Daniel, *Αναζητώντας την ευτυχία*. Εκδόσεις Κάτοπτρο. Αθήνα, 2007, σελ. 65, 67
- Gazzaniga Michael *The Ethical Brain*. Dana Press New York, Washington DC pp. 148-151 2005
- Gazzaniga Michael (1992). *Nature's Mind - Ο νους της φύσης*. Εκδόσεις Λέξημα, Αθήνα 1996. Libet B, Gleason CA, Wright EW, Pearl DK (1983)
- Goleman Daniel *Καταστροφικά συναισθήματα*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα 2005
- Goodale AM (2000). Grasping after a Delay Shifts Size-Scaling from Absolute to Relative Metrics. *Journal of Cognitive Neuroscience archive* 12(5):856 – 868.
- Haggard Patrick *Conscious intention and motor cognition*. *Trends Cogn Sci* 2005;9(6):290- 295
- Hawking Stephen, Mlodinow Leonard. *Το μεγάλο σχέδιο*. Εκδόσεις Κάτοπτρο 2010
- Heine SJ, Lehman DR, Markus HR, Kitayama S. Is there a universal need for positive self-regard? *Psychol Rev.* 1999 Oct;106(4):766-94.
- Hoffmann Banesh, *Αϊνστάιν δημιουργός και επαναστάτης*. Εκδόσεις Δαίδαλος Ι.Ζαχαροπουλος 1982
- Jacob François, *Το παιχνίδι της εξέλιξης*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα (1981)
- James William. *Περί της αθανασίας του ανθρώπου*. Εκδόσεις Printa 2002
- James William, *Οι παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*. Εκδόσεις Printa 1999 τόμος 2, σελ.138
- Kahneman D and Krueger BA (2006). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives* 20(1):3-24
- Kerassidis, S.; Charistou, A. "Nonresponders among hyperhidrotics" *Biological Psychology*. 52 (2000) 85-90
- Koestler Arthur, *Ένα βέλος στον ουρανό*. Εκδόσεις Χατζηνικολή 1979, 1
- Koestler Arthur *Ο λωτός και το ρομπότ*. Εκδόσεις Χατζηνικολή 1979, 2
- Koestler Arthur, *Ένα φάντασμα στη μηχανή*. Εκδόσεις Χατζηνικολή 1977

- "Science 15 April 2011: Vol. 332 no. 6027 pp. 339-342
- Lang, P.J., Kozak M J, Miller, G.A., Levin, D.N., Mc Lean, A., Jr., 1980, Emotional imagery: conceptual structure and pattern of somato-visceral response, *Psychophysiology* 17 (2): 172-174
- Le Doux Joseph (1998), *The emotional brain*, Weidenfeld & Nicolson, London
- Lehrer Jonah, «Ο Προυστ ήταν νευροεπιστήμονας Εκδόσεις Αβγό, 2008
- Libet Benjamin, Gleason CA, Wright EW, Pearl DK. Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness- potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act. *Brain* 1983;106:623-642
- Libet Benjamin, (2003) Can conscious experience affect brain activity? *Journal of Consciousness Studies* 10(12):24-28
- Lyubomirsky Sonja, Kennon M. Sheldon, David Schkade, *Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change*, *Review of General Psychology* 3, Vol. 9, No. 2, 111–131
- Marcuse Herbert, Popper Karl, «Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;» Εκδόσεις Ηριδανός, 2005
- Masha Gessen Ο Ρώσος μαθηματικός Γκρίσα Πέρελμαν, Εκδόσεις Τραυλός, 2009
- Meheut Martine «Η επιπόνηση της ευτυχίας», Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2008
- Monod, Jacques, Η τύχη και η αναγκαιότητα, Εκδόσεις Ράππα (1971)
- Martin Mrazik; Stefan C. Dombrowski, *The Neurobiological Foundations of Giftedness Roper Review*, 32: 4, 224- 234, 2010
- To cite this Article
- Mrazik, Martin and Dombrowski, Stefan C.(2010), *The Neurobiological Foundations of Giftedness*, *Roper Review*, 32: 4, 224- 234
- Oatley K and Jenkins MJ (1996). *Understanding Emotions - Συγκίνηση*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004
- Ochner N. Kevin and Gross J. James (2005), *The cognitive control of emotion*. *Trends in cognitive Sciences* 9(5):242-249
- Ornes Stephen "The perfect way to slice a pizza" *New scientist* 11 December 2009, Magazine issue 2738
- Osho. Χαρά. Η ευτυχία που αναβλύζει από μέσα. Εκδόσεις Ρέμπελ, 2008
- Paris Joel *Borderline personality disorder*, *Harvard Review of Psychiatry*, Greek edition, Volume 12, Number 1, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2004, σελ. 65
- Penrose Roger. Σκιές του νου. Εκδόσεις Γκοβόστη 1997
- Perruchet P and Vinter A (2002). *The self- organizing consciousness Behavioral and Brain Sciences* 25:297-388
- Popper Karl, Τι είναι η διαλεκτική; Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη
- Prigogine Ilya , Stengers Isabelle, *Order out of chaos: Man's new dialogue with nature*, Bantam books, 1984
- Prigogine Ilya, *Το τέλος της βεβαιότητας* Εκδόσεις Κάτοπτρο, 1997
- Ramachandran VS and Blakeslee S (1998). *Phantoms in the brain - Φαντάσματα στον Εγκέφαλο*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004
- Randy Pausch Η τελευταία διάλεξη, Εκδόσεις Πατάκη, 2008

- Roser ME & Gazzaniga MS (2004). Automatic brains: Interpretive minds. *Current Directions in Psychological Science* 13: 56-59. (reprinted in the *Current Directions in Cognitive Science Reader*, 2005. Pearson Prentice Hall)
- Sacks Oliver, Ο άνθρωπος που μπέρδεψε τη γυναίκα του με ένα καπέλο και άλλες κλινικές ιστορίες. Εκδόσεις Καστανιώτη, 2000
- Sacks Oliver, *The Mind's Eye*, USA, 2010
- Sapolsky M. Robert The Influence of Social Hierarchy on Primate Health, *Science* 308, 648 (2005)
- Searle R. John, The Problem of Consciousness <http://users.ecs.soton.ac.uk/harnad/Papers/Py104/searle.prob.html>
- Schwarz N and Clore GL (1983). Mood, Misattribution, and Judgments of Well-Being: Informative and Directive Functions of Affective States. *Journal of Personality and Social Psychology* 45(3):513-23
- Sheldrake Rupert, McKenna Terence, Abraham Ralph Χάος δημιουργικότητα και κοσμική συνείδηση, Εκδόσεις Έσσοπτρον, 2007
- Soon CS, Brass M, Heinze HJ, Haynes JD (2008). Unconscious determinants of free decisions in the human brain. *Nature Neuroscience* 11(5):543-5.
- Spiegelhalter David, Οι επιστήμονες ας θυμηθούν το «ουδέν οίδα» (2010) <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=6&artId=295658&dt=24/03/2010#ixzz0j4kGdqhf>
- Susskind Leonard Ο πόλεμος της μαύρης τρύπας. Αντιμαχίες με τον Stephen Hawking στο μέτωπο της σύγχρονης θεωρητικής φυσικής, Εκδόσεις Κάτοπτρο, 2010
- Thierry Malleret and Olivier Oullier, Greece and the Power of Negative Thinking, *The New York Times*, July 30, 2010
- Thubten Anam No Self, no Problem Snow Lions Publications, 2009
- Watson James, *Scientific American*, October 2003
- Webb J. K., King J. A., Murphy M. T., Flombaum V. V., Carswell R. F., Bainbridge M. B., Evidence for spatial variation of the fine structure constant <http://arxiv.org/abs/1008.3907>, 2010
- Wegner Daniel The illusion of conscious will. The MIT Press: Bradford Books; 2002
- Westfall Richard, "The Life of Isaac Newton", Cambridge University Press, 1993, Η ζωή του Ισαάκ Νεύτωνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003
- Wilczek Frank, Η ελαφρότητα του είναι, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα (2010)
- Williams George Σχέδιο και σκοπός στη φύση. Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα (2001)
- Williams Mark, Teasdale John, Segal Zindel, Kabat-Zinn Jon (2009), *The Mindful Way Through Depression*, Πώς να ξεπεράσετε την κατάθλιψη, Εκδόσεις Αλκυών, Αθήνα
- Wilson Timothy Strangers to ourselves (Discovering the adaptive unconscious) Belknap Press 2004
- Yalom Irvin, Θρησκεία και ψυχιατρική, Εκδόσεις Άγρα, 2003
- Yalom Irvin, Η μάνα και το νόημα της ζωής, Εκδόσεις Άγρα, 2007
- Ziegler Jean. Οι ζωντανοί κι ο θάνατος (1975) Εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία (1982)
- Zuckerman Marvin, *Sensation Seeking: Beyond the optimal level of Arousal*, Lawrence Erlbaum Associates. Hillsdale, New Jersey, 1979

- Αλφρεντ Άντλερ Το νόημα της ζωής, Εκδόσεις Επίκουρος 1974
- Βάρβογλης Χάρης, ΒΗΜΑ Science, Κυριακή, 18.1.2004
- Γραμματικάκης Γιώργος, Η αυτοβιογραφία του φωτός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007
- Επίκουρος, Εκδόσεις Θύραθεν, Αθήνα, 2000
- Καζαντζάκη Νίκου, Οδύσσεια, Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη, 1974
- Κερασίδης Στέλιος Μα γιατί ιδρώνουν τα χέρια μου;, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001
- Κερασίδης Στέλιος. Μπορεί η σκέψη να επηρεάσει τον εγκέφαλο; Σύναψις, 13 (2009) 90-93
- Κερασίδης Στέλιος «Γιατί δεν πέφτει το ποδήλατο;» Φυσικός κόσμος 111 (1987) σελ. 38-39
- Κερασίδης Στέλιος Διερμηνέας ή Στρατηγός; 2009, στο <http://sites.google.com/site/stelioskerassidis/>
- Κερασίδης Στέλιος Πρώτη απάντηση (Συμπόσιο: Εγκέφαλος- Συνείδηση) <http://www.uth.tmc.edu/clinicalneuro/symposium/kerassidis2.html>
- Κερασίδης Στέλιος Μύθος, στο <http://stelioskerassidis.wordpress.com/>
- Κερασίδης Στέλιος, Επίδραση των ορμονών στη συμπεριφορά, στο <http://stelioskerassidis.wordpress.com/>
- Κουστελίδης Ιωάννης Ο μηχανισμός της νόησης, Εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2002
- Λιγομενίδης Πάνος Α., Η φλούδα του βερίκοκου, Η αναζήτηση των αιτιών, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2002
- Λουκ Αλεξάντρ, Συγκινήσεις και προσωπικότητα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986
- Μπιτσάκης Ευτύχης, Μεγάλη Έκρηξη: Ένας σύγχρονος κοσμογονικός μύθος; Βήμα Ιδεών, Τεύχος 04/9/2009
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας Λ., Χελιδόνια, Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1920
- Σόερμαν Έριχ Ο Παπαλάνγκι Οι λόγοι του φύλαρχου Τουιάβι από το νησί Τιαβέα του Νότιου Ειρηνικού, Εκδόσεις Ύψιλον, 1990
- Φωτιάδης Φώτης, Βατάκη Αργυρώ Εξω- σωματικές εμπειρίες: Μια επιστημονική προσέγγιση στη σωματική συνείδηση. Σύναψις, 19, 2010
- Χατόγλου - Κερασίδου Φρόσω, Ο Στέλιος και η Λορίτα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1983
- Η αναφορά για την Ούσι Οκουσίμα και το χωριό Οτζίμι της Ιαπωνίας γίνεται στην «Καθημερινή» 28 Μαρτίου, 2007
- Η Προσωπική μαρτυρία «Πώς σταμάτησα να τραυλίζω» δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜαgazzino 536, 23.1.2011
- Η επιστολή του Albert Einstein στον Ένριχ Ζάνγκερ (καθηγητή ιατροδικαστικής στη Ζυρίχη) το 1916, δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜαgazzino σελ. 45, 392, 6.8.2006
- Η άποψη του Αλβανίας Αναστάσιου δημοσιεύθηκε στην Καθημερινή 1.7.2006
- Η άποψη της Claudia Cardinale δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜαgazzino 7.1.2007
- Η άποψη του Boutros Boutros-Ghali δημοσιεύθηκε στο ΒΗΜαgazzino 15.2.04
- Η δήλωση της Montserrat Caballé δημοσιεύθηκε στην Ελευθεροτυπία, 18.4.06
- Η συνέντευξη του Alain De Botton δημοσιεύθηκε στο «Βήμα», Κυριακή 8 Νοεμβρίου 2009

- Η συνέντευξη του Mario Vargas Llosa στο περιοδικό Paris Review, 116, Φθινόπωρο 1990, αναδημοσιεύθηκε στο «Βήμα», 10.10.2010
- Η συνέντευξη του Impey Chris δημοσιεύεται στο ΒημαScience 30.5.2010
- Η συνέντευξη του Perelman Grigori Yakovlevich δόθηκε στ «The New Yorker» και έχει αναρτηθεί στην ιστοσελίδα http://en.wikipedia.org/wiki/Grigori_Perelman#Withdrawal_from_mathematics
- Η συνέντευξη του Woody Allen έχει παρθεί από στο δημοσιογράφο Γιάννη Ζουμπουλάκη και δημοσιευθεί στο «Βήμα», 23.5.2010
- Η συνέντευξη του Σταμάτη Κριμιζή έχει παρθεί από το δημοσιογράφο Μάκη Προβατά και δημοσιευθεί στο ΒΗMagazino, 531, 17 Δεκέμβρη 2010
- Η συνέντευξη του Steven Hawking έχει παρθεί από το δημοσιογράφο Μάκη Προβατά και δημοσιευθεί στο ΒΗMagazino, 11 Ιουλίου 2010
- Η συνέντευξη του Steven Pressfield έχει παρθεί από το δημοσιογράφο Μάκη Προβατά και δημοσιευθεί στο ΒΗMagazino, 549, 23-24 Απριλίου 2011
- Τα πρακτικά του Συμποσίου: Εγκέφαλος- Συνείδηση είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα <http://www.uth.tmc.edu/clinicalneuro/symposium/>

